

LOOMING

MÄRTS 1966

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

3

V. Tolli

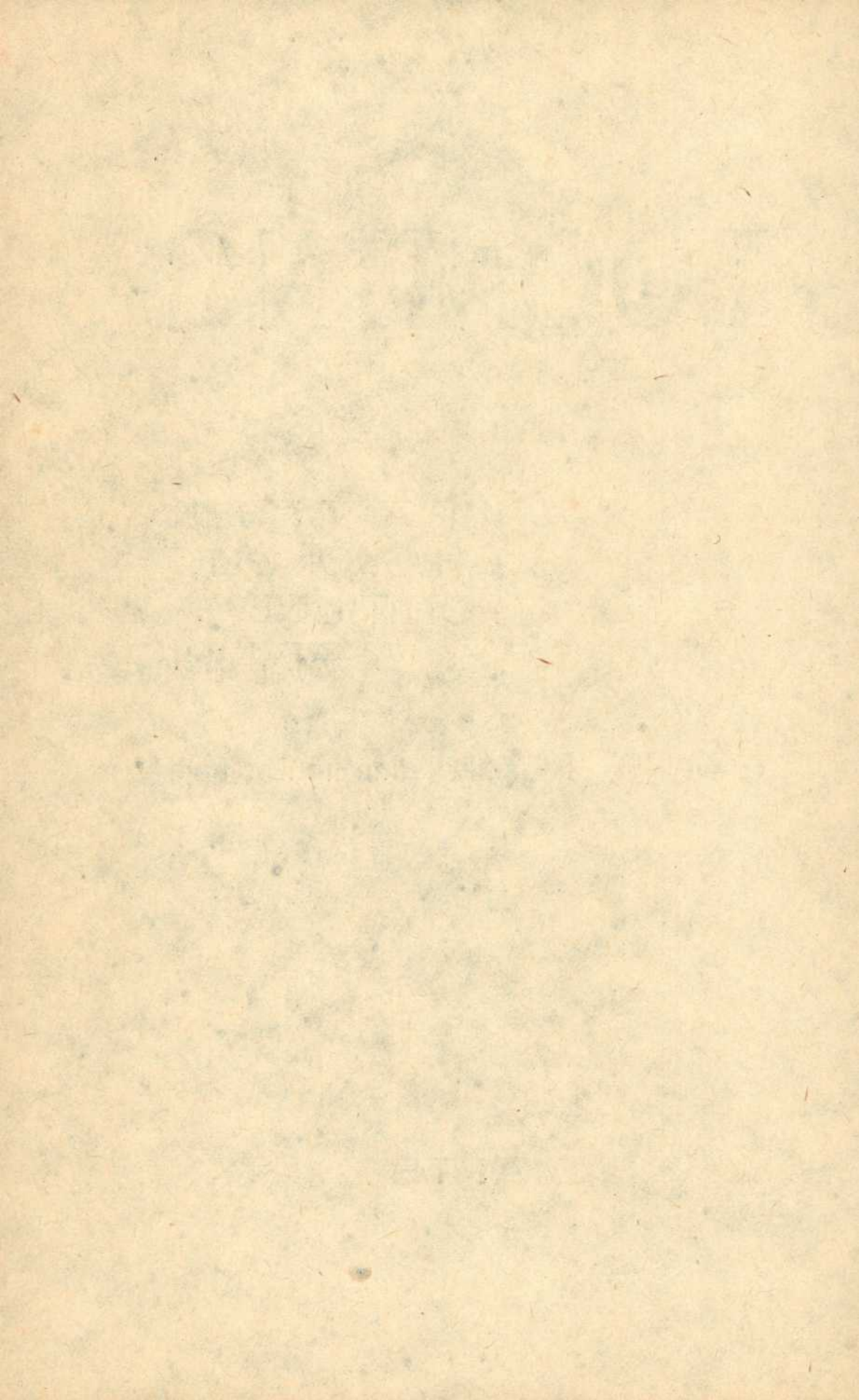
Vennad (Söövitus) 1961

LOOMING

KIRJANDUSLIK-
JA ÜHISKONDLIK-
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

NR 3 MÄRTS 1966

September

Kimphaaval vahtrailt varisevad lehed,
ja rentsleist korjavad neid väikemehed.

Täis saavad pihud, täidavad nad süle,
jääb ikka veel, jääb ikka veel neid üle.

On leidmisrõõmud igas pihutäies,
muist maha jääb, muist teele poetub käies.

Neist päiksepäeva hilist kargust hoovab,
kui lapsed kilgates nad tuppa toovad —

maa anni — põgusa ning imelise,
nii heldelt rikka nagu sügis ise.

* *
*

Õhtu Ibseniga

Oi nööpe, igat seltsi, mitut mesti,
mis ehivad maakera kirjut vesti!

Kui tuled keset pöörast aastalaata
kõik keerlevad ja keerlevad...

Kuid vaata:
liiv langeb kellas, üha langeb, langeb,
nii peatamatult, armutult ja rangelt.

Üksteise järel päevad otsa saavad.
Sa kaotad läike, tuhmud vähehaaval.

Ja näed, su selja taga salaja
käib juba valvas Nöövivalaja.

Irvhammas on ta, kulp tal kõlgub vööl.
Ning selle võtab sealt ta ühel ööl.

Kõik talle lihtne näib kui ükskordüks:
sa oled ümbervalamiseks küps.

Kogemused

Miks ikka kogemustega,
mu sõber, kelgid,
need liiga ruttu vanakraamiks
muutuvad.
On iga vastne päev kui laev,
mil aimamatud vastuhelgid,
veevirvendused
pardaid puutuvad.
Noor mõte küpseb
teispool udulaame —
uus sadam tundmatuis
arhipelaagides.
Ei kordu miski eal...
Maailma mõista saame
vaid teda igal viivul
vastselt vaagides.

Vana õunapuu

Vastu laotust oksaharud,
seisab hanges õunapuu.
Pilve peidus lumemaru,
õhkab pakast taevasuu.
Aed on hanges, luht on lumes,
taevas külmalt kumiseb.
Ent ta ümber, justkui unes,
mesilinde umiseb.

Natüürmort

Mis imekraami
on täis see kuur!
Pool pildiraami,
korv, linnupuur.

Söekühvli laba,
täis kaltse nurk.
Suur roostes taba,
kepp, värvipurk.

Laest võrke ripub.
Maas pildimapp:
koost lahti kipub
märg, rabe papp.

Tünn — lõhki pugu,
nahkköiteid riit...
Mis hämar lugu
küll hoovab siit?

Kodupaigas

Mäerinnakul vana vihusaun,
taga kuumuses virvendav kesa.
Tükk längus tara ja kiviraun,
kuuse otsas varesepesa.

Tuul, kanarbik... Hõõgub orulamm.
Taeval pilvede heledad saared.
Ja kohiseb, kohiseb veskitamm,
kus sünnivad vikerkaared.

Väike õhtulaul

Lõpuni päevased hääled nüüd
kõlasid,
öö juba vajutab vette
mõlasid.
Männid ühtäkki taevani
kõrgusid.
Sõnad kui astjad tilgatuks
nõrgusid.
Palgest palgesse seisame
endaga:
mõtted, mis kodutud, tagasi
lendavad,
teed läbi unenäo-tihniku
rajavad,
pesapuuks meid nad endale
vajavad.

Tünnivits

Lõhnab kummel, päev on palav,
lävel kõigub varjupits.
Paterdavad paljad jalad —
veereb, veereb tünnivits.

Karjatanum, sild ja maantee ...
Päike taga lumes laante.
Veereb, veereb tünnivits.

Tuisud. Veiklev valgus taeval.
Lumest onnid, rännuvaevad.
Veereb, veereb tünnivits.

Laevad. Linnad. Palmid rannal.
Kõrtsiurkad. Tantsijannad.
Veereb, veereb tünnivits.

Taevas vabrikute tahmas ...
Vahitornid ... Võõras rahvas.
Veereb, veereb tünnivits.

Istub lävel taadikäbi,
nurga taga tuule-its.
Kõigest läbi, kõigest läbi
veereb vana tünnivits.

Tüdruk mustas

Jutustus

1. Kuidas üleni mustas riides Saale maailma lõppu jõuab

ilved seisid vihaselt püsti, aga maa oli lage, just nagu mõttest tühi. Ainult kivid ja kadakad, kadakad, kivid ja lambad. Lambad koos ja ühekaupa.

Mere külm hääli tuli vastu, merd ennast polnud veel näha. Üle lageda välja lähenes musta riietatud tütarlaps.

Kõik tema seljas oli leinamust — kleit ja sukad, poolpalitu ja villane pikkade narmastega sall. Ainult kohver ta käe otsas näis kulunud hele.

Ta hoidis silmi rajal, ei tõstnud neid kordagi ega ilmutanud ümb-ruse vastu vähematki huvi.

Tõsi, maa oli alles hall ja ilm hall, ent kõigil oli ometi kevade sün-dimise nägu.

Keegi rannanaine kirjus köögipõlles väntas jalgrattaga vastu ja uudistas üle öla tagasi vahtides võõrast tulijat, kuni jalgratas vänder-dama hakkas.

Kajakad kisasid näljaselt.

Ees paistis lõikavalt sinine laht, mõrravaiad üsna kalda ligi, tühjad roostetanud õlivaadid ja talvest mahajäänud regi nagu luukere.

Ja veelgi kaugemal seisis üksik kalurimaja, mille kuuripoolses otsas kaagutas kana nii valjusti kui võimalik. Ukse ees kasvas laialt ja mada-lalt õunapuu, hallil rohul istus kass ning lävel seisis vana naine, käsi silma varjuks ees, ning tunnistas üle kadakase karjamaa tulijat.

Eit võttis kassi sülle ja vaatas võõrale vastu rõõmsate silmadega. Ent tütarlaps ütles vaevukuuldavalt ja pilku tõstmata lühidalt ja ainult:

«Tere, Kadi.»

Majas olid toekad puuasjad — voodi, laud ja muu vähene kraam. Need tegid toa tõsiseks ja lagedaks ja ainult kiiktool keset põrandat polnud nii range. Asjadki on mõnikord inimnäolised.

Aga see polnud veel see õige tuba, sest Kadi näitas nüüd üht teist, väiksemat ja ütles:

«See kamber jääb sinule, Saale.»

Muud sesse ei mahtunud kui kõrge otsaga puusäng ja kummut, laud ja üks tool kah veel. Ning seinal rippus hulk raamitud näo- ja pere-konnapiilte.

Kadi tõmbas põlle allärega nagu igaks juhuks veel üle kummuti ja toolipõhja ning naeratas:

«Ega mul suurt uhkust pakkuda pole. Näed isegi.»

Võõras pani kohvri käest põrandale ja vabastas pea sallist, sall ripus nüüd üle öla ja teine ots lohises maas.

«Issand õpetab meid mõtlema nende asjade peale, mis üleval on, mitte nendele, mis maa peal,» vastas tütarlaps talle vaikselt ja rusult, nagu räägiks seda iseendale.

Ta oli väga kahvatu. Võib-olla tundus see nõnda tumedate juuste pärast, võib-olla. Ja imelik, veel kordagi polnud ta silmi tõstnud.

Ta istus oma voodi servale. Aknast ei paistnud muud kui meri. Aga see just hea oligi, ees meri ja toa taga kadakanõmm. See oligi maailma äär ja ots, mida Saale taga igatses ja kuhu põgenes. Üksinduse rahu tundus talle seesama, mis Niiluse vesi nurmedele.

Kui Kadi ta sööma hõikas, hakkas väljas juba pimenema, ent pilved olid ikka endistviisi vihaselt püsti ja endise kujuga.

Soe tuba äratas Saales kaugeid mälestusi. Kadi lükkas pakkuvalt ta ette kartulikausi, teises olid soolasilgud. Saalel ei läinud söök alla, ta võttis üheainsa kartuli ja tüki leiba ning jõi väikeste lonksudega piima peale, silkudest ei hoolinud üldse. Piimal oli kõrvalmaitse, kuid ta oli hästi külm.

Kadi tõusis ühtevalu lauast üles toimetama, valas kassile piima ja kiisutas ta õuest tuppä, sõi ise kiiresti ja jooksis, poolik kartul peos, välja pealt lammast koju tooma. See käis tal nobedasti.

«Utu-utu!» hüüdis ta heledal häälel. «Utu-utu!» ja tuli kähku lamba ja suure jutuga tagasi.

Siis võttis ta tule üles, oli üsna pime.

«Teistel kõigil elekter majas. Mulle pandi ka mineval aastal post üles, aga traati ei ole,» seletas ta jällegi rõõmsalt, sugugi mitte pahasena.

Saale ei vastanud. Päev oli talle liiga teinud, see väga pikk päev.

Ta võttis kingad jalast ja heitis voodile. Mustade sukkade kannad olid katki, mõlemas väike valge auk.

Hea, et Kadi ei võtnud mingit pärimist ette. Ja ega Saale poleks ka osanud uut juurde lisada sellele, mis eelnevalt ta kirjutas juba seisis.

Niipalju Kadi siiski küsis:

«Tahad sa ikka tõega siia jääda?» ja Saale vastas, et tahab. Ning veel küsis Kadi, kui vana ta nüüd on, ja Saale vastas, et seitseteist.

«Mida sa kavatsed siin teha?»

«Ma ei tea,» vastas Saale.

Ta ärkas alles järgmise päeva hilja hommikul mingi isepärase lõhna peale.

Püstiseisvaid pilvi polnud enam, need olid hävinenud ühtlaseks tuhalliks taevaks ja tuba oli mere kohinat täis. Ent Saale ei ärganud mere hääle peale üles, vaid mere lõhna pärast. Ta lamas edasi, tal polnud vähematki soovi tõusta või end liigutada. Ka ei tahtnud ta mõelda, mis edasi saab ja tuleb. Tal oli nõndagi hea. Ta võis end kõrvutada nõrkenud rändajaga kõrbes, kellele avanes lõpuks rohusaar. See rohusaar oligi nüüd Kadi üksik maja vastu merd.

Kohver seisis edasi keset tuba, just nõnda nagu Saale ta eelmisel õhtul tuppä astudes maha pani, ja Saale pruukis vaid kääe välja siru-

tada, et kohvrit enda poole saada. Ta kaevas peo selle põhja, kokkupandud riiete alla ja leidis kohe otsitud asja.

See oli kummaline asi — klaasi-valatud ilus liikumatu maailm. Ses olid sinine taevast ja roosade mägede vahel pimestavalt haljad aasad.

See võis olla Eedeni aed või mõni Pühamaa maastik.

Ta hoidis kuuli vastu valgust, katsus, nagu ta palju kordi ennegi oli proovinud, paksust klaasikumerusest läbi vaadata sesse õndsasse maailma ja asetasku siis kuuli voodi kõrvale kummuti servale. See klaasiki oli veel ainuke, mis talle kodunt jäänud, see oli ema kingitus.

Saale sai selle, kui oli alles laps, ning hüüdis:

«Kui ilus!»

See tegi ema rõõmsaks ning ta ütles:

«Eks ole. See on tõesti ilus.»

Saale tahtis teada, mis seal sees on, ja ema ütles, et seal sees on hea maailm, mille poole peab püüdma. Ja et kord tuleb aeg, kus hunt ja tall sõbrad on, lõukoer, lehm ja karu koos karjas käivad ja laps võib julgesti pista oma käe basiliskimao koopasse. See olevatki paradisi.

Aga Saalele olid siis nii lõukoer kui lehm ühtviisi kauged mõisted. Teda huvitas klaasmuna ja ta proovis järele, kas too mahub tervenisti talle suhu.

Pärast ema surma, kui Alma ta kodunt välja ajas ja oli sellesama kohvri ukse taha tõstnud, nõudis Saale ägedalt oma klaaskuuli. Alma andiski, ukse vahelt.

Saale sirutas käe tooli poole, seal rippusid ta musta värvi riided. Nii algas tema teine päev küla kõige mereäärsemas majas.

Paljudel järgnevatel öödel ja hommikutel sadas sooja vihma ja Kadi ütles, et see on hea.

«Las joodab maad,» ütles ta.

«Öösel ulub keegi,» sõnas nüüd Saale. «Juba mitmendat ööd.»

«Ah see? See on tuul. Ta elab meie korstnas,» vastas Kadi rõõmsalt.

Kuni lõunani istus Saale akna all ja vaatas saju sisse. Kui kõht tühjaks läks, võttis ta mõrasest supitaldrikust kanamuna, kooris ära ja sõi niisama — leiva ja soolata.

Kadi käis kalatsehhis tööl ja Saale oli kõik hommikupooled ükski. Need olid pikad ja hämarad ning kell seinal puukastis jäi ka veel mitu päeva tagasi seisma. Kadi koputas seda, arvas, et hakkab ehk tiksuma, aga ei hakanud.

«Magu on rikkis,» ütles ta nõutult.

Nüüd, kus kell häält ei teinud, oli hommikune pool päevast hoopis üksildane. Saale selitas enamasti voodil ja kuulas vihma sabinat. Ta tundis nõrkust ja pea käis ringi. Ikka veel polnud tal muud tahtmist kui et liikumatult, ühegi mõtteta lamada. See ei läinud tal alati korda ja siis hakkas ta uuesti kuulama vihma häält ja mere häält, et mõtteid tõrjuda. Aga kui see ka ei aidanud, siis hakkas ta tuliselt oma issandaga rääkima. Ta uskus, et see teeb tema südame puhtaks just niisamuti, nagu prohvet Elias tegi joogikõlvuliseks Jeeriku kaevuvee: ta viskas roiskunud kaevu soola ja vaata, vesi oligi hea.

Rääkimine issandaga viis Saalest valu välja, saabus suur väsimus ja tuimus. Ning jälle ei soovinud ta muud kuulata kui vihma nõrgumist aknal.

Õhtupoolsed tunnid olid peaaegu sama üksildased. Kadi ei püsinud toamail, vaid kadus pärast koduseid talitusi külasse sõbrannade poole. Saale ei võtnud vaevaks tuldkki süüdata, talle meeldis see, kuidas järkjärgult hämaramaks läks, ja ta vahtis paksu pimedusse akna taga, kus meri kohises. Ta ei maganud ja kuulis küll, kuidas koju tulnud Kadi teda kõnetas ja küsis, kas ta on söönud, aga Saale ei vastanud talle.

Ühel hommikul, kui Saale, kleit seljas, sukka jalga tõmbas, kuulis ta mingi asja kukkumise helinat eestoa. Võib-olla oli see kassi tegu — Kadi ei keelanud teda kusagile ronimast, ei voodisse ega laua peale.

Ning kui Saale nõnda seisis ja kassist mõtles, veeres ukse alt ta sukas musta ja sukata valge jala ette väike hammasratas. Seejärel avanen uks ja üks käsi tõttas seda põrandalt üles võtma.

Saale oli tõsiselt ehmatanud.

«Mis te siin teete?» küsis ta.

«Mina? Aga mis teie siin teete?»

See oli kootud vammuses noor ja hele mees, villane tuttmüts peas. Ja ta oli nii ausalt ja nii siiralt imestunud Saale üle.

«Te olete linnast, eks?» püüdis ta ära arvata, kuid tüdruk ei vastanud.

«Tulite kalatsehhi tööle?»

Saalele oli pärimine vastumeelt, ta raputas ainult pead ja ta tõrjuv ilme ütles: kelle asi see on!

Aga poisil oli oma arvamine.

«Siis hakkab teil küll igav. Siin on ainult meri ja kadakad,» ütles ta.

Saale keeras poisile selja, seisis nagu kuju ja näoga akna poole, ning mõtles öeldud sõnade üle järele.

Igavust ei tule karta, vaid inimesi, mõtles ta kibedusega.

Eestoa söögilaual oli kappseinakella mehhanism lahti võetud ja võõras seadis seda uuesti kokku. See oli kestnud juba hulk aega, kui siis poiss jälle rääkima hakkas.

«Kuidas teie nimi on?» küsis ta, aga Saale ei vastanud talle ka nüüd oma tagakambri. Ta istus vakka, käed põlvede vahel, ja kuulatas kramplikult. Saale ei teadnud poistest muud kui et neist tuleb eemale hoida, eriti aga kui sa juba suur tüdruk oled.

«Mina olen Tanel,» lausus poiss eestoa, just nagu see Saale suhtumist muudaks. Ja kui tüdruk ka nüüd ei soovinud vastata, hakkas poiss tasakesi vilistama.

Ta jändas veel hulk aega selle kellaga ja läks siis ära.

Aga Saale kuulis tagatuppa, et kell tiksus.

2. Kuidas tuttmütsiga Tanel kohvil käib

Üheainsa pika ja madala kivimaja pärast võeti tore männik maha ja ümbrus sai luulagedaks nagu kõik teised paigad mujalgi, kuhu miski peale ehitatakse.

See oli kalatsehhi ühiselamu.

Maja ees rippus kiiruga loputatud titepesu ja otse ukse ette oli joonistatud suur lapergune keksukast taeva ja põrguga. Maja külgedelt oli

pudenenud krohvilahmakaid ning uksel ja seintel seisid kirjas kõik need sõnad, mille lugemiseks pole vaja end vaevata.

Trepiastmel istus Urmas.

Kilukarp põlvel ja puhus seebimulle. Aga seebivesi jooksis tal mööda lõuga ja rinda alla ning mulle ei tulnud. Egipti-muti raadio lõugas üle terve õue seinalehtede vajalikkusest, ent see ei seganud kahte väikest tüdrukut, kes kükitasid seina veeres ja mängisid laeva täitmist.

Ülle poetas parajasti Maimu peopesadesse isa püksinööbi ja ütles: «Tipi, täpi, kelle sülle? Ära näita kelle-gille!»

Siis pani jälle Maimu püksinööbi Ülle pihku ja siis jälle Ülle ja siis jälle Maimu. Ainult üks kord pillas Maimu nööbi maha ja Ülle ütles:

«Loll. Sa ei oska.»

Ent puuriitade taga tõmbasid väikesed poisid sõnatult ja kordamööda sigaretti.

Pikal majal oli palju aknaid, igal oma nägu. Poissmeeste omasid võis ära tunda õlle- ja pesemata piimapudelitest. Mõnel lipendas akna ees koltunud ajaleht ja lapsed lugesid teinekord igavusest, kui kõik mängud ära tüütasid, ajalehtede pealkirju: «Need on kasulikud rub-lad», «Kõik algab vastutustundest», «Kas sa oled kommunistlik noor?», «Peamine on töoviljakus».

Helvi pojal Matil olid need nii pea sisse juba kulunud, et ta vahel trepil istudes ja end õõtsutades üürgas läbi peopesade laulda:

«Need on ka-su-likud rub-lad...»

Abielurahva aknad olid jälle teistsugused. Aknalauaual konservipur-gis kiratses janus lill, mis õisi ei jõudnud luua, või jälle ihualasti nukk. Venelaste akendest tulvas sibula ja poslamasla ning eestlastel sea-liha lõhna. Ent igal pühapäeva-hommikul tõi Egipti-mutt jõhvika-kisselli kastruliga trepi peale jahtuma.

Ainult üks aken oli siin teistsugune kui kõigil. See oli Paula toa aken, ilusa pitskardinaga. Ta ise, armas, tukaga, siidsilmadega ja musisuuga, istus suurema osa oma vabast ajast akna all, valge niidirull jalge vahel süles, ja heegeldas pitsi. Küll linade ja padjapüüride vahekirjutisi, küll laudlinade sakke.

Selle ühise elamise õue peal võis leida kõiksugu asju: lapse kum-miku, põhjata viini tooli ja äravisatud velvetpüksid, millega lapsed üksteist taga ajades loopisid. Ent mis kohemaid silma paistis, oli Paula valgeks lubjatud telliskiviäärtega lillepeenar tema akna all. Praegu õitsesid seal stillard.

Sest oli kevade aeg.

Sel õhtupoolikul kiresid küla pool ohjeldamatult kukeid. Üks lõpetas, teine algas. Aga sama selgesti oli kuulda ka kaldale lähenevate kalapaatide popsumist. Ja selle järgi, kuidas kalurid maale astusid, võis otsustada kala üle. Sest vilets või tühjaläinud püük on paadis kõige rõhavamaks koormaks.

Noor ja suur Tanel ning väike Lahja-Juonas astusid kõrvuti maale ning Juonas ragises laulda nagu alati:

«Melusine, Melusine,
rügemendi roosikene.»

Juonas käis hane käiguga, tal olid pisut rangis jalad. Ja noor, punaste põskedega sile nagu nagu poisikesel.

Võrgukuuride ees seisis teise paadi mees Martti ja oli huvitatud tänasest püügist. Tanel ütles, et Juonas sai lõpuks oma valaskala kätte, aga Tanel ise oli välja tõmmanud kõigest kaks karpi räimi tomatikastmes.

Nad ajasid veel suutäie juttu, sest Martti kavatses lähemal ajal osta mootorratta «Jawa» ja unistas sellest püstitajalu ja magades.

Ilm oli sel päeval soe ja kerge tuul kuivatas viimaste päevade vihmadega libestunud maad. Ja puudele oli kevad latva lõõnud.

Koduõuel heitis Tanel pintsaku trepiastmele, istus Urma kõrvale ning vaatas huviga, kuidas too mulle punnitab.

«Las ma ka proovin,» ütles Tanel ja võttis plekktoosi enda kätte.

Kõrre otsas hakkas mull kiiresti paljutootavaks kasvama.

Urmas hoidis alguses punast märga kätt Taneli õlal, aga siis sattus ärevusse ja hakkas vaimustusest keksima.

«Kuidas ta sul nii suur tuli?» imestas poiss.

«Ma ise ka suur,» kiitis Tanel, aga Urmas leidis, et see pole küllalt täpne vastus.

«Mida tähtsam mees, seda suurem mull,» seletas Urmas.

«Kes seda ütles?»

«Isa ütles. Juhataja kohta.»

Sel hetkel läks mull kõrre otsas lõhki. Urmas püüdis seda kahe käega haarata, kuid ei saanud muud kätte kui märja, süljemoodi pläraka.

«Kurat võtaks!» ütles Urmas kohkunult. Ta ei teadnud ka, kas nutta või mitte.

Ühiselamu poolpimedas pikas koridoris sõitsid Helvi vanem poeg ja Ivanovide Vovka kordamööda kurdikstegeva kolinaga tõukerattal. Tanel pesi end mõnuga sealsamas kraani all ja lokerdas vett maha. Aga seda polnud näha, sest elektripirn oli kas jälle läbi põlenud või olid lapsed kogemata palliga pihta lõõnud. Kuid Tanel tundis pilkpimeduseski seda koridori, kahel käel üksiktubade uksi ja kojast köetavaid ahje.

Nüüd lendas Helvi uks kurjalt lahti.

«Kas saate õue! Või ma võtan rihma!» kisendas Helvi laste peale.

«Mis sa kurjustad,» naeris Tanel lepitavalt.

Helvi seisis ukse vahel, silmades tuhm väsimus, huulte ümber ja laubal kollased maksalaigud, jalad paksunud. Ta oli jälle lapseootes.

«Katsu sina ka neid päev läbi kantseldada,» ütles Helvi nukralt. Ta hüüdis põgeneva poja tagasi ja haris ta nina. Vovka lasi ka oma nina kontrollida ja Helvi võttis ka tema oma kahe näpu vahele.

«Kas sa täna poodi ei lähe?» küsis Helvi Tanelilt.

«Mis siis?»

«Ole hea poiss, too mulle leiba ja saia.»

Helvi kadus hetkeks ukse vahelt ja ulatas siis Tanelile kandevõrgu ja kummalegi lapsele leivapäruka.

Kui Tanel, käterätt kaelas, oma tuppa tahtis minna, avanes veel üks uks ja Paula hüüdis teda vaikse häälega.

«Mida?»

«Tahad kohvi?» küsis tüdruk.

«Ega eriti ei taha.»

Aga Paula kutsus poisi näpuga lähemale.

«Tunned?» küsis ta ja ajas nuuseldes ninasõõrmed laiali. «See on päris oakohv. Ma küpsetasin koogi ka.»

«Mis sul siis on, sünnipäev või?»

Paula itsitas.

«Miks sünnipäev?»

«Mis siis?»

«Midagi! Lihtsalt laupäeva õhtu. Tuled?»

Tanel raputas pead.

«Ma lähen poest leiba tooma,» ütles ta.

«Helvi vanamees viskab viina, sina aga jooksku poe vahet,» lausus Paula kõvera suuga. Tähendab, et ta oli nende juttu pealt kuulanud. Aga Paula oli väga südamlilik tüdruk ja ta vaatas kohe jälle Tanelile paluvalt silma.

«Aga pärast, kui leiva ära tood? Kas siis tuled?»

«Eks ma või tulla,» arvas Tanel.

«Tule hästi ruttu tagasi. Ma näitan sulle midagi väga toredat,» lubas Paula ja ta silmad särasid tukkade all nagu taevatähed.

Paula lasi möödunud sügisel oma toa lubjaseinad ära tapeetida ja muretses uusi asju. Ta palk oli väike, kõige rohkem, mis ta kuus peo peale puhtalt sai, oli seitsekümmend rubla. Aga ta tuli sellega välja ja igast palgast sigines ikka mõni voodilina või käterätt juurde. Paulale meeldis hirmsasti kapp lahti lüüa ja nautida riiulitel valgeid nime- tähtedega padjapüüre ja pitsidega palakaid — õhu ja tuule või riide- poe lõhnaga.

Ta voodi kohal rippus omatehtud ristpistes vaip, millel roosid mustal tagapõhjal ja sõnad: Armastus puistab lilli eluteele. Ja veel armastas Paula ohjeldamatult sohvapatju, ümmargusi, pikergusi, igas värvis ja suuruses.

Paula seisis kõik see aeg oodates akna all, kuni saia- ja leivakoormas Tanel jalgratta seljas läbi küla tagasi väntas.

Poiss tuli mööda koridori ja oli hammastega suure valge saia otsast kinni. Ta andis Helvile leibade ja saiadega võrgu ning peenraha tagasi.

«Sa oled kullatükk,» kiitis Helvi.

Aga siis avanes veel üks uks ja Egipti-muti vanatädi kutsus Tanelit enda poole.

«Tule väheke siia,» ütles ta.

Vanatädi oli väga kena inimene, ta ulatas Tanelile niidi ja nõela ning kaebas:

«Pool tundi juba jändan.»

Tanel suskas oma valge saia kaenla alla, kastis niidiotsa suus märjaks, tõstis silma kõrgusele ja tõmbas läbi nõela.

«Tanel, kas sa tuled juba?» hüüdis Paula koridorist kannatamatu häälega.

«Kohe tulen!» lubas poiss ja käristas saia küljest veel ühe suutäie. Tanelil oli alati kitsas ja ebamugav Paula eri suuruses patjade vahel istuda. Neile ei sõandanud isegi Paula ise toetuda, kartes rikkuda nende asetuse ilu.

Ka seekord oli Tanel kohmetu, ta tõstis maast põrandavaibalt üles paar patja ja pühkis nad käega üle.

Paula naeris. Tanel oli ilmselt midagi valesti teinud.

«Ei! Need kohe käivadki põrandal,» ütles tüdruk.

«Ah soo? Miks?»

«Niisama.»

Paula pani suure tüki kooki Taneli taldrikule, aga sest jätkus poisile ainult ühte pöske.

«Kuidas on?»

«Väga hea,» kiitis Tanel täie suuga.

«Mul on nüüd uus koogiresept. Ainult mune läheb liiga palju.»

Paula vaatas käsipõsakil üle laua Taneli söömist pealt.

«Homme on kino,» ütles ta.

«Jah?»

«Lähed ka või?»

«Eks näeb.»

«Kui on hea pilt, kas tahad, ma võtan piletid ära?» lubas Paula.

«Eks sa siis võta.»

Poiss neelas kooki.

«Söö, söö. Mul on veel,» rõõmustas tütarlaps. «Kadi juurde tuli sugulane. Räägitakse, et on usujampsija.»

«Tõsi?» imestas poiss.

«Ei sallivat inimesi,» noogutas tüdruk ja tõusis laua tagant üles.

«Aga nüüd näitan ma sulle midagi põnevat, mis ma üks päev ostsin!» Ja Paula rullis tüki lõuendit lahti. See oli nii suur, et kui ta seda enda ees hoidis, paistis ülaservast välja ainult ta pea ja alumisest jalad.

Riidele kantud muster kujutas ligikaudu kassipoegi suure viisu sees.

«Noh?» küsis Paula ärevalt.

Tanel jahahitas kiitvalt.

«Täitsa vahvad jänesed,» ütles ta.

Paula lõkerdas nagu naerukajakas, aga siis muutus korrapealt nukraks ja lausus vaikse etteheitega:

«Oi, Tanel, aga need on ju koerakutsud.»

«On või? Vaata kus nurikad.»

See oli nüüd küll Taneli poolt viltu arvatud ja ta vangutas andeks-küsiva naeratusega pead.

Paula rullis riide uuesti kokku.

«Mõned koguvad raha, teised joovad maha, mõned jälle ostavad ainult riideid selga. Aga mina armastan mugavat kodu. Kodu on minu meelest kõige tähtsam. Eks ju?»

Ning Paula ootas ses küsimuses Tanelilt kinnitust. Sest ükski poiss ei meeldinud talle Tanelist rohkem, isegi Martti, ehkki sel oli iseloom pehme kui padi.

Ent just nüüd kostis koridorist Helvi kisa, nagu oleks ta meelest ära.

«Tanel! Tanel!»

Ja Helvi pistis pea uksest sisse.

«Mati on surnud!» ütles Helvi suure nutuga ja kadus jälle.

«Mis sa räägid!» rõõgatas Tanel, kargas üles nagu püssist lastu ja tormas Helvile koridori järele.

Majast eemal, puuriitade taga lamās väike viieaastane inimene, Helvi noorem poeg Mati. Tanel laskus kápukile, katsus ta hingamist kõrvaga kinni püüda ja võttis siis poisi kätele.

«Mati! Mati!» hüüdis Tanel vaikse tungiva häälega ja raputas paksu-põskset koolnukahvatut molukest.

«Oi, oi! Oi, oi!» oiutas Paula.

Nägu pihkudes, ulgus Helvi nii valjusti, et Taneli lõbus naer sest läbigi ei kostnud.

«Su piibumees tuleb voodisse viia,» lausus Tanel.

Helvi imestas sõnatuks, pühkis käega üle silmade ja loristas ninaga sissepoole. Siis ütles vaikselt:

«Issand küll. Mis sel puhul antakse? Kas piima?»

Tanel tõusis üles ja, laps kätel, sammus maha poole, Helvi ja Paula kannul. Aknal rinnutas ehmunud Egipti-muti vanatädi, kuid ei sõandanud midagi pärida.

Kaugemal aga seisis targu eemalehoidev ja järelevahtiv väikeste suitsumeeste kamp.

See oli laupäeval.

Pühapäeval aga käis ema Taneli pool ja pärast läks Tanel teda bussijaama saatma.

Nad istusid autobussi oodates mändide all pingil ja olid mõlemad hellad ja kurvad.

Ema oli viimastest nägemisest peale justkui muutunud. Varem ta huuli ei värvinud. Ja seda rõõmsat salli polnud Tanel ka varem ta kaelas näinud.

«Mis sa temast arvad? Aga ütle ausalt,» küsis ema murelikult.

«Ilus,» noogutas Tanel. «Sulle sobib.»

«Ei. Ma räägin temast.»

«Ah soo!» Tanel jälle oli salli mõelnud.

«Ta on tore mees,» ütles poiss.

«Aga sa oled selle vastu, et ma abiellusin?»

Tanel raputas ägedasti pead.

«Ei! Kui sina rahul oled...» Edasi oli Tanelil miskipärast piinlik rääkida, ent ta ütles siiski: «Sa oled ju nii kaua üksi olnud.»

Ema oli liigutatud ja pures huult.

«Aga ütle siis, miks ei taha sa meie juures elada?»

«Ma olen ju siin alati olnud. Ma tuleksin igalt poolt siia tagasi,» ütles Tanel vaikselt.

«Kas ainult sellepärast?»

«Jah. Ainult.»

«Ausõna?» küsis ema.

«Ausõna.»

Tanel oli nii ääretult siira näoga ja ema ohkas. Süda sai kergemaks. Liinibuss oli alles kaugel, kui ema kipakalt üles tõusis.

«Aga sa kirjuta mulle tihemini, eks? Ja tule meid ometi vaatama.»

«Küll ma tulen!» lubas poiss lõbusa muretusega ja ulatas emale paki.

«Mis see on?» kergitas ema kulme.

«Natuke värsket kala,» ütles Tanel häbelikult ja punastas.

Ema vaatas teda pealaest jalatallani üle, nagu jätaks igavesti jumalaga.

«Kes sul särke peseb?»

«Ma ise. Mis on? Ei ole puhas või?» muretses Tanel.

Ema raputas pead.

«Ära saada meile enam raha. Sul on endalgi vaja,» ütles ta, tõmbas palitu käisesuust rätiku ja surus silmadele.

Nüüd oli aeg bussile minna.

Samal ajal viis Egipti-mutt jöhvikakisselli trepi peale jahtuma ja küsis:

«Ei tea, mis ta ema uus vahmiilinimi nüüd on?»

Aga Paula ei teadnud.

3. Klaasi-valatud ilusast maailmast ja pulludest, millest näeb ehtsat taevast

Kadi seisis õuel oma sammaldunud õunapuu kõrval ja vaatas järele päikesele, mis läks helde punamisega looja.

«Saab ilusat ilma,» lubas Kadi tuppa tülles ja hakkas väheke kala soolama. Mullune sai otsa, tünni põhjas olid veel ainult silgukusi ja mõned räbalad, juba vihad ja roostekarva, nii et kartuli kõrvale ei kõlvanud võtta.

Saale istus voodi serval, käed rüpes, ja vahtis kummuti kohal ripuvaid näopilte. Ta oli neid ka varem vaadanud, ent ühegi mõtteta.

Need olid poisikeste pildid.

Üks istus rätsepa viisi maas, koibade vahel jalgpall, teine seisis venes püsti, soni peas nagu päratu tatikas ja särgi krae pintsakule maha keeratud. Kolmas oli üles võetud Rakvere lossivaremete taustal, käsi kuue taskus, jalas kukepüksid ja mustad sukad nagu linnapoistel.

Ühel ateljeepildil istus maalitud sammaste ja tupsudega eesriide taustal korvtolis vanatädi, kellel otse lõua alt kunil kõhuni rippus pitsisakk nagu keerdtrepp. Ta oli tugeva ja lihtsa maanase jonnaka näoga ja siledalt pea ligi kammitud juustega. Tema kõrval püsti seisis tiheda tukaga poiss suure täpilise kiisulehviga ja pluusi külge nõõbitavate pükstega sametülikonnas. Ta oli veel jonnakama näoga ja veelgi rohkem tujust ära kui vanatädi. Võis arvata, et ta kohe nüüdsama keelt kavatseb näidata.

Siin oli veel Kadi enda ja ta mehe ülesvõte. Kadil olid lühikesed kähardatud juuksed ja valge krae sügava rinnalõikega kleidil. Ta mehel oli kaval hambamehe nägu ja tundus, nagu hoiaks ta kõik oma head naljad vuntside taga.

Saale oli nende kõigiga juba hulk nädalapäevi koos elanud. Täna ta küsis:

«On need sinu pojad?»

Kadi latus pütti viimast silgurida. Ta oli pisut üllatatud, sest seni-maani polnud Saale tema käest veel midagi küsinud ega teada tahtnud.

«Kõik on hukkunud. Kolm poissi langes Punaarmee, üks tapeti koonduslaagris Saksamaal. Mehe lasid omakaitse mehed siinsamas lävepakul maha. Minu silma all,» rääkis Kadi.

Ja Saale pilgud leidsid sedamaid lävepaku üles. Seal, ukse kõrval põrandal seisis praegu aga piimaga alustass.

Saale kahetses, et oli hakanud teise haavu rebima. Ega tema ise ka poleks oma ema surmast rääkida tahtnud. Seepärast mõtles ta nüüd Kadit lohutada.

«See on jumala tahtmine,» ütles ta pehmelt. «Jumal paneb tihti koorma meie peale selleks, et näha, kuidas on lugu meie usuga.»

«Ja sellepärast siis, et minu usku katsuda, lasi ta mu pojad ja mehe maha tappa?» küsis Kadi rahulikult.

«Jumala tegude üle ei tohi nuriseda.»

«Aga milleks on jumalal vaja minu usku katsuda, kui ta ise on mind loonud, ise oma tahtmist mööda teinud mu niisuguseks nagu ma olen?»

Nüüd polnud Kadi ega Saale kumbki enam rahulik.

«Ära räägi nii. Sa võid jumala viha alla sattuda,» palus Saale.

«Enam hullemat, mis oli, ei saa mulle juhtuda!»

Saale näole ilmusid punased plekid, ta avas vastamiseks suu, kuid ei öelnud midagi ja kadus oma kambrisse. Kadi aga viis kalakorvi aiateibasse kuivama, tuli siis ise ta juurde, istus tüdruku kõrvale sängile ja küsis sõbralikult:

«Sa tahtsid ennist veel midagi öelda?»

«Ei. Ainult seda, et iisraeli rahvas nurises ka kõrbesse sattudes oma kannatuste üle. Ning jumal, kes oli neid enne seda taevamannaga toitnud ja kaljuveega jootnud, vihastas ning saatis nende kallale tulised maod, kes rahvast hammustasid. Kogu kõrb oli ulgumist ja kisedamist täis ja alles siis, kui rahvas pöördus palves jumala poole, halastas ta nende peale ja andis neile andeks.»

Kadi pani käe rahustavalt Saale õlgade ümber.

«Vaesed õnnetud,» lausus ta tütarlapse jutu peale. «Mina ei kannata pealt näha isegi kärbse piina. Aga kui inimeste kallale tuliseid madusid saata...» Edasi sai Saale küünarnukiga müksu ja kui ta arusaamatuses Kadile otsa vaatas, viitas too peaga eestoa poole. Siit oli näha, kuidas siil tuli üle läve ja pistis koonu piimatassi.

Miku oli nii täpne sell, et saabus minuti pealt. Kui ta vahel harjunud ajal piima eest ei leidnud, siis oli pahane ja torises.

Okkakerä söi suurima mõnuga ja Saale näkku tuli lapse lõbu. Algu- ses paistis see lõbu ainult ta silmadest, aga pärast tuksatas midagi ka muigele kiskunud suunurkades.

Päevad läbi istusid kajakad liikumatult Kadi maja katuseharjal. Kadi ise aga oli elevil ja vilgas nagu kevadine kala. Nii suurt püüki kui tänavu polnud veel selles rannas olnud. Kadi arvates pidi ilmakommete järgi ka see viimane mere poolt müristamine kala tooma.

Aga Kadi ärevus jättis Saale täiesti ükskõikseks. Ka see Kadi rõõm, et tema õunapuu juba nuputas, jäi Saalele arusaamatuks. Saale ei osanud Kadi kombel loodust vaadelda. Jah, sireleid ja maikellukesti ta armastas, need lõhnasid hästi. Ent kevad tähendas Saalele ikka eelkõige seda, et nad emaga pesid väga palju ja väga suuri palvemaja aknaid. Suvel oli hea, et sai kleidiväel käia, sügis tõi talvepuude ja kartulite mure; algas kool. Külmal ajal aga oli raske lund rookida.

Kui Saale pärast ema surma pisut aega lasteaias töötas, siis pani ta imeks, kuidas sügise vahtralehed kõige pisematelegi rõõmu tegid. Saale oli puulehti ise ka nooremates klassides üles korjanud, kuid ainult sellepärast, et õpetaja käskis neid joonistada või pressi vahel kuivatada.

Kord õhtuhämaruses, kui Kadi tuli kadakaväljale lamba järele, sattus nad miilitsa ema Helmentiinega jutu peale. Sel oli ka lammas oheliku otsas. Jutt hakkas jooksuma ning Kadi päris uudiseid.

«Ei ole uut midagi,» vangutas miilitsa-Helmentiine pead, sest kui Kadi mõtleb vargategusid ja mõrtsukatöid, siis neid pole teab mis ajast peale enam registreeritud. Kaubamajal olevat sihuke salakas kell üles seatud, et see hakkab lärmama ja helisema juba palja halva mõtte peale.

Omakorda tahtis Helmentiine teada, mis Kadi kaugelt sugulasel viga, et teiste hulka ei tule.

«Tal omad hingehädad,» pöikles Kadi. «Las kogub end.»

«Tööl ta ka ei käi...» katsus miilitsa-Helmentiine uuesti otsa üles võtta, aga Kadi vastas tõrjuvalt:

«Olgu sedapidi. Küll jõuab.»

Lammas müksis teda tagant ja Kadi rahustas elajat:

«Kohe, kohe lähme!»

Tuul kurrutas lainet ja läks järsku nii ägedaks, et painutas kadakaid otse pihast. Ei tea, kas see pikk pilvejuga, mis läänest itta liikus, toob jälle vihma või?

Aga miilitsa ema arvas, et läheb seekord ehk nõnnasama kuivalt üle. Ja juhtuski sedasi — vihma tuli just nii palju, nagu oleks koer kivisid märjanud.

Kolmapäeval, kui Kadi luges kiiktoolis luuleraamatut ja küsis Saale käest, miks tänapäeval nii vähe hingle ja südamele kirjutatakse, juhust midagi.

Saale ütles, et ta seda ei tea, sest tema pole ilmalikke luuletusi rohkem lugenud kui koolis üles anti ja praegu ei mäletanud ta neist enam ühtegi. Kadi jälle teadis hästi palju laule ja isus muudkui uute järele ning seadis neid vahel ka ise kokku.

Sel hetkel hakkas ukse taga väljas koer haukuma. Valju kurja häälega. Kadi imestas, aga alles siis, kui haukumine päris karedaks läks, pani Kadi raamatu käest ja läks asja uurima. Kui ta ukse lahti lõi, seisis teisel pool läve suure koera asemel pisike paks ja juhmade silmadega koerarull, kes nudi sabaga väntas.

Kadi lõi naerdes pihkusid kokku ega jõudnud teda ära imetleda.

«Ise nii pisike, aga missugune kuri hääl!»

Ta viis kutsika kiiktooli ja andis Saalele vandeseltslaslikult märku, pannes sõrme tasaolemise märgiks suule. Siis lähenes Kadi hiljukesi uksele ja tõmbas selle järsu hooga pärani.

«Ahhaa!» hüüdis Kadi võidurikkalt. Ta oli kellegi kõrvad kõvasti pihku rabanud.

«Ai! Ai!» mangus Tanel. «Lase lahti.»

Saale lipsas sedamaid oma tuppa ja tõmbas ukse koomale. Kuid ta kuulis väga hästi, kuidas see tuttmütsiga suur poiss ja Kadi naersid.

Saale ei pidanud kaua vastu ja jälgis neid läbi praakil ukse. Tanel oli siruli maas ja veeretaskutsikat mööda põrandat. Ta õrritas teda ja kuts näitas urisedes tillukesi kihvu, äigas käpaga vastu ja kukkus potsti! tagumikule. See oli nii naljakas, et Saale naerma purtsatas.

Ja kohe jäi kõik vaikseks.

Siis küsis Tanel:

«Ma mõtlesin, et olete juba linna tagasi sõitnud.»

Saale ei teadnud, mida vastata.

Aga Tanel vaatas juba ukse vahelt sisse, koer kaenlas.

«Kas pole tore väntsakas!» ütles ta ja Saale noogutas.

Tanel lasi silmadel ringi käia. Ta teadis ses majas, kus ta maast-madalast käis, igat asja ja kolu, iga sahtli ja toosi sisu, igat panipaika pööningust keldrini. Näis, et ta ootas nüüd midagi uut, mida siin varem polnud. Ja ta märkas kummutil klaasmuna.

«Mis ilus asi see on?» küsis ta kohe.

«Eedeni aed,» vastas Saale.

«Mis aed?»

«Paradiisiaed.»

«Ahhah.»

Tanel mõtles hetke ja ütles siis:

«Mul on sihukeksi klaasmune igavene hulk.»

Saale vaikis ja Tanelile paistis, et tüdruk oli pidanud seda suurus-
tamiseks.

«Te ei usu? Aga nad on palju suuremad. Niisugused pōrakad...»

Ja Tanel näitas käte abil nende übermōõtu. Kuts rabeles āgedalt tal
kaenla all ja Tanel lasi oma tulevase paadikoera pōrandale.

Siis vaatas ta veel kord Saale klaasmuna ja lausus:

«Minu omadest näeb ehtsat taevast. Tahate, ma näitan teile?»

Kuid Saale raputas eitavalt pead.

4. Sellest, kas inimene on nagu rohi, mis ükskord āra kuivab

Sel kevadel tuli ülemāara palju vihma. Kadi pidas seda mulluse
sooja ja lumetuisuse talve sūuks. Nūūd siis lōi jārsku soojaks ja sel-
geks. Kōik puud olid nūūd laulupuud, varavalgest hilja õhtuni üks-
ainus lindude hōiskamine ja taevatōus.

Kadi seisis mōnikord hulk aega õues, see torkas juba Saalelegi
silma.

«Miks sa seal seisad?» küsis ta.

«Kuulan, kuidas rohi kasvab,» vastas Kadi ja pani sõrme vaikuse-
pidamiseks suule.

Ühel päeval, kui ta käekorvi võttis, küsis Saale:

«Lāhed kuhugi?»

«Ei. Siiasamasse toa taha.»

Alles siis, kui Kadi oli juba vāravast väljas, jäi ta mõtlema, pōördus
tagasi ja küsis:

«Tahad ka tulla?»

Saale kehitas õlgu.

Nad läksid nōmme poole, Kadi astus paar sammu eespool. Saale
kāis ta järele ja kōige taga tuli kass, keda nad ei näinud.

«Kui lilled lahti lōövad, tuleb tükiks ajaks head ilma,» rōõmus-
tas Kadi.

Nurmenukud olid alles lühikesed, aga neid olid kōik kohad täis.
Kadi murdis mõned õied, hingas nende magusat lõhna ja ta silmad
jäid lilledest otsekui purju. Iial ei jõua keegi āra valvata seda hetke
ja jaol olla, kui lill avaneb.

Saalel hakkas miskipārast kurb.

«Inimene on ka ju nagu rohi, mis ükskord āra kuivab,» ütles ta.

«Mis siis,» arvas Kadi muretult. «Igal kevadel kasvab uus rohi, ja
nōnda igavesti. Aga sina arutad alati valmispandud sõnadega.»

Üksikud lambad uitasid kadakate vahel ning Kadi nāgi nūūd oma
kassi.

«Meie Nurr!» rōõmustas ta. «Või sina tulid kah end tuulutama?»
Ja Kadi kiitis kassi selle eest.

Saale mõtles endast. Et ka tema tuli täna esimest korda toa taha,
varem polnud tal kordagi tahtmist majast kaugemale minna. Aga nūūd

käis Saale pea nurmenukkudest ja kõrgest heledast õhust ringi, tal oli tahtmine rohule maha heita, ta oli väsinud, üleni, hingepõhjani. Ta seisis nõmmelagedal ja nägi justkui esimest korda taevast ja maad.

Kadi kummardus ühtelugu kadakate vahel ja katkus korvi sisse Saalele tundmatuid taimi.

«Mis sa nendega teed?» küsis Saale.

«Need on haiguste vastu head.»

«Kas need siis aitavad?» imestas Saale.

«Eks ikka,» vastas Kadi.

«Kas sa tead siis haiguste vastu rohtu?»

«Natuke ikka tean.»

Kadi pani korvi kadaka alla varju, istus maha ja hakkas sukka kuduma.

«Ära mind sega,» tõrjus Kadi sülle vupsanud kassi, aga see ei teinud kuulmagi. Vaatas, mait, hoopis teisele poole, tõmbas siis käpad kõhu alla ja hakkas nurruma.

«Surma vastu rohtu ei ole,» ütles Saale ja heitis murule maha, nagu ta ennist oli tahtnud. Maa soojus tegi uniseks. Saale püüdis vaadata taeva sisse, aga päike oli nii hele, et vesi tuli silma. Nõnda, pimesi lamades, käed-jalad laokil, kuulas ta suurt vaikust.

«Üks lind laulab,» ütles Saale silmi avamata.

«Lõoke,» vastas Kadi.

«Kust sa tead?»

«Tema jutust.»

Saale tõusis küünarnukkidele. Ka Kadi vahtis sinnapoole, kus ta arvas lindu laulvat. Kuid üle nõmme oli jälle suur rahu, isegi meri ei kohanud siia.

«Kas sa tunned kõikide lindude laulu?» küsis Saale uuesti.

«Ikka tunnen.»

«Kes sulle õpetas?»

«Eks ikka ema, kes muu.»

«Ema?»

Kadi kasvatas mõtlikult sukka, see oli hall nagu lammas, lamba haiski küljes.

«Jälle laulab,» lausus Saale tasakesi.

«Mis haigusesse su ema suri?» küsis Kadi.

«Ma ei tea,» vastas Saale.

«Aga mis arstid ütlesid?»

«Arsti ei käinud.»

«Kordagi?»

Saale raputas pead.

«Aga miks?»

Ja sukavardad jäid Kadi käes seisma.

«Ema ei lubanud.»

Saale lamas noorel rohul, nagu vastu taevast, ta mustas kleidis keha tõmbas päikest ligi ja mööda ta mustades sukkades jalgu jooksid punased nõmmesipelgad.

Saale mõtles ema surmast.

Too võttis oma viimastel päevadel ainult vett vastu, nagu läks siledaks, väikeseks ja kollaseks. Alguses istus Alma hommikupoolse aja ta juures, siis kui Saale koolis oli, ja õhtul tuli vend Lind haiget vaatama ja temaga kõnelema.

Hiljem jäi Alma ka ööseks ja magas toas Saale voodis, et haigel kohemaid käepärast olla. Saalele tehti ase kööki. Nii tahtis Alma ja ema samuti, et Saalet vähem tülitada.

Saale ärkas öö jooksul mitu korda. Kui toast juttu kostis, läks ta süda kergemaks ja ta suikus uuesti, ent vaikus kohutas teda. Saale ärkaski enamasti vaikuse hirmust.

Ta lükkas juuksed kõrva taha, et need ei segaks teda kuulamast. Ja kui ta ikkagi midagi ei kuulnud, mitte midagi, siis tõusis ta üles ja jäi paljajalu toalävele seisma. Aga kui siis ka midagi ei kuulnud, tuli ta üsna ema sängi juurde ja otsis ta hingamist.

«Sina oled, Saale?» küsis ema pimedusest. «Miks sa ei maga?»

«Ma tulin vaatama, kuidas sul on,» sosistas Saale; ta ei võinud ju öelda, et ta ema surnuna kartis eest leida.

«Ja sa oled paljajalu,» muretses ema sama vaikse sosinaga vastu. Aga Alma ärkas sellest ometi ja hakkas Saalega tõrelema.

«Jäta ta rahule. Sa ei lase tal magada.»

«Mine, jah,» ütles ka ema. Ta ütles nüüd alati kõike Almale järele. Tundus, et ta enam hetkegi Almata ja Alma nõuta läbi ei saanud.

Mõnikord kuulis Saale selgesti ema oigamist, ja kui ta küsima läks, ajas ema tagasi. Aga Saale ei lasknud end petta ja ema pidi lõpuks tunnistama, kui väga teda valud kokku kisuvad.

Niisuguseid nõrkusehetki ei pidanud Alma heaks ning tuletas haigele meelde, et selle inimese usk lunastajasse on nõder, kes kurdab ja kaebab. Alma kuivatas rätiga ema otsaesisel higi ja kastis ta kuivanud huuli. Ning ema ütles:

«Mine, Saale, jää magama.»

Valuhoogude vahel muutus ema just nagu rõõmsamaks ja sai lootust juurde. Siis tahtis ta ise Saalet enda juurde ja ta silmadki polnud enam nii tuhkseid.

«Jeesus aitab, Saale,» kinnitas ema. «Ta on mu abimees.»

Ja ema tuletas meelde, kuidas laev pidi Galilea järve uppuma, aga üks sõna Jeesuse suust pani tormi vaikima.

«Laatsarus haises juba, aga Kristus kutsus ta hauast välja. Tema võib kõike, Saale.»

Ema kordas innukalt just seda, mida vend Lind oli talle möödunud öhtul rääkinud. Aga kui valud uuesti tagasi tulid ja ema neid kurtis ja välja oigas, katsus Alma teda vaigistada:

«Armas Melanie, ma tahan sulle meelde tuletada, et meie Lunastaja pidi kibuvitsakrooni kandma. Miks peaksid sina siitilmast roose tahtma?»

Päevad läksid, midagi paremat toomata. Ema oli nii väikseks kuivanud, et Saale teda nututa enam vaadata ei võinud. Saale tahtis koolist ära jääda, aga sellele seisis Alma ja vend Lind vastu ja ema soovis, et Saale teeks kõik just nõnda nagu nemad heast südamest käkisid.

Saale ei kuulanudki, mis tunnis läbi võeti, ei mõtelnud ka koolipäeva jooksul kordagi emale. Ta oli väga väsinud, ära väsinud kartmast, kahtlemast ja vaikuse kuulamisest. Aga teel koolist koju palus ta jälle härdalt, kogu hingest issandalt abi ja ta süda läks sellest kergeks ning tупpa astudes uskus ta imesse.

Emal hakkas alati hea, kui vend Lind tuli temaga vestlema. Iga kord, kui üks käis, küsis haige, kas Mervald tuli?

Vend Lind tõmbas käega üle oma kahupea, et lokke siledamaks sundida, ja uuris haiget mõni hetk püstijalu, enne kui voodi kõrvale toolile istus. Ta surus maha vastikustunde, mida tekitas haige roiskuva keha lõhn, ja küsis leebelt:

«Kuidas läheb?»

«Kauaks mind enam.»

Vend Lind pani käe haige käele ja lohutas teda:

«Iga päev viib meid kõiki haua poole, öde. Me kõik oleme siin ainult teekäijad ja saame jälle põrmuks. Igaühele jõuab kätte see tund, kus issand teda enda juurde kutsub.»

«Ma sain alles neljakümne kuueseks,» ütles haige.

«Näed sa,» naeratas vend Lind. «Aga Kristus elas meie maal kõigest kolmkümmend kolm aastat vanaks.»

Sel ööl tulid emale väga suured valud. Saale oli nii kohkunud, et Alma andis talle suhkruvett juua.

«Ole sina rahulik,» ütles ta. «Issand ainult katsub ta usku.»

Saale tahtis joosta arsti tooma, aga ema seisis vastu. Ta oli juba varem vend Linnult ses asjas nõu küsinud ja too ei kiitnud tohtri kutsumist heaks.

«Jah, kurjategija palub valitsusevõimult armu, et see teda päästaks, aga sind, öde Melanie, võib ainult jumal aidata.»

Kui Saale lapsena haigusi põdes, ei kutsunud ema ka siis arsti, vaid lootis issanda armu peale. Ta võis ööd läbi haiget Saalet süles hoida ja valvata ta üle. Ning iga kord oli jumal ta palveid kuulda võtnud, hõõgumise nagu käega ära kaotanud ja lapsele tervise tagasi andnud.

Miks ei kostnud Saale palved jumala kõrvu? Need olid ju nii valjud; Saalele tundus, nagu kisendanuks ta jumala poole välja kogu oma sisikonna. Pärast igat palvetamist tundis ta kehas ainult tühja, õõnsat koobast. Aga ema nägu jäi ometi päev-päevalt võõramaks ja hääli nii nõrgaks, et tuli igat ta sõna huulte liikumisel jälgida.

Kas siis tõesti teda miski ei päästa?

«Jumalas ei tohi kahelda, Saale,» ütles vend Lind kurvastatuna.

«Ma kardan, et ta ära sureb.»

«Mu laps, kõik sünnib issanda tahtmisel. Meie võime tahta üht, tema teist. Meie ei saa oma tahtmisega tema tahtmise vastu. Meie ei tohi tema tahtmistes kahelda ja me ei pea neid arvustama. Kui issand kutsub: tule!, siis pole need surma, vaid igavese elu sõnad.»

Surma käsi aga moonutas haiget edasi ja Saale otsis meeleteheteiga ema näos tuttavaid jooni, kuid ei suutnud midagi päris endist leida. Ja ehkki emast oli nii vähe järele jäänud, leidsid valud veel, mida temas edasi pureda ja laastata.

Alma talitas haiget suure hoolega ega pidanud vastumeelseks ühtki õiendust. Aga seda Alma hästi ei kannatanud, kui ema valude käes karjuma hakkas. Alma jäi küll enamasti ühtviisi rahulikuks, kuid istus haige voodi servale ja püüdis teda karmilt manitseda:

«Me näeme ju, armas öde, et sinu kannatused on suured, kuid need kannatused pole midagi igavese rõõmu ees.»

«Sul pole südant!» hüüdis meeletehetele aetud Saale.

«Arvad sa?» vastas Alma talle omase rahuga.

«Anna mulle andeks,» palus Saale häbistatuna. «Ma tean, sa oled hea.»

Päeval udutas vihma, tahmane lumi kahanes ja keskpäeva ajal, kui räästad tilkusid, tuli katusest robinal jääd ja lumelahmakaid alla.

Linnaäärne oli märtsikuiselt porine ja luitunud, õuedel praht ja tuhk, majaseinad märjad, sõiduteed auklikud.

Nii ilm, tänav kui nende suur väljaehitamata, ühetoaline maja lagunenud taraga tundusid Saale murele kaasanutvad.

Sügisel veel kaevas ema peenramaa üles ja kavatses kevadel varasemat sorti kartuleid maha panna. Vend Lind pakkus talle oma aiast ka noori viljapuid, aga emal polnud sel korral raha.

Nüüd ei läinud talle enam mitte midagi vaja. Ta ei lootnud enam, ta ei jaksanud enam surmale vastu hakata, ta jõud oli otsas.

Näis nõnda, et ta oli Alma ja vend Linnuga kõikide maiste, prakti- list laadi asjade üle aru pidanud ja need ametlikult kinnitada lask- nud. Igatahes ema soov oli see, et Alma jääks Saalele toeks ja võtaks elamise mured enda kanda, mida Alma haigele ka töötas.

«Ära nutsa, Saale,» ütles ema. «Varsti ma pean minema. Issand on mu tee korda seadnud.»

Kuid Saale nägi ema silmades meeletut hirmu. Ta polnud jumala vastu siiras, ta ütles küll: «Kõik sündigu nii, nagu Tema tahab,» ent tegelikkuses rippus ema kramplikult iga hetke küljes, mis tal elada veel jäi.

Viimasel kahel päeval ei rääkinud ema enam üldse, arvatavasti ei tundnud ta kedagi ära ja kolmanda päeva õhtu eel ta suri. Alma oli parajasti läinud kaevust vett tooma ja Saale vaatas toa aknast välja, sulavale mustale lumele, mis oli täis kasside jalajälgi.

Saale ei tahtnud silmi avada.

Kusagil, üsna ta näo kohal pidi kasvama nurmenukk. Seda tuli arvata õrnast lõhnast, mida Saale sisse hingas.

Aga ta tundis ka, kuidas päike ta näole heitis ja jälle ära läks. Saale arvas, et pilv oli päikesele ette tulnud, ja ootas kannatlikult, millal päike ta näole uuesti tuleb. Aga kui see tuli, hakkas Saale juba sel- lele mõtlema, et päike kaob kohe jälle pilvesse.

«Kas sa arvad, et arstid oleksid teda aidanud?» küsis Saale.

«Laps, ma ei tea seda,» lausus Kadi. Ta ei tahtnud Saale südame- rahu rikkuda.

Ehk mõni teine kord.

5. Sellest, kuidas Tanel kohe hommikul ärgates on nii heas tujus, et tõstaks kas või müütsa ema Helmentiine koos jalgrattaga üles

Kui kalad lainetest nagu puuhalud välja kargavad, on ikka torm tulemas.

Ja tuli ka, päris tormipüha. Meri mõrises nagu loom, tõusis kõr- gekse — ime veel, et ta vihaga maja ära ei viinud. Kõik riiksus ja ragises, tuli liikus lambis ja oli ühtepuhku kustumas.

Ent ometi juhtusid mõned paadid hommikuse hahetusega merel olema. Lained käisid kõrgelt ja loopisid neisse veepehmakaid ja raske- võitu oli kakuamised märkisid üles leida. Pettumus oli alguses suur, kui kakuamis siplesid mõned üksikud kalad. Aga siis leiti selle linanur- gas ilus räimeparv.

Kajakad tülitsesid lennul, rabasid mitmekesi ühte ja sama saaki, ja kui ühel õnnestus kala noka vahele saada, jälitasid teised teda kaua valju kisaga.

Kui Lahja-Juonalt hiljem küsiti, kuidas neil läks, siis rääkis ta kõigile, et kalad olid meres neid oodanud, kannatlikult saba peal püsti seistes.

«Jeesus aitas neid,» ütles Saale, kuulates Kadi seletusi kalurite kohta, kes ei jäänud sellel ööl valveputkasse istuma ja tuulevaikust ootama. Aga Kadi jälle arvas, et mees merel ei saa jumala abi peale lootma jääda, ja sellel, kellest endast asja pole, ei tarvitse meretööle üldse kohe minnagi. Üks õige mees ei jäta oma töid ja tahtmisi mere ega jumala otsustada.

Sellest oli nüüd juba kaks nädalat möödunud ja ühel päeval asutas Kadi end poodi minekuks.

«Mul on soola vaja, lambiõli, seepi ja kõikisugu muud värki.» Ja Kadi tellis tüdruku kaasa.

«Üksi ei jõua kõike ära tuua ja kaks korda järjest on ka vaev käia.»

Nad läksid üle kadakase nõmme. Kadi kõndis ees ja Saale käis mõni samm järel, just nagu Kadi lammas. Kes neid eemalt oleks vaadanud, sellele oleks küll paistnud, et Kadi veab tüdrukut enda järel oheliku otsas.

Kõigepealt tuli neil mööda vana mõisaalleed minna, mille lõpul seisid väike osmik ja tugevate tiibadega kiviveski. Päril tee ääres kahe pihlaka vahel nõõril kuivasid helesinised aluspüksid.

«Hõh,» viskas Kadi ninaga. «Ei tea, milleks oli vaja oma napooleonid siia kõigi silma alla tuua!»

Otsekui vastandamist soovides seisid paremal käel endistel mõisa-maadel kalurite uued valget värvi elumajad, kural aga kahe jämeda sambaga, maa ligi vajunud muistne kõrts, viinaköök ja hobusetallide varemed.

Eemal, ent otse näoga maanteele, vaatas kaunis, sambaline ja rõduline mõisaloss. Selle ees ootas tohtu vägi jalgrattaid.

«Kelle omad need on?» küsis Saale.

«See on meie koolimaja,» seletas Kadi uhkelt. «Ega sina ju neid paiku enam ei mäleta?»

«Ei. Ma olin siis väike, kui emaga siin käisime.»

«Ema ja isaga,» parandas Kadi.

«Ei mäleta.»

«Kas sa isa üldse ei mäleta?»

«Natuke mäletan. Kuidas ta maja ehitas ja meie tulime emaga talle süüa tooma. Me istusime vundamendi äärel ja ta pilgutab mulle silma.»

Pärast jättis ta kõik sinnapaika ja läks nende juurest ära. Nad ei saanud emaga läbi, usu pärast. Ema ütles kord, et isa on sõja ajal Venemaal ära rikutud.

Isale mõtlemine ei teinud Saalele haiget. Teda tuletas meelde ainult veel nende suur poolelijäänud maja, millest ta jõudis elamiskorda teha ainult toa ja köögi.

Küll Alma ta nüüd välja ehitab...

Rannaküla teises otsas oli vana ilus kirik ja Kadile meeldis koledasti see kukk torni tipus.

«Palvemaja meil ei ole,» ütles ta.

«Issand on ja kuuleb kõikjal,» vastas Saale. Eluilmas ei vii ta enam oma jalga palvemajja.

Küla keskus liikus aegade jooksul kiriku otsa poolt nüüd sinna kohta, kus vanasti oli kiigealune vainu ja ei kellelegi kuuluv väli. Nüüd seisis selle koha peal klaasist kaubamaja, kus kõik, mis sees müüdi, oli ka väljast kõigile näha. Ning kaubamaja ümber kasvasid viimaste aastatega kalatsehhi tööliste kahe korrusega silikaatmajad, mis kummalgi pool teed üksteisele otsa vaatasid.

Kaubamaja ees seisis kaks veomasinat ja kahes reas jalgrattaid. Aga hoone tagaküljel olid muru peal puusakil maas taadid. Üks pühkis pudeli suult pitseripuru, teised jälle arvasid, et see puhas küll.

«Nagu pruudi suu.»

Nad rääkisid uutest paatidest, mida kolhoosile juba ammust aega oli lubatud, aga mis ikka veel päralt ei jõudnud. Siis üks taat seletas, et oli kord sellise laeva tegemise juures olnud, mille esimene ots sõitis juba merd, aga tagumist otsa kanti alles paberi peale.

Kaubamaja ukse ette oli kogunenud parv noori mehi. Martti oli ostnud endale «Jawa» ja kurtis nüüd naerdes, et ta rahast nii lage, et koerad peale kusevad. Aga poisikesed patsutasid ja kiitsid vaimustusega Martti tuliut «modrautset».

Müüjad olid siin lahked ja naeratavad noored neiud nagu seebi-pakendil. Ainult puduosakonnas müüs vana Saara.

Ta käed värisid kummipaela välja mõttes ja sõrmed ei saanud enam väiksemaid nõöpe karbist kätte. Kuid ta armastas inimesi enda ümber ja oma elupõlist tööd, ega mõtelnudki pensionile minna.

Vanad kalurid mäletasid teda veel noore tüdrukuna. Ta oli pagana ilus tots ja poisid olid ta järele püstihullud. Ta müüs siis kiriku taga poes safrani ja kardemoniga saiu ning kõrinaga šokolaadist lihavõttemune, millel südamekujuga sõrmus sees. Ja poisid muudkui ostsid, et ta pruunidesse silmadesse saaks vaadata.

Nüüd käisid noored kaluripoisid Saaralt nailonsärke küsimas ja neljarublaseid inglise sokke, ning Saara säras ja oli nagu vanastigi poiste üle rõõmus.

Kadi teretas kõiki ja kõik teretasid Kadit. Saalet uudistati lahkesti, kuid erilise huvita. Ta jäi seisma suure klaasakna alla, kuna Kadi seadis end ootama.

Kaubamajas oli sel kellaajal ikka enamasti kaks järjekorda. Ühes ostsid naised toiduaineid, teises seisid viina järel kannatlikult ja vaguralt mehed.

Saale nägi läbi klaasi, kuidas Tanel jalgrattal ukse alla sõitis, selja taga pakiraamil väike poiss ja tühjalt allarippuvad kandekotid.

Saale tahtis pea ära pöörata, aga Tanel oli teda juba märganud ja noogutas heatuttavlikult. Ta tuli ja andis Saalele kätt.

«Mäletate, ma pidin teile pullusid näitama,» ütles ta, aga Saale ei mõistnud.

«Mida?»

«Neid klaasmune.»

«Ahah,» taipas Saale siis.

«Kas te täna saate tulla?»

Saale raputas pead.

«Aga homme?»

Saale kehtas nõutult õlgu, sest oli kuidagi piinlik jälle ei ütelda.

Kaal oli vaages. Kadi ladus kauba korvi ja kotti, sõlmis lahti ninarätiku ja ulatas müüjale raha.

«Ma lähen nüüd,» ütles Saale rutakalt ja Tanel lubas, et tuleb homme.

Muljed olid Saale ära väsitanud. Osa pampe jäi koju minnes tema kanda, nõorist punutud kanne soonis peopesa ja Saale puhkas aeg-ajalt kätt. Kadi aga läks ta ees kui lind lennates.

«Näed nüüd,» rääkis ta rõõmsalt, «et meil pole siin seda kõrbe-elu kuskil, mida sa otsisid!»

Saale tabas end mitmel korral mõttelt, et oli Taneli tulekut endamisi oodanud. Ja kui poiss lubatud päeval ei ilmunud, langes Saalele kivi südamele.

Mitu päeva järjest jäi Kadi kojutulekuga hilja peale. Ta ei hoolinud süüa, jõi ainult kopsikust vett ja rääkis erutusega kalast, mida tuleb hullumoodi. Ja kuna taarat enam ei jätkunud, transporti ja töökäsi, siis olevat linnast nõu antud loomus merre tagasi heita.

Kadi oli selles rannas sündinud ja kasvanud, aga veel polnud siin kuulnud kala uputamisest. Kala tulekut peeti alati õnnistuseks, mitte nuhtluseks. Nüüd näitas see **vastupidist**.

Kontorirahvas rääkis telefoni tuliseks, aga targemat nõu ei tulnud kusagilt. Siis tehti koosolek ja Kadi jutu järgi olid inimesed nagu pärimi sisse söönud, kõik kääris üles. Kõik nõudsid näha seda jahupead, kes sihukese korralduse andis.

Kuna Saalest polnud ses asjas kaasaarutajat, mõtles Kadi oma ägedaid mõtteid endamisi edasi.

Kolmapäeval ilmus Tanel välja. Ta oli rõõmus nagu alati, ei hakanud vabandama ega seletama, ütles ainult:

«Meil on kalaga igavene jama,» ja kutsus Saalele jälle oma pullusid vaatama.

Saale süda hakkas ägedasti kloppima.

«Ega siit pole kaugelt minna,» rääkis Tanel ja Saale noogutas, isegi ei tea miks.

Väljaku ärde viis põrakate põllukivide ja kadakapuude vahelt liivane tee ning suurel lagedal kuivasid murule mahalaotatud kakuumide tiivad. Neist oli mõnes kohas üle käidud ja tükati maa sisse tallatud.

«Kas need ongi?» küsis Saale ümberringi lebavate klaaskuulide kohta, mis kogusid endasse maa haljuse ja taeva sina, kõik päeva rõõmsad ja pirtsakad tujud.

Tanel jahatas ja võttis ühe lahtipääsenud ja omaette lebava pullu pihku, vaatas tast enne ise läbi, siis andis Saalele kätte. Too hoidis seda kõheldes ja tõstis lõpuks silmade juurde.

Ta ei näinud midagi.

Juhtus, et nad vaatasid vastamisi läbi klaaskuuli, ja Tanel ütles järsku hämmastusega:

«Teil on nii ilusad silmad, mis te neist alati peidate?»

Saale plahvatas punaseks. Ka ei teadnud ta, mida niisugusel puhul tuleb vastata. Oleks pidanud ütlema: «Kui te veel niimoodi minuga räägite, ma lähen kohe ära!»

Kuni Saale endamisi vastust vormis, rääkis Tanel juba ammugi hoopis muust asjast.

«Meil on siin hea mustikamaa. Istu aga ühe koha peale maha ja söö!»

Saalele ei olnud ka selle peale vastust.

«Kas tõesti?» ütles ta.

Päike seisis madalas, mändide roosad kehad hõõgusid, aga neli suurt roostes ankrut välja ääres olid tumemustad.

Tanel võttis taskust porgandi ja hakkas seda krõmpsutama.

«Vabandage!» hüüdis ta siis, «võib-olla soovite kah?»

Saale raputas tõrjuvalt pead, kuid Tanel leidis otsekohe ka teise porgandi, tõmbas igaks juhuks enne veel läbi peo ja ulatas siis tüdrukule.

Ja Saale võttis porgandi vastu.

Sel õhtul istus Saale kaua voodi äärel, kõlgutas kinga jala otsas ja mõtles uuesti ja veel kord üle kõike, mida Tanel talle oli rääkinud, mida tema Tanelile vastas ja temalt ise küsis.

«Kas te alati olete nii rõõmus?» küsis Saale ja poiss vastas:

«Olen küll.»

«Miks?»

«Niisama,» ütles Tanel. «Lihtsalt hea on olla.»

«Ja te pole kunagi kurb?»

«Ma ei saa sinna midagi parata, aga hommikul ärgates kohe on mul hea tuju. Vahel ma ei tea, mida heast meelest teha. Siis ma tõstaksin õhku kas või miilitsa ema Helmentiine koos jalgrattaga.»

Ja Tanel naeris.

Päike loojus. Kivid hõõgusid punaselt. Taeva servades seisis nagu hädaoht süngelt paigale hangunud mustad, säravate servadega pilved. Ja Saale leidis järsku, et just nõnda võib välja näha maailma lõpp.

Ning ta küsis Taneli käest:

«Kas te teate, et inimesed peavad viimasel kohtupäeval aru andma igast sõnast, mis nad rääkinud on?»

Aga Tanel imestas:

«Tõsi?» ja vastas Saale kurvastuseks:

«Küll see kohtupäev veniks siis pikale.»

«Te olete jumalakartmatu,» lausus Saale kahetsusega, ent Tanelil oli kohe jälle teine küsimus hakkamas:

«Aga miks jumalat peab kartma?»

Saale lamas pärani silmi ööpimeduses, aga vaatas justkui Taneli mereõhust pruuni, heledate silmadega näkku. Ta püüdis sellest näost vabaneda, ja iga kord küljekeeramisel riiksus voodi pikalt ja valuga. Aga et Taneli nägu tuli liiaks pidevalt, vaevas see Saalet nagu mingi raske süümõte. Ent sellele vaatamata kauples ta jumalaga Taneli pärast:

«Issand, ole tema vastu armuline...»

- 6.** *Sellest, et uppmehikest ei saa miski maha lüüa, kuna ta pea on keha alumisest otsast kergem. Juona abieluteadusest. Sellest, mis on patt, ning sellest, kas lõhna saab unes näha*

Õöd läksid valgest öitsemisest heledaks.

Õhk oli täis soola ja vaikust.

Päev aga sündis lärmiga, sest kala pärast oli ikka veel pahandust mereni. Kalurid püüdsid muudkui edasi, kombinaat ei jaksanud vastu võtta, loomust läks hukka, linnarahvas aga nõudis ajalehtedes värsket kala ja kohvikutes jälle räägiti jumal teab mis.

Neil oli omajagu õigus lärmata, sest niikaua kui eestlased selle mere ääres on elanud, on värske kala aasta ringi nende laual niisama loomulik olnud kui leib. Ent nüüd võis poodidest saada vaid kaugete võõraste merede külmutatud hiigelelukaid, mille nimesidki ei suudetud alati välja rääkida. Ning pealegi oli neil harjumatu maitse ja lõhn, nad ei mekinud kuidagi. Konserv aga pole tõsine toit, vaid sakusment.

Asulast käis nüüd hulk rahvast tsehhis abitöödel, need ka, kel varem kalaga muud pistmist ette ei tulnud kui kahvli otsa pistmist. Mai keskpaigas tõusis päevapüük katastroofiliselt — 140 tonni, aga vastu võtta sellest suudeti kõigest pool.

Kadi oli päevad otsa ära ja vahel ei tulnud ta ööseksi koju, magas sõbrannade pool, et hommikul lühem maa tööle minna.

«Miks su maja teistest nii eraldi seisab?» küsis Saale.

«Selle krundi sai tol korral odavamalt kätte, ei muu pärast,» lausus Kadi. Aga Saale oli kõik see aeg arvanud, et Kadi ise inimestest eraldi tahtis elada.

Saale täitis oma päevi lihtsalt mittemidagitegemisega. Aega oli volilt. Ta käis nüüd, kui Kadit ennast ei tulnud, lammast väljalt koju toomas, ja vahel toksis kana niikaua oma tühja plekkaldrikut, kuni Saale taipas talle teri tuua.

Kord kohtas ta lambaväljal Helmentiinet. Miilitsa ema ootas teret, ja kui seda ei tulnud, siis teretas ise lahkesti esimesena. Saale läks koju, äng kurgus, ega mõistnud isegi, miks.

Ohtuti ootas ta Tanelit.

Nad rääkisid juba sina ja Tanel oli mõnikord tal käest kinni hakanud. See mõjus nagu elektrilöök ja Saale mõtles sellest tuhat korda uuesti. Ta tundis sellist rõõmupöörasust, et ta enam endasse ära ei mahtunud.

Saalele näis, et ta oli Taneli vastu esimesest pilgust peale usaldust tundnud. Tegelikult aga hoopis sellest korrast, kui ta kuuris käis pesast kanamune toomas ja Tanel tuli teda Kadi juhatusel mööda otsima.

Poiss vaatas kuuris huviga ringi. Siin oli kontsunud luudasid, katkise põhjaga kartulikorve, üks õllekäigutõrs ja muud tráni. Saale ütles, et oli leidnud siit isegi mänguvasju, ja võttis riulilt tolmunud klaaspurkide tagant sabata hobuse ja naljaka kottpükstes tola.

«Need on minu omad!» hüüdis Tanel. «Minu hobune ja uppmehike!» Ja ta seletas Saalele:

«Näe, teda ei saa kuidagi pikali.»

Tanel viskas uppmehikese üles, aga see ei kukkunud tõepoolest ümber ega küljeli, tegi korra kukerpalli ja tõusis naerunäoga üles.

«Tal on alumises otsas tina ja pea on tühi, sellepärast,» seletas Tanel.

Nad istusid hulk aega veel kuuris kasti otsas ja sundisid kordamööda uppmehikest pikali, aga see ei andnud alla.

«Kuidas need asjad siia said?» küsis Saale.

«Ma käisin lapsena siin mängimas.»

Kadi teadis väga palju muinasjutte Lapi ja Turjamaa nõidadest ning Tanel ei teinud enam kodu ja Kadi maja vahet. Ema tuli mõnikord otse mure ja pahameelega talle järele.

Siis jutustas Saale Tanelile, et tal lapsepõlves muid mänguvasju polnudki kui see klaasmuna, mida ta suure vaevaga suhu toppis ja veel suurema tüliga tagasi sai.

Pärast seda õhtupoolikut kuuris käisid Tanel ja Saale metsi mööda uitamas. Tanel teadis igat seenikut kohta, praegu leidsid nad legendikudel ämmamunasid, aga need olid alles nii noored, et peale astudes ei vissinudki talla all.

Nad avastasid suuri sipelgavalitsusi ja jälgisid huviga sipelgate töökäike. Saale sulges kõrrega kuklasele tee ja ütles siis mõtlikult:

«Inimene on ju samasugune vilets putukas.»

Ja neil tuli selle üle Taneliga äge vaidlus.

«Inimene ei taha olla putukas, ega olegi,» ütles Tanel.

«See ei loe midagi, et tema ei taha. Ainult jumal võib tahta.»

«Kuid miks jumal tahab, et inimene oleks ainult vilets putukas?»

«Tanel,» lausus Saale, «jumala tahtmist ei pea inimene arvustama.»

Tanel vaidles vastu, ja kui Saalele midagi muud enam üle ei jäänud, küsis ta:

«Oled sa siis pühakirja lugenud?»

«Ei.»

«Mis sa siis räägid, kui sa midagi ei tea.»

Ning Tanel lubas tüdrukule, et ta ilmtingimata piibli läbi loeb.

Saale pakkus oma testamenti, kuid Tanel arvas, et hangib selle ise. Helmentiinel oli piibel.

Kord jäid Saale ja Tanel vihma kätte.

Pilved jooksid üle taeva nagu hall lambakari, mõni sekka nii tumeraske, et ähvardas maha sadada.

Saale hakkas muretsema.

«Mis see teeb,» lohutas Tanel, aga ta võttis ometi pikemad sammud, nii et Saale pidi ta kõrval hapuoblikates jooksma.

Juba tuli üksikuid vihmapiisku.

«Sajab!» hüüdis Saale tasakesi, jäi seisma, sirutas käeselja ette välja ja ootas taevast uusi tilku.

«Lähme Juona juurde varju,» ütles Tanel. Vana elas jõe ääres, ent Saale ei osanud vaadata ja Tanel keeras ta pea jõe poole.

«Näe seall!»

Oli millegipärast seletamatult meeldiv, et Tanel ta pea pihkude vahele võttis ja seda keeras.

«Tanel, kas sa oled kunagi lapsi peast üles tõstnud?» küsis Saale.

«Kunas?»

«Kui sa väike olid. Või on sind ennast nõndamoodi tõstetud?»

«On küll,» ütles Tanel. «Mis siis? Aga kas sind on?»

«Ei ole,» raputas Saale otsekui kahetsustundega pead. Tema ju ei käinudki teiste lastega läbi, ema ei lubanud. Ta oli ainult toa aknast vaadanud, kuidas nad üksteisele «Riia linna» näitasid.

Saale ninaotsale kukkus vihmatilek ja Tanel puhkes naerma.

«Mis sa naerad!» ütles Saale rõõmsalt ja pühkis käega üle nina.

Korraga löi pimedaks, taevalambad olid kõik kokku jooksnud mingiks laiaks ja vormituks ning muutunud tihedaks sajuks. Aga Saale tõrkus Juona poole minemast ja Tanel rebis teda käest.

Nad lidusid jõe poole, aga vihm seisis ees nagu müür ja Saale ei seletanud nüüd enam mingit Lahja-Juona maja. Ta hoidis kõvasti Taneli käest kinni, nagu kartes sattu ära kaduda, ja küll oli see käestkinni jooksmine tore.

Tanel teadis teiste rääkimisest, et kunagi ammu olid ses majas kõik kolm venda savitööd teinud, treinud laatadele kausse ja potte, noorem vend Juonas aga meisterdanud peenemaidki asju — vilega savilinde, lillevaase ja kannukujulisi tuhatoose. Veel praegugi võis neid ühe kui teise randlase majas leida.

Need olid väärt tarbenõud, mis vennaksed tegid, pidasid vett ja hääli oli neil ilus ja selge. Rannarahvale meeldis savitoas käia, ilma et asja oleks. Tulid niisama, võtsid istet ja vaatasid, kuidas saviklomp treirattale pandi ja tundlikud käed hakkasid seda oma meelt mööda vormima ja taltsutama.

Savitükist võis saada pugukas pott, võis tulla kitsa kaelaga nõu, lai kaus või kõrge purk. Tuli, mida käed tahtsid.

Juhtus küll ka seda, et mõni teos tules vastu ei pidanud. Aga ehkki salakaval mõra silma ei hakanud, leidsid vennad selle kohe üles, kui nõu rääkima panid. Sest anum ei tunne valskust, ei mõista valetada; tema enda häälekõla reedab vähemagi vea. Aga niisuguse mõrase nõu vabanduseks oli Juonal oma seletusviis:

«Näh, Jehoova tegi ju ka praaki. Tema savitõugu inimesed tulid üsna poti sarnased. Eeva justkui oli pisut vaasikujulisem ja keskelt peenem, aga sihukese kohmakaga, nagu Aadam välja kukkus, ei julgeks ükski teine korralik meistrimees isegi laadale lagedale tulla.»

Nüüd elas ses majas Juonas üksipäini. Kaks venda said sõjas surma, üks Venemaal, teine sakslaste poole peal.

Nõnda juhtub.

Juonas mõistis inimestele ka seda asja ainult ühtpidi ära seletada:

«Millises majas küll ei leidu mõrast potti?»

Pärast demoppi ei teinud Juonas savitööga enam tegemist, ütles, et see ei tõmba enam, ja vahetas ametit. Ta oli siis noor mees ja kalureid läks vaja. Ent majas tuletas veel nii mõnigi ese aegu meelde, kus sai kõva leegiga tööd tehtud. Ja eestoa akna all seisis vendade treiratas otsekui mälestusmärk.

Inimestel oli aga savinõusid endiselt vaja ja nende puudumise pärast nuriseti kangesti ning oodati neid nüüd Lätimaalt. Aga Juona juures käidi nagu varemgi niisama, ilma et asja oleks.

Ta oli ikka veel poissmees.

Iga saabuva kevadega muutus Juonas luuleliseks ja ootas endale midagi erilist, kes teab mida. Nooruses oli teda õnnetu armastus tabanud, hiljem tulid veel mitmed armulood, aga alati, otsustaval hetkel, heitis ta käega ja ütles ainult oma «näh!» ja et ta on asja ringi mõtelnud, sest isegi kala hakkab võrku sattudes ajusid liigutama.

Külas oli tegelikult kaks Juona-nimelist kalurit. Ega Lahja-Juonas polnud nii lahja ühtigi, aga ta oli seda tõugu, kes aastatega sugugi kaalus juurde ei võtnud ja nägi välja kui poisike. Teisel Juonal polnud ka paksu kamarat seljas, aga kaks lahjat Juonast oli ühe küla jaoks just nagu palju.

Lahja-Juonas nõelus parajasti sokke, prill ninal, kui talle vihma-varju tuldi.

Tanel raputas end lävel nagu märg koer, Juonas aga ajas tõrkuvat lõnga läbi nõelasilma, nii et enese silmad keskendusest kõõrdi jooksid. Ta ees seisis kuhi nõelumist ootavaid sokke ja puupäine sukaseen.

«Näh, pean seda näputööd tegema,» kurtis Juonas põlgusega.

«Oleks juba aeg naine võtta,» tõgas Tanel.

«Näh,» arvas ka Juonas murelikult. «Mulle endale on see mõte ka

mõnel korral pähe turganud, aga ega see asi käi nõnnasama lihtsalt kui kalapüük. Ses asjas peab teadmisi olema.»

«Räägitakse, et sul oli pruute jalaga segada,» ärgitas Tanel Juonast oma naljalugusid rääkima. Mitte enda, vaid Saale pärast.

«Näh, nõnna palju neid just polnud. Aga mõni ikka juhtus kah,» võttis Juonas vedu. Mitte Taneli, vaid Saale pärast.

«Üks oli, nägi küll ilus välja, aga lakkide alt ära muud looda leida kui lollusi. Teine jälle tikkis oma juttu nagu õmblusmasinal. Ei jõua kuu-
lata, ei jõua peatada kah. Ja ei mingit vaheaega hingetõmbamiseks... Aga ehk tead sina mulle mõnda kohasemat juhatada?»

Tanel naeris. See oli igituttav jutt küll, aga näited olid Juonal naiste kohta alati uued.

Juonal oli muhe nägu ja lõmpslood, nii et teda lihtsalt ei saanud võõrastada, aga ometi ei tulnud Saale läve juurest kaugemale. Siis pöördus Juonas ise tema poole ja küsis, kas ta siblikat teha oskab?

«Ei,» ütles Saale.

«Ei oska? Tule ja vaata siis, kuidas seda tehakse.»

Saale tuli vastu tahtmist lähemale ja Juonas käskis tal enda kõrvale istuda. Vanamees lõi kas kääridega jämedast riidetükist paraja paiga ja hakkas seda katkise soki talla alla õmblema.

Akendel nirises vihm ja kõu veeres üle maha, aga pilved läksid justkui õhemaks. Ent Juona abieluteaduse seletusele ei tulnud ikka veel lõppu, mida oleks võinud aga kokku võtta ühteainsasse lausesse: kala näeb sööta, kuid ei märka õnge.

«Mul üks tuttav mees sai endale õige peene naise,» jutustas Juonas Saalele. «Mees kannatas kõik ta vigurid vaikselt ära, aga kui naine supi oli taldrikuga lauale toonud, läks närv mustaks ja siis ta lõi rusika lauale.

«Näh, või minule antakse suppi jaopolest!»

Juona nina hoidis nii naljakalt ühele poole viltu ja silmad olid täis kelmust, kuid Saale polnud harjunud nalja kuulama.

«Näh, vaata, siblikas ongi valmis!» teatas Juonas. Tal oli näputöö-
tuhin üle läinud ja ta keeras sokipaari rulli.

Ka vihm oli lakanud. Tuppa voolas lai juga valgust ja raadiolaua-
lõi savist vilelind särava. Kui Juonas tabas sellel Saale pilgu, ulatas ta linnu tüdrukule.

«Mulle?» imestas Saale, peitis käed selja taha ega tahtnud kingitust vastu võtta. «Mis ma sellega teen,» mõtles ta, «mul on ju klaasmuna?»

«See on imelind. Kui sa teda puhud, siis tuleb see, keda sa ootad,» ütles Juonas ja pani linnu Saalele pihku. «Võta, mina ei oota enam kedagi.»

Juonas lükkas ukse lahti ja uuris taevast. Märjast rohust tõusis maa auru. Läbi pilvede tungisid kiired, nagu oleksid päikesel jalad all.

Ning Saale ja Tanel hakkasid mööda tasast karjamuru tagasi mere poole minema, hüppasid nagu tulleski üle tuigerdava kiviaia. Neile ei tulnud meeldegi, et Juonas jäi uksele pikalt järele vaatama.

«Ta on suur naljahammas, nagu artist,» ütles Tanel Juona kohta. Ta lootis kuulda, et ta sõber ka Saalele muljet jättis.

«Oled sa kunagi artiste näinud?» küsis Saale.

«Muidugi. Kas sina ei ole?»

«Ei ole.»

«Tõsi? Mitte kunagi?»

Saale raputas pead.
 «Lähme ükskord...»
 Kuid Saale raputas ägedalt pead. Ta märjad juuksed rippusid pulkas, ta hoidis Tanelil käest ja teises peos oli tal lind.
 «Miks sa ei taha?» küsis Tanel.
 Kuid Saale vaikis nüüdki.
 «Ei, sa ütle, miks?» tahtis teine teada ja käis Saalele niikaua peale, kuni too lõpuks ütles:
 «See on patt.»
 «Mis on patt?»
 «Artiste vaadata.»
 «Aga raamatuid sa ju loed!»
 «Ei.»
 «Kas sa raadiot ka ei kuula?»
 «Ei.»
 «Kas see on ka patt?»
 «Jah.»
 Saale jäi tõsiseks, isegi kurvaks.
 «Jumala silmis on ka see patt, mida meie ise tühiseks peame. Ka väike patt võib suureks kasvada. Nagu kikajonipuu.»
 «Mis puu see on, Saale?»
 «See on taevakõrgune patupuu.»
 Tanel jäi nõutuks. Ta oli alati nõutu, kui Saale jumal nii kategooriliselt nendele vahele segas.
 Tanel ajas käed püksitaskusse ja hakkas vilistama. Nad läksid kahekesi mööda tühja randa, kus halltusane meri näis veelgi vihma ootavat.
 Tanel leidis laste liivakoogivormi, veeretas seda mõni aeg kinganinaga enda ees, siis kükitas maha, täitis vormi sõmera liivaga ja keeras kivi lamedale tahule kummuli.
 Saale oli üksi edasi läinud.
 «Saale, ma tegin sulle koogi!» hüüdis Tanel.
 Tüdruk pöördus ja tuli tagasi.
 «Katsu, kas kõlbab?»
 Saale otsis rao ja mekkis mängult kooki nagu lapsed seda teevad.
 «Sa oled imelik poiss, Tanel,» ütles ta siis.
 «Missugune?» küsis see, tüdrukult silmi pööramata. Kuid Saale ei osanud seletada. Tanel pühkis liivased käed vastu pükse puhtaks ja nad läksid jälle edasi piki tühja randa, raatsimata lahku minna.
 «On sul igav?»
 Saale eitas.
 «Aga sinul?»
 «Mul ka ei ole,» vastas Tanel.
 «Ma usun sind,» lausus Saale.
 Regi, mis nende teele ette jäi, meenutas mingi suure eluka rindkeret. Ta tundus nii kohatuna siin, erksal murul, võilillede keskel.
 «Tahad istuda?» küsis Tanel, aga Saale ei tahtnud ja nad pöördusid tuldud teed tagasi.
 «Kas tead, et ma tahan vahel sind sisse hingata,» lausus Saale ühtäkki.
 Poiss jäi seisma.
 «Mismoodi, Saale?» küsis ta.
 «See on siis, kui sa merelt tuled.» Saale mõtles viivu ja otsustas lõpuni rääkida.

«Ja kui sa ära lähed, tunnen ma veel kaua seda lõhna, ja öösel näen seda lõhna unes.»

«Kas lõhna saab näha?»

«Saab, Tanel. Mina saan.»

«Kuidas siis?»

«Seda ei oska seletada.»

«On tal mingi kuju?»

«Ei, seda tal pole.»

«Või nägu?»

«Ei, ma ei tea, missugune ta on.»

«Ja on sul siis hea seda näha?»

«Jah,» tunnistas Saale. «On küll.» Sest juba esimesel hommikul Kadi majas äratas teda see soolane, kalane, taneline lõhn.

Rõõmus poiss valis vee äärest kivi ja viskas lupsu.

«Tead, ma ütlen sulle ka midagi,» lubas Tanel jälle tüdruku kõrval astudes.

«Noh?» ootas Saale ja läks näost punaseks.

Oli näha, et poiss sõnu otsis.

«Sa vihastad, kui ma ütlen.»

«Ei vihasta,» lubas Saale.

«Teine kord.» Ja poiss ei öelnudki.

Saale võttis alguses ühe kinga jalast ja kallast sellest liiva välja, siis teise.

«Kas sa tahtsid, et ma ta vastu võtaks?» küsis ta savilinnu kohta oma peos.

«Tahtsin küll,» tunnistas Tanel.

«Miks?»

«Et sa seda puhuksid.»

«Kas sa tuled alati, kui ma seda puhun?»

«Alati, Saale,» ütles Tanel.

Saale tundis end järsku täiesti jaburana. Sel öhtul oli kõik nende vahel hoopis teistmoodi kui senini.

7. Kuidas konservikarbid Saale naerma ajavad, sest et nad nii kenasti ise liiguvad, seisavad, ootavad õli ja tõttavad siis edasi. Ning kuidas Tanel Saalele jõledat juttu räägib

Kadi jäi viimastel päevadel näost ära. Ta oli nagu vana maamaja, mis vajumismärke ilmutab. Aga ta ei võtnud endale hingetõmbamisekski aega. Ütles, et ta pole elu sees viitsimise viga ega jalatõstmise haigust tundnud, ja et hauas aega puhata. Ning nagu alati oli tal kümme tuhat asja ajada.

Saale aga tegi niisama tühje toimetusi, ega osanud enam oma hommikupoolsete päevadega midagi peale hakata. Jah, mõnikord küll istus ta pikki tunde maja ees rannal, kus ainult kajakad kisasid mustas kleidis ja mustades sukkades pikkade koibadega tüdruku kohal.

Ühel sininiiskel öhtul vahtis Saale liblikat, väikest halli unetimpu, kes rabeles lambitule ümber. Oli nii vaikne, et ta tiibade kahinat oli kuulda, ning Saale ütles ühtäkki:

«Ma tuleksin ka, aga ma ei oska ju midagi.»

«Ma õpetan,» lausus Kadi endastmõistetavalt, nagu oleksid nad juba ammu varem selle üle rääkinud.

«Aga kui nad mind ära ajavad?» küsis Saale.

«Kes?» küsis Kadi.

«Inimesed.»

Pärast ema surma käis ta lühikest aega lasteaias tööl. Aga mis see luges, et talle meeldis seal.

«Meie kasvatame lapsi teises vaimus,» ütles juhataja ja Saalel tuli ära minna.

Kui ta läks, seisis teisel pool tara mõned lapsed ja vaatasid läbi aia-pulkade talle tummalt järele. Aia sügavuses kiiguti.

Kadi maja ees rannal istudes püüdis Saale end mõnikord uskuma panna, et ta enam kunagi möödunusse tagasi ei vaata. Ent ta vaatas iga päev.

Lapsed tahtsid, et ta neile joonistaks maja. Ja Saale joonistas maja. Siis päikese. Ja Saale joonistas päikese. Nad tahtsid ka kuud. Ja ta tegi neile kuu.

«Mida ta vahib?» küsisid nad kuu kohta, aga Saale ei teadnud.

«Niisama,» ütles ta. Kuid lapsed polnud nõus. Lapsi ei rahulda kunagi ebamäärane vastus.

Siis tahtsid nad koera. Helesinist. Ja küsisid:

«Ütle, millest on tehtud koer?»

«Kõik, mis maa peal on, on jumala loodud,» vastas Saale.

Ja kas see ei olnud siis nõnda? Kes siis tegi kõik, kui mitte jumal?

Ema oli Saalet alati hoiatanud maailma eest, mis usku lammutab. Aga sellele kummalisele külale, kes mässas oma kalaasjadega, kellele issand oli ainult külgeharjunud sõnakõlks, ei läinud korda Saale ega tema usk. Uskugu või ärgu uskugu! Nad olid rahulikud ja rõõmsad ning igapäevase leiva ja kala kõrval oli kolmandaks ikka alati ka lõuatäis nalja.

Veel eile jutustas Kadi tõsise näoga, et Lahja-Juonas oli püüdnud nii ilmatu suure kala, et kui ta sellega läbi küla läks, oli kõigis majades nädal aega järjest pime. Ning Kadi ütles isegi, mis päeval see juhtus, ja kellaaaja samuti.

Saalet oli kunagi rängalt vapustanud jutt, mida palvemajas vend Linnu kohta tagaselja räägiti. Marta vandus issanda nimega, et vend Lind oli näidanud talle kahekesi jäädes oma ilma küüneta sõrme. Ja kuigi keegi seda ei uskunud, sest Marta oli karvase lõuaga vanamoor, räägiti sellest suure kurjusemõnuga.

Palvemajas liikusid alalugu õelad jutud küll ilmaelu kohta, küll üksteise peale, ja kui neid klaariti ja vale välja tuli, siis õigustati ennast sellega, et jumal lasi saatanal isegi Jeesust kiusata.

Saale tuli siia, üksipäini seisvasse mereäärseesse majja inimeste eest pakku. Aga nüüd tundis ta, et oli end kinni müüriinud.

Ühel udusel hommikul läksid kaks tumedat naisekogu üle lageda ja merelinnud saatsid neid lõikava kisaga maa poole. Kuid õige varsti keerasid naised tee peale välja, mis jooksis jälle merega kõrvuti. Teisele käele jäi roheline maa, mis lahtuvast udust välja tungis.

Ent Saale astus Kadi kannul, silmad tee küljes kinni. Nad käisid maha tubli lahmaka, enne kui hakkasid paistma otse mere kaldal pikad madalad kalasoolamiskojad ja külmutushooned. Ei olnud neil piiret ümber veetud ega värvavat ees, seinte veeres tühjade tünnide virnad ja

kastide riidad, laiad ukсед ristseliti. Veel olid väike kontoriputka ja sadam pikkade kalarennidega, ning kõik see kokku oligi kalatsehh. Ta seisis nii põiki ja lahtiselt mere ees ja tuulevaikust polnud siin kunagi.

Kontoris küsiti ja kirjutati seks korraks ainult nimi üles. Palk pidi sõltuma Saale enda tööst, ja oli niigi selge, et see suur ei saanud olla. Kuid Saale mõtles sel hetkel hoopis seda, et ta pihud on ärevusest nii koletult higised, ja mis siis teha, kui ta siit ära minnes peab kätt andma?

Ning kontorist välja tulles polnud Saalel enam muud meeles kui väike laud telefoniga, halli tekiga raudvoodi, ja et tuba oli miskipärast köetud.

Töö käis juba hooga, kui nad suitsutushoonesse tulid.

Lagedas tsementpõrandaga eesruumis keesid suurtes trumlites konservikarbid ja automaat tilgutas iselähenevatesse sprotikarpidesse õli. Kõrvalruumis võeti suitsutusahjudest välja reste säravate kuldsilkudega, ühe pika laua juures sorteerisid naised toorest kala varraste otsa, teise pika laua taga pakiti ahjust tulnud soojad suitsusilgud heledatesse kastidesse.

Saale asus Kadi kõrvale pika laua taha ja vaatas ettevaatliku kassi silmadega ringi. Ta ümber olid rahulikud ja päevitanud eided ning ükskõiksed noored tüdrukud. Ja keegi ei tundnud Saale tuleku vastu teab mis huvi, nagu Saale oli endamisi kartes oodanud.

Kadi näitas talle kätte, kuidas silke valida tuleb ja mismoodi ora otsa lükkida. Keerulist polnud siin midagi, iga loll saab hakkama. Ent sõrmedes oli ärevuse kohmetus ja kala oli külm ja lige. Kui Saale ühe vardaga valmis sai, oli teistel juba kolmas-neljas käsil. Kuid see ei läinud kellelegi korda, ainult Kadi andis silmadega talle julgustavalt märku.

Kui nad sama teed mööda koju läksid, hägi Saale suurt rohelist maad ja küsis:

«Mis muru see on?» ja Kadi vastas, et see pole üldsegi muru, vaid orasepõld.

«Imelik, hommikul ei olnud seda,» ütles Saale ja tahtis teada:

«Palju inimesi seal töötab?»

«Meil või? Üle saja,» arvas Kadi.

«Nii palju?»

Saale poleks osanud selle päeva üle rääkida, isegi Taneliga mitte. Tal polnud endalgi selge, missugune see päev oli. Igatahes hall külm kala ning rahulikud ja harilikud näod olid vaigistanud ja maha surunud ta erutuse.

Ainult seda võis ta tunnistada, et kõik läks palju lihtsamalt, kui ta arvas. Ja nüüd oli tal selline kergendustunne, nagu oleks ta ränga südamekoorma maha pannud.

Kui Kadi Saalelt küsis, miks ta muigab, siis vastas tüdruk, et talle teeb nalja, kuidas konservikarbid nii kenasti ise liiguvad, seisavad, ootavad õli ja tõttavad siis jälle edasi.

Õhtul tuli Tanel.

«Sulle siis meeldib?» küsis ta ning Saale vastas:

«Meeldis küll.»

«Mis sulle meeldis?»

Saale kehtas õlgu.

«Ma ei tea veel.»

Tanel mõistis, et on asjatu edasi pärida. Saalelt ei kisu sõnagi välja. Ainult siis võis talt midagi kuulda, kui ta ise rääkida tahtis.

Tanel oli vahepeal piiblit uurinud ja kavatses selle üle mõtteid vahetada. Tänapäev polnud selleks küll hoopiski kohane ja ta ei teadnud ka, kust otsast alata, ning küsis hoopis klaasmuna kohta:

«Huvitav, kuidas see tehtud on?»

Saale võttis selle talt käest ära ja pani natuke pahasena kummutile tagasi.

«Milleks sul on vaja teada, kuidas miski tehtud on?»

Siis teatas Tanel, et ta on piiblit juba siit-sealt lugenud, ja ladus välja, mis ta teadis.

Et Adam elas 930 aastat vanaks ja Aadama poeg Sett 912-seks. Et juuda rahvas tuli Egiptusest Kaananimaale 40 aastat, ja et kui Aabraham oli 100 aastat vana ja Saara 90 ja tal isegi enam naiste asju polnud, tõi ta poja Iisaku. Et Jeesus tegi terveks üheksa pidalitõbist juuda meest ja ühe samaaria mehe.

Ning Tanel küsis Saale käest:

«Ütle, miks ta siis kõiki ülejäänuid terveks ei teinud? Maailm oleks sellest jõledast haigusest lahti saanud. Ja ütle mulle veel: kui kõik sünnib jumala tahtmisel, siis miks oli Pühamaal kuues osa linnarahvast pimedad?»

Saale oli kaua vait ja lausus lõpuks:

«Kas sa ainult selleks pühakirja uurisid?»

«Ma tahan teada,» vastas Tanel.

Aga ema oli Saalet alati õpetanud: ära küsi kunagi, ära kahtle kunagi, sa pead ainult uskuma! Saale tundis, et peab Tanelit otse vihkama, kuid ei suutnud isegi vihastada. Ja ta keeras talle selja.

Saale juuksed olid liiga pikaks kasvanud ning langesid sirgelt ja ebaühtlaselt kaelale ja rinnale, ent Saale ei tihanud külasse neid lõikama minna.

«Mulle meeldivad sinu juuksed,» ütles Tanel. «Ja su silmad,» jätkas poiss. «Ja jalad... ja üleni...»

Saale lõi kuumaks, niisugune nõrkusetunne tuli esmakordselt. Ta ütles vaevaga:

«Ära räägi nii! See on jõe jutt.»

Tanel tuli talle selja taha ja Saale tundis ta huuli oma kuklal. Siiani oli Tanel teda ainult silmadega sülelnud.

«Kuidas see siis jõe on... Saale?» ütles erutatud poiss ning suudles Saalet nüüd päriselt.

«Kadi tule...» hüüdis tüdruk ehmatussosinal.

«Ei tule...» Ja nüüd ei suutnud Saale enam tõrkuda.

See oli hirmus patt, ta teadis. Ta oli seda kartnud, oodanud ja ihalenud, ning unenägudes oli see ammu juba toimunud.

Öösel ta ei saanud magada ja vaevles.

Ta teadis juba ette, et ei suuda edaspidi enam ühelegi kiusatusele vastu panna. Ta tahtis, et Tanel teda armastaks. Ta ise tahtis. Ja see tahtmine surus välja hirmu jumala ees.

Vastu hommikut ta rahunes ja nagu eemalseisja hakkas mingi julma, selge arvepidamisega vaatama möödunusse.

Igasugused mõttepildid tulid talle silme ette.

Linn oli suur, ent temal polnud kusagile minna. Kohver käe otsas, seesama, mis Alma talle ukse taha tõstis, lonkis ta mööda tänavaid. Lasteaiast lahkunult ei küsitud, kas tal on ka kusagile minna.

Kui sul pole kusagile minna, on õhtune tuledes linn kõige nukram. Alguses käis Saale rahvarohkeil, siis tühjenevail ja lõpuks hoopis tühjadel kõrvalistel tänavatel. Mingisugused nolgid, suitsu suus, takistasid talle tee, kuid ta sai põgenema. Põlevate silmadega kassid istusid liikumatult trepil ja väraval, kuigi neil oli, kuhu minna.

Ja Saale läks palvemajja. Ta poleks läinud, ta ei tahtnud seal Almat kohata. Parajasti lauldi viimast laulusalmi mandoliinide saatel. Lõbus jumalakiituse laul kõlas sel korral õige võõralt, varem see nii ei tundunud.

Saale silmitses laulu ajal palvemaja aknaid. Pärast ema surma oli ta hakanud neid hoopis teisiti vaatama. Ta tahtis näha, kas nad on nüü sama läbipaistvalt puhtad nagu siis, kui ema veel neid pesemas käis. Nüüd olid aknad ainult pimedad.

Väsinud ja leebunud Saale tundis, kuidas kõik ta sees avaneb issandale ja et ema seisab siinsamas kõrval.

Ning heana ja leplikuna tuli ta pärast palvetunni lõppu vend Linnu juurde. Ja vend Lind ütles talle:

«Armas õde, issand ei jäta sind maha.»

Ta vaatas Saalet mõttes silmadega ning nagu alati oli ta hädas oma kõrgete lokkidega, mis laubale vajusid. Ta tõrjus neid harali sõrmedega või heitis järsu pealiigutusega tagasi.

Kui Saale oma käekäigu üle oli talle kurtnud ja vend Lind teda tähelepanelikult kuulanud, küsis ta:

«Kas sa oled mõelnud, kui palju raudteid on üle kogu maailma?»

«Ei,» tunnistas Saale.

«Tallinnas on neid palju. New Yorgis tohutult palju. Kas sa oled mõelnud, kui raske on seda raudteede võrku juhtida, et rongid kokku ei jookseks ja õnnetusi ei juhtuks?»

«Ei,» tunnistas Saale.

«Aga nüüd katsu ette kujutada, kui raske on issandal iga üksiku inimese saatuse teed kogu maailmas juhtida.»

Vend Linnul olid kummalised silmad, äraolevad ja natuke kurvad, nagu pühakutel piltide peal. Kui ta palvetas, siis oli ta pikk kõhn nägu haruldaselt peen ja ilus, aga kui Saale tema kõrval vanas autoloksus õunakottidega turule sõitis, siis näis vend Lind talle rooli taga igapäevasena, iga teise mehe sarnane.

Ta siunas masinat, sõidul logisevaid uksi ja seda, et talle uut autot ei müüda.

Ta oli kokkuhoidlik ja elas askeetlikult, sõi vähe ja odavalt, ning senikaua kui Saale teda mäletas, kandis ta ikka üht ja sama ülikonda, nii talvel kui suvel. Aeg-ajalt andis ta selle mõnele õele korda teha, aga nõöbid ajas ta ise ette. Iga töö eest, mis talle tehti, maksis ta alati õuntega. Ja kui mõni vastu ei tahtnud võtta, oli see tema enda asi.

Palvela juurde kuulus mitte just väga suur, kuid hästi hooldatud viljapuaaed. Osa paigd kuulus palvemajale, osa vend Linnule. Ning vend Lind tegi saagikoristamise ajal nende ranget vahel vahet, et keegi ei saaks kahelda tema omakasupüüdmatuses, ja pidas palvemaja vara kohta täpset arvet.

«Usklikke püütakse nüüdsel ajal sulideks tembeldada,» ütles ta väärrika inimese kurbusega.

Igal hommikul viis vend Lind Saale autoloksuga turule ja tuli talle turupäeva lõpul järele. Kodus klõpsutas ta arvelaual päevatulu kokku ja kaalus müümata jäänud puuvilja üle, et kõik klapiks. Laual ta ees olid raha, kaalud ja kaks vihikut. Ühte märkis ta palvemaja tulud, teise oma isiklikud. Kuid Saalele näis, nagu kaaluks vend Lind patte ja paneks need äärmise täpsusega kirja.

Saale tegi majatöid ja keetis toitu ning vend Lind andis talle igal öhtul järgmise päeva toiduained kätte: nii ja nii mitu kartulit, nii ja nii palju ühte või teist. Ta ei olnud norija ja söi, toidu maitse üle nurisemata. Peaasi, et Saale selle vähesega välja tuli, mis talle keetmiseks oli määratud.

Saalele meeldis see maja juba sellepärast, et ema oli siin kunagi talitanud, põrandad ja trepid puhtad hoidnud, aeda rohinud ja lilli istutanud. Ühes majatiivas oli kõrgete akendega palvesaal ja teises otsas korter ning osa tube asetses veel ülemisel korrusel, kus vend Lind õunu hoidis.

Kogudus ehitas selle palvemaja ja oma jutlustajale Valterile korteri juba enne sõda. Räägiti, et too oli väga haritud ja vaga mees, käis Inglismaal kokkutulekutel ja kursustel end täiendamas. Aga ta kadus ära sõja lõpul, ja nüüd oli teada, et ta Ameerikas jutlustas ja et ta käsi hästi käis.

Aga maja hoiti veel praegugi just niisuguses korras nagu vend Valteri ajal. Väike autoväljak ja teed olid alati heledalt liivatatud, lillekastides öitsesid punased kressid ja sinised lobeeliad. Kõige kaunim oli siiski kõrge, okastraatkrooniga plangu varjatud viljapuuaed.

Saalele tundus see paradiisiaiana, sest vend Lind ei lubanud tal ühtegi õuna puust oma käega ja voliga võtta.

Vahel läks vend Lind aeda selle mõttega, et ise mõni õun tuppa tuua. Aga need näisid kõik ta meelest liiga head ja suured, ning ta hakkas hoolikalt puualuseid otsima, uuris igat üksikut mahalangenud korbatanud või ussist läbiuuristatud õunavissi, mis siiski süüa sünniks, ja tõi need Saalele meeleheaks.

Kord, kui Saale turul laua taga õunu müüs, juhtus ostjaks ta endine klassijuhataja.

Saale naeratas talle vastu.

«Kuidas elad?» küsis õpetaja.

Raske oli korrapealt ja mõne lausega talle vastata, ja Saale otsis sõnu. Aga õpetaja ei oodanudki neid, tal oli juba oma arvamine leitud:

«Ei õpi, ega tööta?»

«Ei,» vastas Saale altkulmu.

«Mis õunad maksavad?»

Saale ütles hinna. Õpetaja soovis kaks kilo, ilusamaid.

«Oled turunaiseks hakanud?» laitis ta. «Kahju. Seda poleks ma uskunud, sa ei õppinud ju halvasti.»

Ta valis hoolikalt kõige suuremad ja veatumad õunad, maksis raha, võttis kandekoti ja läks.

Ja läks...

Ema oli Saalet alati hoiatanud uskmatute eest, kes patus elavad, ent Saale nägi nüüd ka neid, kellega ta öhtuti koos jumalat palus, täiesti uues valguses. Päeval seisid nad poesabades ja levitasid sõjani ning jahujutte, öhtuti aga tulid jumalale patuse maailma üle kurtma.

Ja Saale kohta rääkisid nad, et ta vend Linnuga pattu teeb.

Nad läksid talle vastikuks — kõik, usklikud ja uskmatud. Inimesed olid julmad.

Ning siis juhtus veel midagi.

Sel päeval oli pime ilm, sadas vaikset vihma, ostjaid käis turul vähe ja Saale kujutles, kuidas see vend Lindu kurvastab. Osteti kartuleid ja kapsaid, supijuuri ja noorelt, teravate kinganinadega habemikult jõhvikaid. Kuid õuntest mindi mööda. Oli varemgi niisuguseid päevi, kus ühte kilogi ei saanud ära müüa.

Saale laotas kaubale läbipaistva plastikaatkatte, tammus jalalt jalale, käed varrukasuudes, ja tundis, kui vesi krae vahelt mööda selga alla nirises. Ja ta tahtis süüa. Sel hommikul sõid nad eriti nigelalt. Nüüd oli aeg ammugi ära koju sõita, kuid vend Lind ei olnud ikka veel talle järele tulnud.

Habemik jõhvikatega pani kohvri kinni ja kadus, aga paks supijuurikatega kaupleja eit võttis käekotist võileiva ja hakkas sööma. Saale neelatas sülg, püüdis sinnapoole mitte vaadata, kuid vaatas ometi. Siis poetas ta käe plastikaatkatte alla ja võttis õuna.

Aga ta ei saanud veel hambaidki sisse lüüa, kui tal käest kinni rabati.

«Nii-nii!» ütles vend Lind, aga ta pilk oli selline, et Saale kattis näo varrukaga, nagu ootaks hoop.

Vihmavarjudega ja keepides inimesed jooksid ligi; kes hiljem tulid, küsisid: «Kas varas võeti kinni?»

Ja kui siis Saale vend Linnu juurest oma kulunud kohvriga lahkus, ise, omal tahtel, tundis ta ometi, nagu oleks teda paradiisiaiast häbiga välja aetud.

8. Kuidas rahvas näidendile kaasa elab ja kuidas ei sallita neid, kes käivad, keel käsivarre peal

Kala jäi tagaplaanile, muust enam ei räägitud kui eelseisvast peost. Näidendis pidid mängima oma ranna inimesed. Egipti-mutil avastati suur anne ja anti Mimmi osa temale. Need, kes proove olid näinud, naersid end kõveraks juba paljalt tema «härjemiinet!» kuuldes. Maa-ilma jõmmkärakat tegi kalavastuvõtja Punapart ja Mikumärdi sulast mängis Lahja-Juonas.

Naised jäid nüüd töö ajal mestis juttu ajama, ikka peo asjadest ja mis kleidiga keegi tuleb.

Saalet erutasid peojutud sama palju kui teisi. Aga mitte sellepärast, et ta oleks sinna kippunud, vaid sellepärast, et Tanel kutsus ja käis talle peale. Saale tundis, et jumal seadis ta katsumise ette, ja on asju, millest üleastumine pole mõeldav.

Rahvast tuli kõikidel teedel, mis rahvamaja juurde viisid. Tuli Helvi, väärrikana mehe küünarvangus ja koos lastega. Sõitis mootorrattaga ette Martti, ehkki tal kodunt kõigest mõni samm tulla. Suur ja tüse Helmentiine sammus uhkelt oma miilitsamundris poja kõrval. See oli kena noor mees ja väga tagasihoidlik, rääkis inimestega tasahäälselt ja punastas väga kergesti.

Inimesi seisis suuremas ja vähemas liidus ning rääkisid niisuguse lustiga, nagu poleks üksteist teab mis ajast näinud. Vanemad mehed hoidsid veidi omaette ja tegid juba suud vihaks. Kamp noori mehi

mustades ülikondades ja valgetes särkides suitsetas ning takseeris tüdrukuid. Nad vahtisid järele kalasoolaja Annele, hästi ilusale tüdrukule.

Aga eks see ole ka lõpuks maitseasi, sest küla parlament, kolm tusedat rannanaist, tugevad käed kõhul koos, arvas hoopis, et naine ilma rinnata on nagu voodi ilma padjata.

Muist peorahvast oli kui moenäituselt, tüdrukutel seelikud laiali kui vau saba, käed ja kael paljad, säravad tilgutid kõrvas, muist rahvast jälle oli kui sajandi algusest välja astunud.

«Juonas, sinul kah valge karavatt kaelas,» nokkisid kalasoolajad tüdrukud. Nad naersid igal puhul ja iga asja peale, aga Juonas oli sest tähelepanust meelitatud.

«Näh, kuidas siis muidu,» muheles ta.

Aeg oli nii palju edenenu, et peoga pidanuks juba alustama, aga grimeeritud ja kostüümides näitlejad seisid alles rahvamaja tagauksel, võtsid pudelist julgust ja rääkisid uuemaid anekdoote, mida kõik juba teadsid, ja ainult ühe puhul tunti naerumõnu. See oli kõigepealt lühike ja jäi kohe meelde:

«Elagu direktor (aplauus) . . . ise viiekümnerublasest kuupalgast!»

Marttil oli väike võruhabe kummipaelaga ees ja lapsed sikutasid seda kära ja lustiga. Aga siis leiti aeg paras olevat, kustutati kontsaga sigaretiots maa sisse ja pidu läks lahti.

Rahvas elas näidendile ihu ja hingega kaasa. Kui mõnel näitlejal sõnad ära ununesid, ütlesid saalist need, kes teadsid, ette — tükk oli ju läbi ja lõhki tuttav.

Laval ütles Maie: Ristitud sa ikka oled?

Ants: Mitte ei mäleta! Aga rõuged on pandud, sest armid on näha! Rahvas saalis naeris.

«Mis ta ütles?» küsis miilitsa ema Helmentiine oma naabri käest.

«Ei kuulnud,» vastas see.

«Mis sa siis naerad, kui ei kuulnud?»

«Kõvemini! Ei kuule!» hüüti tagapinkidest.

Kuna Antsu osatäitja nüüd häält pingutas, et end ka kaugematesse pingiridadesse kuuldavaks teha, läks tal hääl hoopis peeneks.

«Juonas, ega sa kohitud ole?»

«Ei ole!» hüüdis Juonas lavalt vastu, jättes näidendi sõnad pooleli. Ja kõik naersid üksmeeles. Siis läks tükk jälle ilusasti edasi.

Tantsu ajaks viidi pingid keskpaigast seinte äärde ja vanad ranna-eided võtsid kohe kohad sisse. Lapsed lasid põrandal liugu ja neid tuli ühtelugu keelata.

Orkester oli juba kohal, neli kitarri ja trumm. Need olid pealinna biitlipojad, kes suure kaasaelamisega lärmi tegid, karglesid mängides ise kaasa, nõnda et rabelemisega sabalapp särgil väljas.

Vanad moorid panid naeru varjuks käe suule ette ja arvasid, et pillipeksjad ise na vedelad, nagu kudenud kala. Aga rannanoored tantsisid suure tahtega ja tüdrukutel oli jalgu ja käsi loopides silmades sinine tulekahju.

Vanad nõudsid valssi, ja kui said, siis tulid põrandale kõik rannamutid, kel jalg vähegi liikus. Ja kui mehed neil käest ära põikasid, tantsisid nad omavahel, aga mõned juhtusid kokku nii kogukad, et ei ulatanud teineteisel ümbert kinni võtma. Niipalju kui siin rannas on pidusid peetud, on nad kõik tantsimised kaasa teinud, trampinud nii, et maja kõikus.

Martti viis pörandale vana Saara mustas pitskleidis. Seda oli hirmus kena vaadata ja Saara põsed läksid punaseks nagu õunad.

Paula tantsis Taneliga.

«Kuidas sulle mu kleit meeldib?» tahtis ta kuulda ja Tanel leidis, et see on väga ilus.

«Tõsiselt?»

«Ausõna.»

Paula oli laupäeval kinopiletid ostnud, ootas, aga Tanel ei tulnud.

«Ega päev ainult selle jaoks ole,» põikles Tanel.

Paula ajas korraks huuled posusse, aga ei suutnud kauem ka pahane olla.

Need, kes ise ei tantsinud, vaid teisi vahtisid, leidsid Taneli ja Paula ilusa paari olevat, ent poisid, kes kambas ukstel seisis, arvasid, et Paula heegelpitsist püüinised ei pea sihukest poissi kinni. Nimetati veel Saale nime ja tehti tähendusrikas nägu.

Üks mutt teadis rääkida, et Saale olnud linnas müüjaks, aga rahadega läinud tal viltu, nii et siamaani ei julge inimeste hulka tulla.

«Kust sina kõike tead?» vastas teine pahaselt, sest rannas ei sallitud neid, kes käivad, keel käsivarre peal.

Kuu, see poissmeeste päike, vaatas muiates alla, kui naised mehi koju talutasid. Helvi oma ei pidanud üldse teed, Helvi oli nukker ja kannatlik ning unised lapsed sörkisid tal kannul. Kaugel eespool läks Juonas üksipäini ja selges öös oli kuulda tuttavat laulu:

«Melusine, Melusine,
rügemendi roosikene . . .»

Aga ühe kaugema mäni all seisis üks tüdruk omaette. Ja kui rahvamaja trepile tuli lõpuks poiss, keda ta ootas, hüüdis ta:

«Tanel!»

Poiss otsis silmadega hüüdjat ja oli väga üllatatud.

«Sa tulid siiski, Saale!»

Kuuvalguses seisis tüdruk, selg vastu mäni, juuksesalk otsapidi suus, ja võitles uhkuse- ja häbitundega.

«Ma tulin sulle vastu,» ütles Saale.

Tanel noogutas ja pani käe ümber Saale õlgade.

«Ega me veel koju lähe?» ütles poiss.

Ja alles siis, kui nad olid kadumas mööda kuuheledat rada, tuli Paula välja trepile Tanelit otsima, sest pidu kestis edasi.

Puude varjud langesid redelipulkadena teele. Tuuliku tumedad tiivad seisis taeva poole, vana mõisalossi sambad valendasid öös ja seal, kus hommikuti jalgrattad seisis, oli tühi sinine väljak.

Saale jäi veekohinat kuulama.

«On siin jõgi?» küsis ta.

Jõgi jooksis läbi mõisapargi vaikse vulinaga ja kohises ainult kivisilla varemete vahel. Nad istusid just sinna, selg ja kukal vastamisi, ning kuulasid vett. Üks oli mõttes, teine vaikus.

Saale ei saanud Tanelile rääkida oma siseheitlustest. Sellest, kuidas ta täna, vaatamata et oli keeldunud peole tulemast, triikis siiski kleiti. Kuidas Kadi talle oma prossi pakkus ja Saale ei võtnud vastu. Kadi aga pani prossi voodile laotatud kleidi kaeluse ette ja Saale ütles:

«Ma ei või, Kadi . . . see on ilmalik hiilgus.»

Kadi läks seks õhtuks kodunt ära kellegi tantsuhimulise noorpaari last hoidma ja Saalet ajas üksindustunne meeleheitele.

Kord pani ta kleidi selga ja oli valmis minema, siis jälle võttis kleidi uuesti seljast ära ja otsustas koju jääda. Praegu aga oleks ta läinud Taneliga kas või maailma lõppu.

«Saale,» ütles Tanel, «nüüd mõtled sa küll midagi kurba.»

«Miks sa siis oled minuga, kui kõik teised tüdrukud on lõbusad?»

«Mis siis, et teised tüdrukud,» vastas Tanel. «Sina oled ju minu tüdruk.»

Ta tõusis üles, käed püksitaskus, vaatas vette, siis laskus uuesti Saale kõrvale ja suudles teda.

9. Sellest, kas leidub maailmas meest, kes sooviks naisega koos pöödides käia. Ja sellest, kuidas Pomidor soovitab Pomile Läände sõita

Kala hakkas lähemais vetes kaduma, ehkki igal hommikul saabusid ikka veel täislastiga püügipaadid. Ka tööriitm jäi samaks, kõik käis üheaegselt: londid imesid paatidest kala, silku kaaluti ja soolati, silku külmutati ja suitsutati, silk läks tünnidesse, kastidesse ja konservikarpidesse. Ning ümberringi polnud muud kui kala ja kõik keerles selle ümber.

Saalet oli töö selge ja brigadir ütles kord möödaminnes:

«Sul läheb juba päris viksilt.»

Sellest kiitusest hakkas Saalel kuum; parem, kui talle polekski seda öeldud. Aga kodus ei saanud ta seda Kadile rääkimata jätta. Saalele tähendas see lihtne ja üksluine töö siiski rohkemat kui kala vardasse ajamist. Tal oli hea seista laua taga vastamisi rahulikkude ja vaikivate naistega. Aga kui need naised kord juba suu lahti tegid, siis tuli naeru pärast keskpaika kinni hoida. Oli neil alles suuvärk ja nad naersid nii, nagu poleks iial muret maitsnud, ja ometi oli siin leski nagu Kadigi.

Juba hulk õhtuid muretsetes Kadi siili pärast, kes enam lävele sööma ei tulnud, ja Kadi arutas läbi kõik võimalused, mis siiliga võis juhtuda. Aga ta pani nagu alati õigel ajal Mikule piimatassi valmis, istus kiiktoolis, vardad käes, ja vaatas aeg-ajalt lävele. Kuid Saalele tundus, nagu liiguks Kadi mõte hoopis teises ajas ja teiste sündmuste keskel.

Saale aga ootas igaõhtust koputust aknale.

«Sa ohkad ju nii, et tuba võib lõhkeda,» ütles Kadi.

Mõnikord, kui Tanel kauaks jäi või üldse ei tulnud, haaras Saale savist vilelinnu, tõstis suu juurde, kuid jättis siiski puhumata.

Tanel tuli vahel suitsutusruumi uksele ja nõudis Saalet välja. Tüdruk jättis töö pooleli ja läks, silmi tõstmata.

«Mis sa tahad?»

«Sind näha,» ütles Tanel. Ja muud asja tal polnudki. Surus Saalele kätt, aga Saale tõmbas käe ära. Siis silitas Tanel sõrmeotsaga ta huuli.

«Teised näevad.»

«Las näevad,» ütles Tanel. «Noh, mine nüüd.»

Ja töö juurde tagasi minnes oli Saalel raske asjalikku nägu teha.

Neljapäeva õhtul, kui Kadi lambaga väljalt tuli, juhtus ta kuulma rõõmsat huikamist. See oli ohjeldamatu ja tunnistas selgelt, mis tüdrukus toimus.

Suve alguses lasi Tanel end raamatupidajaga linna lestavõrkude järele saata, ta ise tahtis sõita, koos Saalega muidugi.

Auto käes läks tee ruttu.

Lahjad maad ja paks hall tolm olid alguses, siis tulid kiviväljad ja alles pärast seda, mida kaugemale merest, paranesid maad. Ja ses lihtsas, kodumeelses maastikurahus seisis kapsavälja ääres väga nõutuna ülehõbetatud põdra kuju.

Mida edasi, seda haljams muutus. Maa oli nii kaunis läikivate noorloomade, haritud põldude, heade teede ja otse saksa korralikkuse poolest. Metsade ja põlluväljade puhtasse rohelusse tungisid valged punase katusega karjalaudad, suurte klaaspindadega maanteeäärsed kauplused ja kohvikud ning ristteedel äraviimist ootavad piimanõud moodustasid kokku elukorralduse rõõmsavärvilise reklaampildi. Ning alatasa üleskaevatud tänavatega ja värvi alla ihkavate puumajakes- tega väikelinnad ei suutnud võistelda maaga.

Linna läheduses läks tee auklikuks ja liiklemine tihedamaks, üks viimise ja toomise katkematu vool.

Keskpäev tuli kuum, vaid üksiku laisa pilvega taevas ja Saalel oli oma mustas kleidis raske olla. Senikaua kuni Tanel asutustes raamatupidajaga asju ajas, ootas Saale teda tänaval ukse juures.

JämEDA puu all seisis kalamüüja ning kaalus naistele värskeid räimi. Saale naeratas. Kalad olid justkui tema omad.

Trammid kolisesid mööda, aeg-ajalt peatus mõni ruttaja, vaatas nõudekaupluse akna taga läikivaid kastruleid ning jättis sulavasse asfaldisse oma kontsapplekkide sügavad jäljed.

Lõpuks ootas Saale Tanelit veel ausamba juures pingil. Ta tuli väga reipalt, kätega vehkides ja Saale tõusis talle vastu.

«Minu asjad on juttis,» kuulutas poiss ja vaatas randmel kella.

«Meil on terve elu ees! Sa tahtsid kingi osta?»

Saale noogutas. Ja nad läksid Saalele kingi ostma.

See oli üks neid kitsaid ja armsaid kesklinna tänavaid paljude põepiludega, kust trügitu vaevaga sisse ja vaevaga välja ning kus mehed oma võrdõiguslikkust naistega kõige eredamal kombel maksma panid. Kuid nüüd olid palgaeelsed päevad ja poed puhkasid.

Tanelile meeldis, et Saale äriakende taha vahtima ei jäänud — on ju tüdrukeid, kes siksakiga üle tänava ühe poe juurest teise juurde kappavad. Ja kas leidubki maailmas meest, kes sooviks naisega koos poodides käia? Võib-olla, kui ta väga armunud on.

Ent Saale löi vahepeal kingaostmise vajalikkuses juba kahtlema — ta arvas, et tema jalavarjudest võiks mõni kingsepp veel asja saada. Kuid Tanel haaras tal käest ja vedas kauplusesse.

Saale oli kohmetu nii suure valiku ees, mida pakkus stend. Tanel ootas eemal mugavas toolis ja naeratas talle julgustavalt.

Saale otsustas tugevate mustade kingade kasuks ja heitis Tanelile nõuküsiva pilgu.

Aga Tanel tegi koleda lõusta.

Läks aega, enne kui Saale silmadega jälle Taneli poole pöördus.

Poiss kehtitas õlgu. Ta polnud just vaimustatud.

Saale silmitses kõrge kannaga teravaninalisi — neid oli lehviga,

nööbiga ja rihmadega. Jah, nad olid ilusad küll. Kõigil tüdrukutel olid niisugused kingad olemas. Paulal ja Annel ja isegi vanal Saarel. Ning Saale vaatas Taneli poole: need või?

Tanel noogutas ja andis silmapilgutamisega märku osta.

Saale seisus peegli ees ja vaatas hämmastusega oma jalgu uutes kingades — need olid talle võõrad jalad. Need jalad kuulusid mujale. Kingad pakiti karpi.

Saale sõlmis kassa ees ninarätiku nurgad lahti ja ulatas raha. Tanel võttis kingakarbi enda kätte kanda, aga kui nad välja tänavale tulid, ütles Saale:

«Lase, ma ise.»

Ta käis pärani imestunud silmi Taneli kõrval ning pörkas inimes-tega kokku.

Ta puudutas Taneli kätt ja ütles naeratades:

«Mul on elus esimest korda oma raha.»

Tanel võttis ta õlgade ümbert kinni ja surus enda ligi.

«Ma tahan koledasti süüa,» lausus ta.

Nad tulid väikesesse koridorkitsasse kohvikusse ja istusid akna alla ning Tanel riputas oma kuue varnapulga otsa. Linlastel oli sel ajal hommikukohv juba joodud, lõunani oli veel aega ja vabu kohti küll. Tanel tellis hea hulga saiu. Saale aga vaatas aknast tänavale, kus laadi veomasinalt kaupa maha — nõoriga keskelt kimpukõidetud laste-rõivaid.

«Mis sa mind uurid?» küsis Saale.

«Niisama. Kas ei tohi?»

«Vaata, missugune ma olen?»

Tanel noogutas.

«Missugune siis?»

«Kena.»

Saale oli rahuldatud. Ta väike rusikas käsi lebas laual, silmadest vaatas pinevus ja aeg-ajalt löi ta nägu särama nagu pilvedest läbitungi-nud päike, mida ei tea oodata. Saale silmad kõnelesid igatahes roh-kem kui ta kahvatud huuled, sest ta polnud jutukas tüdruk, ajas jah ja eiga läbi. Aga kui rääkima hakkas, siis ei jätnud ta ühtki mõtet poolikuks või välja ütlemata.

Tanel hävitas rõõmsalt suure kuhja saiu. Alati, kui ta linnas käis, pistis ta ühe söomakorraga kinni oma kaheksa või kümme saia. Need olid ju kõigest suutäie suurused, polnud õieti, mida pihkugi võtta, hoia teisi nagu eputades kahe sõrme vahel. Taneli lapsepõlve kolossaal-seks unistuseks oli see, et ta suurest peast, kui ise raha teenib, hakkab iga päev sööma ainult saia ja teevorsti, ja ei mitte midagi muud enam.

«Saale, abiellume,» ütles Tanel.

«Sa oled hull,» vastas Saale.

«Miks ma hull olen?»

Kuid Saale ei teadnud.

Pärast kohvikut hulkusid nad mööda linna ja puiestikke ning sõitsid mitu otsa niisama trammiga — sel olid väga nägusad vagunid. Siis ostis Tanel endale taskulambi ja Saale siidrätiku Kadile kingiks.

Aga õhtul läksid nad tülli. Tanel tahtis tsirkusesse minna, Saale punnis vastu ja lubas, et ootab Tanelit senikaua väljas.

«Miks sa tahad meie nii ilusa päeva ära rikkuda,» ütles Tanel viha-selt ja nukralt. Ning seekord jäi Taneli tahtmine peale.

Saale istus kramplikult, pärani silmi ja hoidis kingakarpi süles.

Kui akrobaat lae all hüppe tegi, karjatas Saale nii valjusti, et inimesed ta poole vaatasid.

«Ära kardada, ega nad ei kuku. Nad on trossiga kinni,» rahustas Tanel. Kuid Saale väänas sõrmi ja oli näost täiesti kaame.

Hobuste tants oli hoopis midagi muud, samuti väikesed lustlikud koerad, kes mängisid püüdlikult kooli, lahutasid ja liitsid. Ent kui Pom ja Pomidor areenile tulid, sattus Saale segadusse.

«Kes need on?» küsis ta kohkunult ja puhkes siis naerma.

Pom oli näost lubivalge ja traagiliste kulmudega, kõigeteadja ja kange kamandaja, Pomidor aga toimekas, kole lärmakas, heasüdamlik ja rõõmus. Ta rääkis liiga valjusti, imestas ühtelugu ja oli väga uudishimulik. Tal olid punased juuksed, mis hirmu või mure pärast püsti tõusid, jäme punane nina, väikesed silmad ja päratu lehv kurgu all, katkised kindad, nii pikkade ninadega saapad, et ta nende pärast ühtelugu komistas, pussakas ruuduline pintsak, mis vajus õlgadelt maha, ja põhjatute taskutega püksid.

Kahvatu Pom oli täiesti meelegaheitel ja kurtis sõbrale oma elumuresid: töö ei istu, raha vähe, naine on õel ja elu ei paku pinget.

«Sõida ära!» soovitas Pomidor.

«Kuhu?»

«Läände!»

«Arvad sa?» küsis Pom.

«Aga muidugi!»

Pomidor võttis vestitaskust päratu kella ja ütles:

«Haapsalu rong läheb kahekümne minuti pärast!»

Järgmine kord jooksis suure nutuga areenile Pomidor.

«Mis sul viga on?» küsis Pom.

«Ma käisin abstraktse kunsti näitusel!» ulgus Pomidor ja vett lausa uhas ta silmadest ning riided olid pisaraist märjad.

«Ja see kunst liigutas sind nii sügavalt?» imestas Pom.

«Ah ei!» nuttis Pomidor silmi hõõrudes.

«Aga mis siis?»

«Üks pilt kukkus seina pealt alla, mulle pähe!»

Saale väänles naeru käes, kui Pomidor oma kübarasse tooreid mune katki lõi, jahu ja vett kallas, et kooke küpsetada. Ta käed olid paksult täis tainasodi, kübar tilkus, rant vettis ja kukkus kübara põhja küljest lahti. Ning lõpuks läks Pomidor ka veel Pomiga riidu ja see lõi kepiga vihaselt vastu maad. Pomidor pistis täiest kõrist ulguma.

«Mis sa kisendad?» imestas Pom. «Ma lõin ju vastu maad.»

Nüüd ajas Pomidor suu imestusest pärani.

«Ah siis sellepärast ma ei tundnudki valu?» ütles ta.

Ning Saale ja Tanel plaksutasid käed valusaks.

«Meeldis?» küsis Tanel, kui nad väljas õõ käes seisis, ja Saale noogutas.

Selja taga säras veel täistuledes tsirkus ja lasi marsi saatel rahvast välja. Kuu seisis tühja tänava kohal ja selle tänava lõpus ootas presentkatttega veoauto.

Juht nägi ruttajaid ja käivitas mootori juba enne, kui need ligi jõudsid. Ta pistis pea kabiinist välja ja hõikas:

«Kobige kähku peale!»

Raamatupidaja istus juba ees, juhi kõrval, portfelli põlvedel. Tanel hüppas masina peale ja aitas Saale kättpidi üles.

Nad olid varsti linna selja taha jätnud, selle kitsad magavad täna-

vad, ja sõitsid juba ülehelendatud öiste väljade vahel. Autokastis pingil istusid Tanel ja Saale, kingakarp süles. Aeg-ajalt pursatas Saale ootamatult naerma ja Tanel naeris kaasa, ilma et kumbki oleks teineteisega rääkinud.

Alles hiljem haaras Saalet selle päeva pärast hirm issanda ees. Ta nuttis vapustatult, oli kaua põlvili maas ja palus oma eksimist andeks. Ta rind oli valusaks ägatud, silmad paistes, kogu keha valutas ja vaevast teda. Ja kui ta pärast neid kehalisi ja hingelisi valusid rahunes, tundis ta, et jumal oli talle ka seekord andeks andnud.

«Issand, sa oled hea,» sosistas Saale palavas tänus. Aga ta tundis ühtlasi, et jumala arm on muutlik.

10. Sellest, kuidas Eedeni aed hukkub, ja tööpärasemaid vapustusi. Kuidas Martti esmakordselt kirikusse viiakse ja sellest, et mitte kõik kosmoselaevad ei jõua orbiidile. Ja veel sellest, mille pärast varem oleks komsomolist välja heidetud

Vahel tulevad ka kurjad päevad, niisugused, mida ette ei oska näha.

Helvi oli pahas tujus, sest Artur jõi poole palka maha ning Helvil tuli Ivanovide Klaavaga ütlemist. Helvi heitis talle lohakust ette, et too omad põrandakaltsud õue mööda laiali loobib. Ja ega muidu tüli ei tule, kui mõlemal pool õigust ei ole.

Klaava jälle oli kõpskingaga Egipti-muti trepile jahtuma toodud kuuma kisselli kastrulisse astunud ja karjus pool päeva rohkem viha kui valu pärast.

Aga kohe jälle oli rahu majas. Klaava tuli ise Helvile raha laenama ja Egipti-mutt tohterdas Klaava põlenud jalga ning tõmbas ta põranda üle.

Paula akna all õitsesid saialilled, aga tüdruk ei märganud neid isegi kasta. Ta pilutas rõõmutult särgi rinnale kirburedelit ning kuulas Taneli eemalduvat vilistamist, kui poiss õhtupoolikusse kadus.

Helvi seisis äraminekul, käsi ukselingil, ja ütles kaastundega:

«Mis sa sest pitsist piinad. Tanelil pole sest sooja ega külma. Inimene pole ju loomakene, keda vaja ära kodustada.»

Paula püsis kummargil töö kohal ja kuulas tuseselt.

«Seda sa räägid sellepärast, et sa ise õnnetu oled!» Ning pühkis käega üle silmade.

«Ma pole õnnetu!» hüüdis Helvi. «Mul on ju lapsed ja...»

«Ja joodik mees!» nähvas Paula.

See lõi Helvi tummaks.

«Artur on hea inimene,» ütles siis tasa. «Jah, vahel võtab küll ülearu.» Ja Helvi silmadesse tuli suur kurbus.

Paula oleks ei tea mis teinud, kui see, mis ta Helvile ütles, ütlemata oleks jäänud. Helvi oli väga paisunud ja tal oli raske käia, aga ta nagu oli pikk ja kõhn nagu kurbade silmadega hobusel. Ta lootis seekord tüdarta saada ja ostis juba roosa teki valmis. Aga Paula hoidis veel saladuses särgikesi ja pudipõllesid, mis tema oli Helvi tütrele õmmelnud.

Samal õhtupoolikul pikutas Tanel Saale voodil, tuttmüts peas, koi-

vad voodi jalgotsal. Saale aga istus keras, jalad istmiku all ja juukse-salk suus.

«Minu ema ei rielnud kunagi, kui ma koolis kahe sain,» rääkis Saale. «Ütle, olid sa hea õpilane?»

«Istuma pole jäänud,» vastas Tanel.

«Mis sulle koolis kõige enam meeldis?»

«Vahetund.»

Saale naeris.

Tanel kergitas end ja haaras tüdruku järele, ent Saale vupsas kiljudes voodilt maha. Aga nii õnnetult, et kaotas tasakaalu ja lükkas käega klaasmuna kummutilt maha.

See läks katki.

Otse uskumatu, kuidas nii paksust klaasist asi võis kukkudes kil-dudeks minna. Saale laskus põrandale maha, tõstis üles ja hoidis imestunult sõrmede vahel Eedeni aia dekoratsiooni. Ta nagu ei usku-nud oma silmi.

«Kui ma väike olin,» ütles Saale, «tahtsin ma teada, mis seal sees on. Ja ema ütles, et seal sees on hea maailm.»

Tanel oli laskunud ta kõrvale, vaatas üle tüdruku õla Eedeni aeda ja võttis selle oma kätte uurida.

«See on maalitud,» ütles ta asjalikult.

Tanel keeras seda mitut kanti ja vangutas kahetsevalt pead, et see nüüd katki on.

Aga Saale ei suutnud ikka veel uskuda, kui lihtsalt niisugusest paksust klaasist asi võib katki kukkuda. Ta teadis küll, et see oli ainult ilusasti tehtud sümbolne maailm, aga ometi oli ta rabatud, et see ilu, mis klaasist läbi kumas, oli nüüd kõigest armetu värvipildike ta käes, nagu pettus.

Ning Saale vaatas mõistmatu pilguga Tanelile otsa.

Aga mis oli selle klaasi-valatud maailma purunemine tõelise õnne-tuse kõrval, mis kogu küla vapustas.

Martti sõitis end mootorrattaga puruks.

Oleks veel, et mere-võetud, aga niisugune surm oli tobe. Ta polnud purjus — Martti lendas kurvist välja, peaga vastu kivist maad ja sai silmapilkselt surma. Aga ta leiti alles hommikul maantee kõrvalt. Ema nägi küll, et poiss ööseks koju ei tulnud, aga ta arvas, et Martti jäi oma tüdruku Anne poole, ega muretsenud eriti.

Poisid käisid kui raskes unes ringi, veel ei suudetud uskuda, et Marttit pole ega saa enam olema. Hambad tangis, seisid nad tema toas kirstu ümber, kuid Tanel nuttis, nagu mütsis.

Marttil oli pea kinni mähitud, kuid nagu terveks jäänud. See oli magava noormehe kaunis ja rahulik nägu. Ainult oimu kohalt, mähise alt, paistis valumi must märk.

Hallid juuksed pulstis, silmad kuivad ja hullud, käis tema ema mööda tuba edasi-tagasi, nagu püüaks oma valu ära väsitada. Ei osa-tud talle midagi öelda, sõnadest ei tule murele abi.

See oli haruldaselt vaikne hommik, kui Marttit maeti.

Laisk meri ja tühi rand. Ainult lehmad krõmpsutasid kaldal rohtu siledaks uhitud kivide ja õitsvate kibuvitsade vahel. Ning sesse suve-hommiku rahusse kostsid kirikukella tuhmid löögid.

Martti ema tahtis oma ainukest poega ilusasti matta. Nõnda oli ta inimestele ütelnud. See pani kogu küla hämmelduma — sel kombel

siis saab Martti esimest korda kahekümneaastasena kiriku viidud. Kuid lõpuks oli see Martti ema ainuõigus ja Marttil nüüd ükspuha.

Asi ei seisnud lõpuks ju kirikus, inimeste uskumises või mitteuskumises. Ei, selles küsimuses ei tekkinud mingeid kirgi, lein oli liiga sügav ja tõeline. Hulk aega tagasi, kui endine kalakombinaadi direktor oli kalast rääkides otse kõnetoolis ära surnud, arutati ja kooskõlastati hulk aega, mis tasemel teda matta. Ning matused said nii kõnekad organiseeritud ja nii tähtsad, et leinal polnud enam kohta.

Kirik oli puupüsti rahvast täis.

Mustal raamil seisis valge kirst. Martti puusärk.

Õhku oli vähe. Põlevate küünalde ja lilledõhnad lämmatasid. Ilus Anne istus pingis, laup vastu lauda, ega tõstnud seda kordagi. Saaral värises pea, ta ei nutnud. Tal oli seljas sama must pitskleit, millega ta peol Marttiga oli tantsinud. Saara seisis äraolevalt, ta ei näinud ega kuulnud. Kes võis öelda, kuhu tema omaksed kõik on saanud? Kus Goldmannide suure perekonna tuhk laiali? Kes võis juhatada, missuguse koonduslaagri mälestussamba alla neile oma lilled viia või küünal põlema panna?

Tanel hoidis kätt Saale õlal, nad seisis pingivahe püsti. Kõik kuulasid tähelepanelikult, mis kirikuõpetaja rääkis.

Ta oli linnast siia tellitud ainult seks korraks jutlust pidama. Külal oli küll imeilus kukega kirik, aga mis teeb hingekarjane kirikuga, kui sel ülepea kogudus puudub.

Õpetaja oli keskeas mees, hästi aetud habemega ja ilusa sügava häälega. Ta tsiteeris niisuguseid kirjanikke, keda rannarahvas polnud kunagi lugenud, nagu Somerset Maughamit. Aga enamik ta näiteid ja võrdlusi oli toodud merehüda, võitluse, tormi ja isegi kõige uuema püügitehnika vallast ning kõigile hästi mõistetavad.

Lõpuks rääkis ta ka surmast. Aga see osa kõnest oli enne-Kristuse-aegse keelega:

«Surmaingel ootab issanda käsku, kes elavate maal surmalapse laseb ära lõigata ja koju viia. Käsk on ülevalt antud, sirbi töö on tehtud ja inimlaps on tagasi tulnud ja põrmuks saanud.»

Ainuke, kes nuttis, oli Martti ema.

Saale kordas endale: see on jumala tahtmine. Kuid misjaoks? Ta ei kuulanud, mis kirikuõpetaja rääkis, ta kõneles issandaga. Misjaoks? küsis ta. Ja märkas siis, et oli jumalale etteheiteid teinud.

«Need surnud, kes issandas surevad, nende pärast ei tohi meie enam muretseda ega kurvad olla. Meie päris kodu on sealpool elumerd. Surmavärava taga on valguseriik...» Õpetaja viivitas hetke, et oma järgnevatele sõnadele erilist rõhku anda, ja ütles siis: «...kuid pattudega ei jõua keegi sinna. Mitte kõik kosmoselaevad ei jõua orbii-dile...»

«Mis ta jamab! Martti ei teinud mingit pattu. Ta oli haruldane poiss!» ütles Tanel vihase valuga ja lähemalseisjad kuulsid kõik.

Martti ema hakkas valjusti nutma. Teda vaigistati.

Mitte see, et kirikuõpetaja kahtles Martti ja nende kõigi paradiisi pääsemise üle, vaid matusetalituse õõnsus pahandas inimesi samavõrd nagu seegi, mis kombinaadi direktorile peeti. Alles siis, kui kadunud Martti sõbrad, noored kalurid, kõik mustades ülikondades, võtsid valge kirstu õlgadele ja liikusid läbi küla uue surnuaia poole, tuli õige ja sügav leinakurbus jälle tagasi.

Nüüd oli lestapüügi aeg käes.

Sel hilisel hommikul jõudis suurem osa püügipaate juba kalasadamasse tagasi ning rannalapsed tulid abiks lesti võrkudest välja võtma.

Meri oli vaikne ja kuuldav ainult siis, kui ta kivide vastu end lüües nohises. Ohakad õitsesid ja ilusamaid õisi ei maksa otsidagi. Elajad vehkisid sabaga kärbseid eemale. Üks must, teine valge lehm käisid paaris, nagu valgus ja vari kõrvuti otse vee ligi rannal, mille liiva siinkandis sakste soolaks hüüti, nii valge ja peenike oli see.

Aga kajakad kraaksusid nagu varesed ja kalavastuvõtja Punapart oli norivas tujus. Ta nõudis alalugu kastide pesemist, sest niisk ja kudu, mida sinna koguneb, rikuvad värskeltpüütud kala maitse. Aga see oli niisama hea kui tühja rääkimine. Taarat oli palju ja üksipäini seda puhtana ei jõua hoida, aga abitöölisi ei antud. Sellele vaadati lihtsalt läbi sõrmede — käib niisama kah! Nagunii ületas nõudmine pakkumisel!

Punapart — see polnud nalja- ega hüüdnimi, see oli mehe pärisnimi. Ta tundus mornina, aga kui temaga mõnusa jutu peale saadi, siis polnud vaja talt sõna oodata. Tema esivanemad rändasid Laksi Tõnise ajal siit Venemaale välja, Punapart ise aga tegi veelgi pikemad otsad, sõitis kõik maailma mered läbi. Kord oma nooruses murdis ta neile ka truudust ja jäi Prantsusmaale viinamarjaistandusse tööle. Aga siis hakkas kahetsema ja igatsema ning jooksis palavuse, kuivuse ja viinamarja magusast põrgust tagasi merele.

Ta polnud nüüd enam noor mees, maailm oli ammugi igati ära nähtud ja oma sadam leitud. Ta kinnitas ankru siia randa, ehitas veel vanas eas maja ja võttis naise, mängis näitemängudes ja kogus tikutopse. Ainult need kalakastid ajasid tal hinge täis ja muu lohakus.

Ka viimased paadid jõudsid kaldale. Lahja-Juonas ja Tanel hakkasid sealsamas paadis lesti võrkudest välja harutama. See oli aegaviitev näputöö, nagu Juona sokinõelumine.

«Lest on edev kala,» ütles Juonas. «Tema armastab roosat värvi kaproonvõrke. Laseb end nendesse püüda nagu naine.»

Taneli koer istus liikumatult nagu kipsist rahakassa kajuti katusel ja vahtis isu täis saamata kajakaid. Ta oli kutsikaeast juba välja kasvanud ja nüüd oli veelgi raskem määrata tema tõugu. Tal polnud isegi nime, ta oli lihtsalt Kuts.

Kuts hüppas kaldale ja jooksis kaalukotta vooliku juurde. Ta hamustas januse vihaga veejuga, traavis, keel pikalt ühele poole ripakil, mööda randa ja tuli siis jälle paati tagasi. Istus kajuti katusele ja hakkas sukelduvaid kajakaid vahtima.

Tanel tõstis kalakastid vagonetile ja lükkas seda roopaid mööda kaalukotta.

Soojadel hallidel rannakividel istusid naised ja taadid ka, nokkmütsis ja vestiväel, ning võtsid lesti võrkudest välja. Nende näod olid liikumatud ja nad töötasid asendit muutmata, nii et kaugelt võis neid pidada kivideks.

Paula tõusis, viskas rabeleva lesta käest kasti ja jooksis Taneli poole. Ta hüüdis teda.

«Mis on?» küsis Tanel, kui ta pöördudes tüdrukut nägi.

Kalakastid ootasid, Tanel jälgis kaalu ja oli tüdruku juba unustanud. Paula seisis ta selja taga, tahtis nagu midagi öelda, ent läks siis, pea maas, oma töö juurde tagasi. Istus kivile ja hakkas lesti pulgaga võrgupuntrast välja heegeldama.

Temast kuuldekaugusel riputati püüniseid kuivama. Tanel harutas omasid lahti ning Kuts keerles tal jalus. Osa kalureid oli juba läinud, osa minemas, tegid suitsu ära ja hüppasid jalgrattale.

Kuid üks punt seisis Taneli ümber ja näis, et tõsine jutt käis neil. Paulani kandusid kõigest üksikud laused.

Poisid tegid Tanelile etteheiteid.

«Sa oled uude usku läinud...»

«Kes ütles?» küsis Tanel.

«Seda ju näha.»

Selle peale Tanel naeris.

«Poisid, ärge lorisege!»

«Sina keerutad!»

Nad seisid ligistikku, pead koos.

«Kas rannas tüdrukuid vähe?»

«Minu jaoks pole,» ütles Tanel.

Poisid seisid, käed püksitaskus. Mõni suitsetas silmi pilutades, mõni vahtis, pea seljas, kajakaid.

«Mis mõttega sa jändad?»

«Kas ma pean talle selja pöörama?» küsis Tanel. «Jälle üksi jätma? Kas nii oleks õigem?»

Poisid püüdsid talle midagi seletada, aga Tanel heitis käega.

«See pole Saale usk,» ütles Tanel. «See on nende usk, kes teda kasvatasid.»

Eemalt oli näha, kuidas poisid ägedalt kätega vehkisid.

Jah, võib-olla varasematel aegadel oleks selle asja pärast komso-
molist välja heidetud...

Neist möödusid töö lõpetanud naised ja hüppasid samuti jalgrattale.

«Peab kannatust olema,» ütles Tanel. «Peab olema nii pika sadamaga nagu Kadi. Temal pole kiiret.»

Poisid kehtasid õlgu.

«Eks sa ise tea paremini.»

Nad vaikisid, jutt ei edenenu enam. Sai niigi suud kulutatud. Ja kõigil oli natuke ebamugav.

«Ära siis pahanda... arutada ju võib...» ütles Peetri, ta oli tolle teise Juona paadist. «Me ju kõik siin omad poisid...»

Tanel noogutas leplikult.

Nad läksid, kambas ja kaelakuti. Taneli koer hüppas lustlikult kord nende ees, kord taga.

Paula istus kivil, aga ta kurvad silmad läksid neile järele.

II. Kuidas Kadil avastatakse lääne orientatsioon ja sellest, kuidas siiga soolata. Kuidas Tanel ei osanud Saale eluväärtustest teadlikuks saanud hinge vaadata ja kuidas üks poisike kalatünni otsas istudes seda kandadega tagus nagu trummi. Kuidas koera saba poe ukse vahele jäi ja kuidas Paulal läks seeliku lukk rikki

Suve lõpu poole tulid kaks meest ja töid valguse majja.

Elektriposti all õues seisis suure värvilise põllega Kadi ja vaatas üles, kuidas juhtmed jooksid räästa alla. Siis tõttas ta tuppa, tegi

pannile hääled sisse, tõi lauale pudeli viina ja ühepäevase soolaga siia. Kadil oli mitu siiasoolamise moodust, ta pani kala kõhtu loorberit, pipart ja nelki, soola ja suhkrut ning mähkis ta seekord nagu muumia linasesse riidesse, keerutas talle nõõri ka veel ümber ja pani selili lamama, kõht ülespoole. Ning valge liha helkis nüüd kui pärlmutter ja sulas suus. Niisugune pala polnud linnameestele vähemaks sündmuseks kui Kadile valgusetraadid.

Ning ta ütles:

«Jah, säärase rõõmu puhul lihtsalt peab kärakat võtma!» Pakkus meestele ja võttis ise.

Ühel poisil oli väike suupill sedamaid peos ja ta küsis, missugust polkat Kadi tahab. Aga Kadi ei tahtnudki polkat.

«Oopusi ma ei oska,» ütles poiss. «Võin sulle mängida ainult Beethoveni Ludvi «Pikka pausi.»»

Kuid Kadi nõudis kõige moodsamaid lugusid ja laulis poisile alguse ette.

«Sul, mammi, on lääne orientatsioon,» naeris elektrimees. «Võib-olla tahad sa ka tvisti?»

«Lase aga tulla!» vastas Kadi lõõgivalmilt.

Siis tegi teine elektrik paar ahviliigutust, ta ripakil käed peaaegu et puudutasid põrandat, ja röögatas lõuga ette ajades:

«Bulle, bulle!
bulle, bulle!»

«Mulle meeldivad lõbusad poisid,» kiitis Kadi.

Saale ei tulnud nende hulka, lauas võeti viina. Alles siis, kui mehed juba läinud, tuli ta eestuppa ja nõjatus vastu seinat. Pisut vintis Kadi hoidis lülitit sõrme all ja vajutas siis. Pirn süttis laua kohal. Kadi naeris lapsemeelselt ja tema rõõm liigutas Saale. Nad vajutasid kordamööda nupule ja tundsid sellest määratut lõbu.

Väljas oli juba hämar ja eemalt võis imeks panna, kuidas Kadi maja aknais vaheldus valgus pimedusega, nagu käiks nende vahel äge pealejäämise võitlus.

Eesti valged ööd olid läbi.

Inimesekõrgused takjad ja nõgesemetsad tolmasid. Kõik värvid muutusid tagasihoidlikeks ja tõsiseiks, ainult kanarbik õitses roosa ja rõõmsa jõuga.

Ent meri näitas jälle kord oma jõhkruks ja jõudu ning hoidis hommikuni ärkvel neid, kes elasid viimases kaldaäärses majas. Eelmisel õhtul, kui päike merre läks, muutus liiv punaseks ja rohi mustaks, linnud kriiskasid ja vaikuses tundus kurjust. Aga öösel hakkasid lained mürtsuma, ja ainult meri üksi võib nii põhjusetult märatseda ja nii kaeblikult nutta. Alles teise päeva keskel väsis laine jõud ja meri jäi pooluinakusse. Ning Kadi leidis maast vastu aknaruutu end oime-tuks lennanud linnu.

Kallas oli täis haisvat merekõntsa ja väljauhutud puurampeid. Nad lohistasid need Saalega läbi liiva oma maja juurde, sest talveks kõlbab iga ront pliidi alla.

Kadi lasi toibunud linnu oma peost lendu minna. See oli ilus hetk.

Ja Saalele meenus, et tema ema, kes põlgas hingepõhjani seda hal-

vasti korraldatud maapealset elu ning keelas ka Saalel seda armastamast, ei tahtnud ise sellest sugugi lahkuda.

Vaikus nukrustas randa. Kõverad männid ragisesid.

«Mis sul täna on?» küsis Tanel.

«Ei midagi,» vastas Saale ja tõrjus õlaliigutusega ta embava käe.

«Mäletad,» küsis Saale, «mida sa mulle linnas tol korral kohvikus ütlesid?»

«Jah,» vastas Tanel kohe. «Mäletan küll. Kas sa tahad, et ma seda kordaksin?»

Poiss oli väga tõsine.

«Tanel,» lausus nüüd Saale nukralt. «Aga kui me abiellume ja meil peaks tulema laps?»

«Seda võib ka juhtuda,» ütles Tanel.

«Ja kas ma pean siis ühtepuhku hirmul olema?»

Aga Tanel ei mõistnud.

«Jumal karistab mind kindlasti,» uskus Saale. «Ta võib mult ka lapse ära võtta.» Tüdrukul oli pisaratega võitlev hääl.

«Ja sa mõtled sihikesi koledaid asju juba ette!» vihastas Tanel.

«Jah, Tanel,» tunnistas Saale.

Nad lahkusid teineteisest tuseselt.

Saale oli löödud, et Tanel just nüüd, mil Saale oli eluväärtustest teadlikuks saanud, tema hinge sisse vaadata ei osanud. Tanel jälle väsis Saale alatistest hirmudest ja mõnikord tundis ta viha ja tüdimust.

Aga õhtul hiljem tuli ta ometi tagasi. See oli meeletu jällenägemine ja Saale mõtles: armastama ei õpetata, armastada peab igauks ise oskama.

Pärast viimast tormi muutus ilm jahedamaks ja meri hallimaks. Kalasoolamiskoja ja külmutushoonete vahel oli vali tõmbetuul. Mõni üksik inimene käis üle lageda õue, mõni asjamees, paberid näpus. Ainult üks väike poisike istus õuel tühja tunni otsas ja tagus seda kandadega. Nagu trummi.

Paula sattus Saalega õuel kokku ja möödus tast. Peatus siis mõne sammu järel, vaatas tagasi ja ütles:

«Kuule, tule, ma ütlen sulle midagi.»

Saale pöördus ja jäi seisma. Ent kumbki ei astunud poolt sammugi teineteisele lähemale.

«Mis sa tahad?» küsis Saale.

Paula näos polnud vähematki vaenulikkust, see oli pigem kurb. Ja Saale üllatasid ta lohutamatu tühjad silmad, ja et ta nii ilus oli. Tuul litsus ta kleiti jalge vahele, ent Paula ei märganud seda kõhenedada, vaid tõrjus kareda punase käega näkku tikkuvaid juukseid.

«Mulle meeldib Tanel, aga Tanel ei taha mind,» ütles ta lihtsalt. «Siis ma arvasin, et ta sind armastab. Aga ta ei armasta ka sind. Ma kuulsin, ta ütles poistele, et ta sind tahab enda poole võita. Et sa oma usust lahti ütleksid.»

«Sa valetad,» ütles Saale kõrgilt.

Paula naeratas ja raputas pead.

«Tahtsin sulle seda juba ammu öelda, aga mul polnud juhust. Sa ei tunne Tanelit. Ta on lihtsalt hea poiss... Kõigi vastu ühesugune hea. Nüüd ma mõistan, et ta ka minu vastu ainult sellepärast hea oli, et mina teda väga tahtsin...»

Saale vaatas kurjalt maha, kogus end ja vastas ainult:

«Ma ei usu, et Tanel minu kohta nõnda ütles.»

«Küsi siis ta enda käest.» Paula naeratas, kuid mitte parastavalt.

«Sa valetad!» hüüdis Saale raevuga.

Õue sügavuses istus tühja kalatünni otsas poisike ja tagus kandu vastu tünni.

Ta valetab! kordas Saale endale kogu selle tohutu pika päeva kestel kalalaua taga ja teel koju. Siis jälle polnud ta selles enam nii kindel.

Oli vaja Taneliga rääkida.

Kadile tundus, et Saale sel õhtul teevee ja leivaga kurbust ja tuld neelas. Ta sai aru, et noorte inimeste vahel olid tormid jutud toimunud, ent ta ei pidanud heaks ise oma nõu pakkuda. Saale aga tundis, et nüüdsest peale algab jälle tema homse päevata elu.

Ta oli Taneliga rääkinud. Ta küsis temalt otse ja sissejuhatusega:

«Ütle, sa ei taha ju, et ma usklik olen?» Saale oli liiga uhke ja solvunud, et Taneliga Paulast rääkida.

Poiss jättis vilistamise.

«Ei,» tunnistas ta ja jäi Saalele uurivalt otsa vaatama. Ta taipas, kuhu Saale tüürib.

«Ja sa loodad, et ma usust lahti ütlen?» küsis tüdruk.

«See on sulle kätteõpetatud usk, Saale,» lausus Tanel. «Oleme avameelsed.»

Saale peitis näo pihkudesse.

«Ma armastan sind,» ütles Tanel.

Saale võttis käed näolt. Tal olid uskumatult tigidad silmad.

«Mina armastan ainult jumalat,» ütles ta kõrgilt.

«See on vale!» hüüdis Tanel.

«Ei.»

Tanel raputas teda, nagu tahaks tast hoopis teise vastuse välja raputada või teda meelemõistusele tuua.

«Sa valetad iseendale!» karjus Tanel. «Sa oled argpüks, Saale. Sa ei julge rõõmu tunda, sa ei julge armastada, sa ei julge inimeste moodi elada. Sa ei usu inimesi. Sa ei usu headust. Sa kardad ainult oma kurja, armukadedat jumalat!»

«Lase lahti!» sosistas Saale valuga ja taganes oma kambri poole.

«Sa tahtsid, et ma sinu ja jumala vahel valin? Kas sa tõesti lootsid seda?» küsis ta. «Mine ära! Ja ära tule enam kunagi. Minul pole sinu headust vaja!»

«Saale, ma armastan sind,» ütles Tanel ahastusega.

«Mine ära. Saatan räägib sinu suu kaudu.»

Aga seda pidas Tanel juba liiaks.

Ta läks. Lõi ukse paukudes enda järel kinni.

Kadi oli veendunud, et Saale jumal ei suuda neid Taneliga lahutada, ja selles ka, et inimeste õpetused ja vahelesegamised mõjuvad vastupidiselt. Hingeasjadest ei saa ju nõnda kergelt ja parinal rääkida. Ta pidi enne mõtlema, mida ja kuidamoodi tuleks öelda.

Kord õhtusel ajal, kui Saale, must sall õlgadel, toolis kiikus, ise tume ja piinatud, lausus Kadi õuest tulles naljaks:

«Kisud oma sünge näoga kurja ilma välja.»

Ta oli tупpa imetluseks toonud kurrulehe, mille keskel hiilgas kastetilk. Aga Saale pööras pea ära. Ta mõtles vaenuga Kadile, kes Saale ahastust mõistmata tahtis, et see mingist tühisest kastetilgast rõõmu tunneks.

Hämarus süvenes.

Saale tunnistas endale, et patt oli ta südame kõvaks teinud. See, kes maailma armastab, see, kes inimestele meelepärane on, see on issanda vastu. Ja Saale oli issanda vastu läinud. Ta oli ema sõnad ära unustanud, et usust peab kinni hoidma nagu konnakarp kaljust, sest muidu kisub merelaine ta kalju küljest lahti.

Kadi aga kuulatas ilma, sest kui meri ei kohanud, oli ilm kui surnud. Aga meri kohas.

«Me istume ju pimedas!» ütles Kadi.

«Mis sellest,» tuli vastus. Pimeduses oli kergem mõelda. Ja Saale mõtles: issand on maailma valgus, mitte elekter.

Kui nad nõnda laepimedusse edasi vahtisid, arutas Kadi endamisi seda, et inimene on ka nagu pime ruum, mille sisse ei näe.

Sel ööl palvetas Saale kaua. Ent keset sügavamat meeleheidet tabas ta end tahtmas ja lootmas: võib-olla Tanel käis, aga mina ei kuulnud ta koputust?

Tanel ei käinud. Ei sel õhtul ega järgnevatel. Saale jumal oli ebatavaline võistleja ja Tanelil oli vaja kõige üle järele mõelda. Ta lamas, riided seljas ja müts peas, raudvoodil ega võtnud vaevaks koputuse peale vastata. Helvi poeg Mati käis siin päeva jooksul juba mitmendat korda ja iga kord leidis ta uue ettekäände tulla.

«Mis sul jälle on?» küsis Tanel ebasõbralikult.

Poiss poetas end ukse vahelt sisse.

«Ma tahtsin sult midagi küsida,» ütles ta.

«Noh, küsi.»

«Ütle, kas sa tunned Eerikut?»

«Mis siis?»

«Tunned?»

«Ei tunne.»

Mati mõtles veidi ja küsis siis:

«Aga kas sa Vollit tunned?»

«Ei tunne.»

«Aga Vovkat?»

«On see nimekiri veel pikk? Sõber, ütle, mida sa must tahad?»

Mati naeratas ja tuli kohe, koduse ja lõbusa rõõmuga Tanelile voodisse.

«Saabastega!» mõiratas Tanel. «Käi välja!»

«Ma võtan saapad ära,» lubas Mati ja hakkas paelu lahti nõõrima. Iga päev käis ta paljajalu, aga täna just juhtusid tal saapad miskipärast jalas olema.

Tanel nihutas end seina poole ja tegi Matile ruumi.

«Kas sa käsi ka vahel pesed?»

«Varsti pesen,» lubas Mati. Ta heitis pikali, pani käed kukla taha ja tõstis jala üle põlve.

Nad lamasid nõnda tükk aega sõnatult ja Mati ohkas sügavalt ja õnnelikult.

«Mis sa ohkad, vanapoiss?»

Tanel ei saanud muidu, kui pidi naerma. Ka Mati hakkas kõõksuma, varjates peoga oma hambutut suud.

«Kaklesid või?» küsis Tanel.

«Ei. Ema tõmbas hambad niidiga välja. Need logisesid juba ammu.»

Nad vaikisid nüüd veidike, siis ütles Mati usaldavalt:

«Tead, mulle meeldib ka üks plika.»
«Jah?» küsis Tanel huviga. «Kes see siis on?»
Kuid nime Mati ei öelnud.
«Nii et sa oled nüüd omadega läbi?» küsis Tanel kaastundega.
«Jah,» tunnistas Mati.
«On ta vähemalt ilus?»
«Pole viga,» arvas Mati. «Tal on patsid.»
«Kas patsid on praegu moes?» küsis Tanel.
Mati sattus segadusse.
«Ma ei tea,» tunnistas ta ja jäi mõttesse.
«Ära sa selle pärast pead murra,» lohutas Tanel.
Seina taga nuttis Mati väike öde. Helvi sai tütre, nagu soovis. Mati polnud tast eriti vaimustatud, sest too punane kääkspill kärpis tublisti ta vaba aega.
Mati ohkas ja katsus muule mõtelda.
«Tanel.»
«Mida?»
«Oled sa kuulnud, et miilitsa ema koeraga juhtus õnnetus?»
«Missugune?»
«Tal jäi saba poe ukse vahele.»
«Ja tuli ära?»
«Ei. Ainult pool. Üks tükk.»
«Ongi parem,» ütles Tanel.
«Miks?»
«Tal oli liiga pikk saba.»
«On see siis halb?»
«Talvel küll.»
«Miks just talvel?»
«Üks jääb liiga kauaks lahti ja külma tuleb sisse, kui nii pika sabaga koer õue ja toa vahet käib,» ütles Tanel.
Mati tunnistas teda umbusklikult.
«Ära jama! Aga kus sinu koer on?» tuli Matile Kuts meelde.
«Läks välja.»
Nad rääkisid veel mitmeid meeste omavahelisi asju.
«See on tore, vennas, et sa tulid,» ütles Tanel.
Aga õhtul tuli Paula.
«Mis sul viga on?» küsis tüdruk.
«Midagi. Mis mul sinu arvates viga peaks olema?» kostis Tanel voodist.
«Oled mossis, nagu oleks võrgud merre jäänud.»
Tanel ei vastanud.
Iga teine tüdruk oleks vihastanud ja kannapealt ringi keeranud, aga Paula jäi.
«Täna on kino,» ütles ta.
«Ja mis siis?» ühmas poiss jämedalt.
«Ei midagi. Ma tulin ainult ütlema.»
Ta pani käe ukselingile, et ära minna.
«Oota!» ütles Tanel.
Ta kahetses, et oli solvanud seda head tüdrukut, kes teda armastas ega poleks Tanelit ühegi jumala vastu vahetanud.
Poiss võttis toolitoelt pintsaku.
«Mis pilt see on?»
«Välismaa oma,» neelas Paula oma pisarad naeratades alla.

Tanel seisis minekuvalmis, kuid Paula viivitas ja poiss jäi talle küsivalt otsa vaatama.

«Ärme lähme,» lausus Paula õnnetult. «Sel pole ju nagunii mõtet...»

Tanel nägi pikki langetatud ripsmeid ja tuksatusi suunurkades. Paula seisis talle nii käeulatuses ja Tanel vaatas nüüd seda tüdrukut esimest korda mehepilguga. Ta embas teda tormakalt, hing rinnus kinni.

Ja Paula ei pannud vastu, kui poiss ukse lukku keeras ja ta pluusi hakkas lahti nõõpima. Ta pidi Tanelit aitama, sest seeliku lukk oli kor-rast ära.

Paula oli Taneli armastust kannatlikult oodanud ja tohutul hulgal filmides seda nälgä käinud kustutamas. Ent nüüd, lamades pimedas toas Taneli kõrval voodis, oli tal tühjusesse langemise tunne. See pol-nud see Tanel, kelle ta oli ise endale unistanud, see oli talle võõras mees. Ja Paula nihkus tast eemale. See, mis juhtus, polnud neid lähen-danud.

Tanel ei süüdanud tuld. Ta ei tahtnud Paulale nüüd isegi enam otsa vaadata. Ja Paula pani pimedas riidesse ning läks vaikselt ära.

12. *Sellest, et armastuse eest ei saa põgeneda. Kuidas Juo-nast pahandavad need mehed, kes künnavad adraga võõ-rast maad. Sabaga ja nelja sarvega sakermannist ning kui-das Kuts teda vihkab. Sellest, kuidas Saale toetab käega südant, et see seest välja ei kukuks. Ja et see pole üldsegi mingi naljajutt*

Sügisel ei tahtnud kuderäim lähema ümbruse vetesse tulla. Puhis häid kalatuuli, aga meri oli tühi. Ja mehed käisid nüüd kaugemal räämemeres. Sealtki saabuti keskmise saagiga ja veelgi vähe-maga.

Ööd olid juba merepõhjamustad ja külmad, aga siis tuli järsku suvine palavus tagasi. Randa veeresid vaikse ilma lained ja naised pesid põl-vini vees oma lambaid.

Saale polnud Kadi toimetuste vastu osavõtmatu, kuid hajuvil meel-tega, tõstis vahel mõtte ja vajaduseta mõnd asja niisama paigast paika. Oma töö juures inimeste hulgas hoidis ta pilku maas, nagu vang või haige. Ohtuti kippus ta kodunt välja, ei mõistnud vahel isegi, kuhu läks, enne kui leidis end rannas. Ta meeled olid pingul, mõte ühe ja sama asja külge needitud: ka isa jättis tema ema usu pärast maha, aga ema jäi ometi usus kindlaks.

Saale polnud Tanelit pärast nende pimedat tüli rohkem näinud kui kahel korral kaugelt. Saale ei tahtnud end temaga kokku anda ja Tanel näis ka ise kõrvale hoidvat. Aga sel kahel hetkel hakkas Saale süda hullusti tembutama.

Ohtuti, kui ta piki tühja randa käis, jalad liivas ja huultel mere-tuule mõrkus ja sool, mõtles ta paljust läbisegi, kõigest, mis talle täht-tis oli — või valus. Aga see mõtte rabelemine viis ta veel suuremasse ummikusse. Saale mõistis jälle, nagu kord kevadelgi mere ääres istu-des, et ta oli ise kinni müüritud. Ilmselt oli see nüüd küll jumala tahtmine. Ent Saale tundis, kui raske oli tal jumala tahtmist mööda elada ja kui üle jõu käis talle nüüd maailma mahasalgamine.

Jalad peatusid liivas.

Sealt paistis servapidi mingi puust asi. Saale seisatas ja kumardus — see oli liivakoogivorm. Ta astus sest üle ja läks oma teed.

Kuid ta tuli tagasi. Täitis nõu ja tegi kivi lameda selja peale koogi. Saale kuulas kaua merd, kuidas lained liivale heites ohkasid, ja läks koju alles siis, kui kuu merest tõusis.

Kogu tee vihkas ta Paulat.

Kadi võttis õhtueineks parajasti räimedel päid maha. Oli ka aeg kala soolata. Praegu teda veel liikus, aga suurt püüki meri ei töotanud. Sel aastal kauples Kadi külast ka sea juba aegsasti, et oleks, mida külmade ajal pannile panna. Ja see maatükk, kus vagu ajades kivid vastu kolksasid, ei andnud ühelgi aastal nii palju talvekartuleid, et neid juurde ei tarvitsenud osta. Eks olnud ses ütlemiseski terake tõtt, et rannarahvale jätkub elu lõpuni kõige enam tööd ja kivisid.

Mõnelgi õhtul avas Kadi mehe vana rahatasku, mis vedrunõelaga kinni käis, ja luges mõttega oma suveteenistuse rahasid üle. Neid polnud vähe, kuid ega neid palju ka ei olnud. Saale pakutud kümnelisi ta vastu ei võtnud — tüdruk oli riietest lausa paljas.

Saale seisatas akna all, vaatas kuu heledat teed üle mere, otsis siis söögilauasahtlist noa ja tuli Kadile abiks.

Ja keset seda igapäevast harjunud kalaveristamistööd, mis annab rannanaistele aega mõtteid seada ja neid lõpuni mõtelda, tõstis Kadi sooja pilgu tüdrukule ja ütles:

«Laps, armastuse eest ei saa põgeneda. Armastusel pole ju kaldaid.»

Juba varahommikune ilm sai soe ja hele ning vesi oli kalda ligi nii selge, et merekrunt läbi paistis.

Kalavastuvõtja Punapart passis oma ametiputka aknast merd ja tuli iga kord välja sillale, et saabuvate paatide üle head meelt tunda — need olid elusat hõbedat täis.

Ka Lahja-Juonas leidis, et hommik andis hea saagi. Kuts istus kajuti katusel nagu kindral, Tiit pidas kurssi kodu poole, Juonas hoidis pruune, kalasoomustes kämbлайd rahus oma põlvedel ja lasi selgesse mereõhku piibusuitsu. Tanel aga vahtis laisale suurmerele, mis oli sile nagu põrand.

Kalaröövliid lendasid karjana kaasa ja vahtisid kisades paadi põhja. Nad katkestasid mitut puhku oma jultunud ligitikkumisega Juona jutujärge naisest, kes ei püsinud kodus istuda, ja mehest, kes oli jälle sihuke, et armastas adraga võõrast maad künda. Ja ehkki need olid Juona lõmpslood, tundis Tanel seda viimast otsekui enda kohta käivat.

Süü mõtted piinasid teda, kuid mis kasu oli nüüd enam järeltarkusest, kui kõik juba untsus. Kui katsukski seletada, mil kombel see tal Paulaga juhtus, ei saaks Saalest mõistjat. Ja sel polekski ju enam tähtsust, sest jumal seisis nagunii nende vahel. Seda Tanel siiski päriselt ei uskunud, et ta Saalele midagi ei loe. Aga ju see jumala võim oli Saale üle siiski suurem kui Saale armastus Taneli vastu. Kõigel sellel oli nüüd lõpp ja aamen, see tüdruk polnud randlase jaoks loodud, ent ometi tahtis Tanel teda hullusti.

Niisugused tumedad mõtted liikusid Taneli heledas peas.

Juonas hoidis piipu sügavasti suus ja vaatas teraselt merd, nagu oleks talle seal miski veel uus ja enne nägemata.

«Mis asi see on, Juonas?» muutus ka Tanel tähelepanelikuks.

«Näh, midagi justkui on,» ühmas Juonas, aga Taneli pärimise peale läks ta kärsituks.

«Et sa jõuad ka nii kiiresti ja palju küsida.»

Ta pörutas rusikaga Tiidule vastu kajutit.

«Näed ka või?»

Aga motorist oligi juba kiiruse maha võtnud ja vaatas üksisilmi kaugele ette, kus kiikus neile vastu veest pooliti väljaulatuv sarviline. Polnud kahtlust, see oli miin.

Püssiga oleks talle lihtne asi paraja kauguse tagant ots peale teha. Aga palja vahtimisega ei tee talle midagi.

«Kuidas ta üles ujus?» küsis Tanel, sest Juonas oli neis asjades teadja. Juonas seletas, et ajaga oli rooste miini trossi läbi närinud, eks ta siis tõusnudki põhjast üles. Muud kavalust polegi.

Juonas ja Tiit pidasid isekeskis kiire nõu. Eks kõige targem oli koduranda sõita ja teatada. Aga mis siis, kui vahepeal mõni teine paatkond ta otsa lendab. Ei või teada, kuhu ilm pöörab ja kuhu sarviline selle aja peale omapäi triivib ning õnnetust kaela toob. Seda-puhku jääks süü küll kolme mehe ja Kutsi hingele. Merel on see õige, mis su kohusetunne ja süda käsivad.

Niisugune oli meeste arvestus. Ja mootor pandi miinist umbes kolmekümne meetri kaugusel seisma, et lainetust ära hoida. Esiteks võis see roostetanud raibe ka paljast vee oõtsumisest plahvatada ja teiseks oli pikemat vahemaad raske ujuda.

Kolm meest paadis tegid plaani. Läks tarvis oma kolmkümmend meetrit või enam köit. Seda oli alati. Tanel ei näidanud välja, et ta poisikese kombel rõõmu tundis. Tema, kõige noorem mees, pidi miini juurde ujuma ja leidma nõu, kuidas see touga ühendada. Kui miinil endal trossijupp küljes on, siis pole asi veel kõige hullem, aga kui ainult paljas rõngaskonks, siis on osavust ja julgust rohkem vaja ning risk suurem. Siis tuleb miiniga päris ninatsikku koos olla ja temaga tõtt vaadata.

Tanel kuulas välise kannatlikkusega meeste õpetused ja juhatused ära, tõmbas siis ruttamata kampsuni üle pea, püksid ja saapad jalast ning ronis ettevaatlikult üle paadi serva vette. Ranna ligi oli see suvest veel jahtumata, aga siin, suurmerel, otse lõikas. Juba poole maa pealt nägi Tanel, et miin oli, nagu arvata võis, õige roostetanud, ligemalt aga selgus, et sel nelja sarvega sakermannil oli sabaks üsna kena jupp trossi taga, ja see tegi Taneli ülesande hõlpsamaks.

Kuid ta nägi mehiste vaeva, enne kui sai trossi otsa aasaks käänata ja tou sellest läbi pista, aga see tal küll kordagi peast läbi ei käinud, et taolise tööga võib vastu taevast lennata. Suurem mure oli kere pärast, mis muutus kangeks kui kirvepakk, ja käed olid kui köides ega kuulunud sõna. Äkilisi liigutusi ei tohtinud teha ja kiirustamine käis üle jõu.

Merel oli ääretu vaikus, õhk seisis kui hinge pidades. Ja alles siis, kui Tanel tagasiteed ujus, hakkas Kuts kajuti katusel nihelema ja rõõmsalt haukuma. Nüüd võttis Juonas oma kõvera varrega ninasoojendaja suust ja sülgas kergendustundega vette. Asi oli sedakorda kombes.

Tanel ronis paati, raputas kõrvadest vee välja ja puges vammustesse. Käed olid nii paindumatud, et ei tulnud nõõpidega toime. Ta värises ja hambad lõksusid suus, päike ei jaksanud teda kuivatada ega soojendada. Nüüd oleks viin head teinud.

Juonas arvas miini kohta, et see julgesti oma nelikümmend aastat, Esimesest maailmasõjast peale juba vee all on passinud. Neid oli siis oma viiskümmend tuhat Läänemerre lastud ja seda veel ei tea, palju viimasest sõjast.

Tiit pani mootori käima ja mehed vahtisid, kuidas sarviline tou otsas kuulekalt nende paadi järel ujus. Kuts paljastas sallimatult hambaid ja haukus ta peale. Kuna miin oli kardetavalt roostes ja koduni oli teed küllalt, otsustasid mehed juba lähemal neemetipul tast lahti saada. Seal teati kohta, kust pääses kivisid mööda kaldale. Ning Taneli asjaks jäi minoor välja kutsuda.

Juonas vahtis hindavalt merd. Ta lootis, et kui tujulik tuul ei tõuse, siis pole midagi karta. Meri aga oli suviselt laisk ja rahuliku südamega ning mingit kurja kavatsust ei näinud tal olevat.

Tanel vahtis järelojuvat miini, Juonas aga maakriipsu, mis oli juba silmale näha, ja selle lähenemine tõstis tuju. Ning vesi kandis kaugele Juona hääle:

«Melusine, Melusine,
rügemendi roosikene.»

Augusti lõpu kohta oli see erakordselt soe päev ja viimasel rannaäärses majas kasutati seda suurpesu pesemiseks. Juba hommikuvalgest peale olid Kadi käed küünarnukini seebivees. Hilised liblikad lendasid kaevu ümber ja kärbsed sumisesid päikesepoolsele majaseinal. Kadi sirutas pali taga aeg-ajalt selga ja viis pilgu merele, sest mida üks rannanaine ka eal ei toimetata, ikka vaatab ta mere poole.

Korraks pani kumeraske mürtsatus õhu võppuma nagu sügisene äikseraksatus. Kadi vaatas taevasse, aga see oli kõrge ja hele.

Vastu õhtut oli pesu pestud ja välja väänatud ning Saale kärutas selle randa loputamiseks, sest nende kaevu vesi oli küll maitse poolest ja joomiseks hea, aga riide tegi kollaseks. Ta sisaldas liialt rauda ja oli soiselt pruuni karva.

Kadi ja Saale seisid kalda ligi meres, kummisaapad jalas ja seelik värvli vahel. Päike käis juba madalas ja meri oli värve täis. Ning naised kastsid oma voodilinu kulla värvi ja sinist värvi vette. Siis kärutas Kadi suurema jao pesu koju tagasi ja Saale jäi seda vähest tööd, mis veel oli, lõpetama.

Kajakad kiikusid vaikselt vees ning puhkasid rannakividel loojuvas päikeses. Aga nõmme üle langes juba õhtune süngus ja kadakad seisid üleni mustad.

Saale ujutas vees laudlina, mille nurkades olid väljaõmmeldud maa-sikad. Ja linaotsad peos, jäi ta kuulutama.

«Saa-le! Saa-le!»

Tüdruk pööras näo maa poole ja otsis silmadega kutsujat. See oli Kadi.

Hüüdu korrati. Jälle kostis:

«Saa-le! Saa-le!» Ja alles nüüd arvas Saale kuulvat hüüja hääles ärevust.

Ta väänas laudlina kuivaks, pani kivile teise pesu hulka ja hakkas merest välja tulema. Maa kohal oli juba täissinine pime, kuid meri seisis veel roosana.

Saale süda hakkas järsku halba aimama. See ei saanud olla hea teade, kui Kadi nõnda, käsi üles pea kohale tõstes, teda hüüab. Saale

astus raske sammuga liivas, siis aga pistis poole tee pealt jooksma. Ta hingeldas ega sõندانud midagi küsida. Hämärukes ei võinud ta Kadi näoilmet lugeda.

«On midagi juhtunud?» küsis Saale viimaks ikkagi.

«Jah.» Kadi puisest häälest ei võinud oodata seda, mis ta ütles: «Nende paadist on ainult pilpad taga. Miin olevat lõhkenud neeme tipul, üsna kalda ligi.»

Saale mõistis ütlematagi, missugusest paadist Kadi rääkis.

Helmentiine tõi selle sõnumi nüüd äsja, külal oli see aga juba päeval teada, et kivide vahel vee peal ujusid veel ainult hukkunud meeste püütud räimed, kõht ülespoole.

Kadi hakkas toa poole minema, juurde polnud midagi lisada, ja mis neist sõnadest tühja jolgutada — seegi, mis öeldud, tuli ränga vaevaga üle huulte.

Nad istusid sel pikal õhtul ja veel pikemal ööl eestoes nagu kivi-kujud. Kadi alati toimekad käed ei kraasinud villa, ei liigutanud ka sukavardaid — käed olid täiesti unustatud, unustatud kogu ööks otsaks rüppe, suurde põlle. Kass kräunus ukse juures, tahtis välja, aga istu-jad ei kuulnud midagi. Kadil polnud nutuga harjunud silmad, ja vahel on ka nõnda, et kõige rängemate hoopide puhul ei tule silmavett. Nõnda oli see ka siis, kui tema Juhan otse siinsamas lävel ära tapeti. Helmentiine hädaldas ja palus:

«Nuta ometi, natukenegi.»

Nüüd oli kõik niisamuti nagu siis — Kadi ei saanud nutta ega rääkida. Aga ta mõtles nendele kolmele mehele, ja mõtelda oli sama piin.

Motorist polnud selle ranna mehi, ta käis nende meres alles teist aastat. Kadi teadis temast vähe ja Tiit polnud ka sõnakas mees, et ta ütlemised oleksid kuidagi meelde jäänud. Kuid Kadi nägi selgesti tema nägu, noort ja habemega, näritud juuksetukaga otsmikul, nagu see noorte meeste praegune mood oli. Kadi tundis endal otsekui süüd, et ta nii vähe teadis sellest poisist — ei võinud öelda isegi, missugused silmad tal olid.

Aga Tanelist ja Juonast mõtlemine oli nagu elava liha luude küljest ärakiskumine. Tanel oli tema poeg. Tema sülle jäi ta lapsena magama, tema toapõrandal mängis, sammugi maha jäämata käis tal sabas. Ei olnud Kadi üksik vanaeit, nagu kuivanud puu, sest ka noore mehena tuli Tanel siia aeg-ajalt peremehetsema, ja kui ta mõnda aega ei tulnud, tundis Kadi igatsust ja rahutust. Ning kui Tanel emaga koos ära ei sõitnud, vaid siia jäi, oli Kadi tõeliselt õnnelik.

Laps pole rannanaisele silitamiseks ega mänguasja eest, ta on kas poeg või tütar, ta on tema tulevik. Kuid Kadi ei suutnud Taneli puhul tagasi hoida oma kadunud poegadele jagamata jäänud ematundeid, heli meehehoogusid. Ja nagu pooljuhuslikult sattus ta käsi teinekord Taneli juustele. Aga ka siis ruttas ta kohe juurde lisama, et poisil oleks aeg sirusniku pool ära käia — kael puha tutti kasvanud.

Kui Tanel tema poole tuli, käis ta just nagu lapsenagi Kadi kannul õues ja toas, rääkis oma jutud hingelt, ning tahtis, et Kadi teda kuulaks. Nüüd pole ehk Tanelist tükkigi leida, mida maamulda panna. Ja Kadi kaotus oleks selle poolest veelgi suurem kui Martti emal, kelle ilus surnud poeg kanti viimsesse rahupaika sõprade õlgadel.

Ja Juonast oli vaja samuti mälestada.

Võib-olla ehk siis see hea, mis Juonas hulga aastate eest oli Kadile teinud, võtab silmavee lahti ja leevendab valu. Kadi esimesed lesepõl-

veaastad tegid inimestele muret ning kui tema maja korstnast mõnel talvekülmal hommikul suitsu ei tõusnud, jooksis kohkunud Helmentiine üle kadakanõmme vaatama, mis juhtunud. Aga juhtunud polnud midagi, Kadi lihtsalt ei hoolinud süüa, magada ja ahju kütta.

Ning siis tuli ka Juonas, ütles «nä», kaevas sügavast lumest lahti ta värava- ja kaevutee, lõhkus puud ja kandis vett, tõi leiva ja kala. Ei käinud ta siin kui peigmees, käis kui inimene, kellel teise häda ei kasva puu otsas.

Nõnda mõtles Kadi Juonast.

Need olid tumedad mõtlemisetunnid mõlema naise elus. Öhtu muutus ööks. Nad istusid ikka veel üleval. Nööbid Kadi rinnal hiilgasid. Saale ei näinud pimedas tema nägu, ent tundis, et kui ta nüüd jumala nime peaks suhu võtma, lööb Kadi ta maha. Ja Saale poleks ka ise suutnud rääkida jumala tahtmisest või jumala katsumusest. See oleks tundunud Saalele endalegi inimese valu ja armastuse mõnitusest. Saales tõusis tume ja äge vastuhakk: kui inimene ei tohi maailma armastada, siis milleks on selle maailma jaoks inimest vaja? Saale avas kleidikaeluse, mäss temas eneses kägistas teda. Ta tõusis oma kohalt ja läks tuikudes üle pimedada toa kambri poole. Ta leidis käsi-kaudu kobades kummutilt selle, mida otsis. Oma savist vilelinnu. Ta tõstis selle huultele ja puhus.

Kadi võpatas ja pööras pead.

Vile on vile, tas ei ole tundetoone, ent Kadi kuulis ahastust ja kutsset. Ses kõlas kõige meeletum kaotatu tagasiikamine. Ses oli nii palju jõudu ja lootust.

Mööda Saale nägu jooksis silmavesi. Ja pale oli ka siis veel märg, kui Kadi seda hommikuvalguses juhtus pilguks vaatama. Saale paisis magades väga kahvatu ja kurb ning Kadi tundis, et teda, vanaeite, oli siiski veel kellelegi hädasti vaja. Ning ta jäi kauemaks silmitsema magavat tüdrukut — Saale ja Taneli lapsi oli ta ju lootnud oma põlvedel hoida.

Siis läks Kadi õue, tõstis rasked silmalaud ja hindas taevast ning merd. Näis, et ta nendega rahule jäi, tõmbas nööri mitutpidi üle õue ja riputas pesu kuivama.

Käed, mis öises leinaseisakus ei tahtnud millegi heaks enam liigutada, vajasisid nüüd tööd. Sest käed elavad lõpuks siiski omaette, iseenda elu, ja miski muu ei lähe neile korda. Sõjad ja mered on ennegi mehi võtnud, aga sellele vaatamata pole kellegi käed veel seisma jäänud. Hing, jah, see on teine asi, see on haige, veritseb ja kannatab ja kisendab, tema ei tegele millegi muuga kui ainult oma valuga.

Kadi soovis sel hommikul tuult, head tugevat tuult oli tarvis, et pesu nööri plaksuks, et tal oleks talv läbi õhu, mere ja päikese lõhn.

Järgmisel hommikul polnud meri järsku enam sugugi laabe — laine tõstis harja, sügis nõudis oma õigusi taga. Tsehhi õuel oli koeramoodi külm, ehkki päike paistis. Saale kohtas seal tööle tulles kalavastuvõtjat Punaparti ühe kontorimehega. Ei tea, mis maid nad ägedalt jagsid, aga Saale kohale jõudes jäid nad poole sõna pealt vait, löid pilgu korraks kõrvale ja tõstsid siis Saale murele kaasatundvalt ja lugu-pidavalt kübaralodu. See polnud sugugi tavapärane tervitamiseviis — muidu käis meestel tere eest ka, kui sõrm korraks kõrva äärde visati.

Nagu alati nii keesid ka sel hommikul trumlis konservid. Automaat tilgutab õli, pika laua taga lükkisid naised kala vardasse ja suitsutus-

ahjudest võeti välja reoste rasvast tilkuvate, magusalt lõhnavate silkudega. Sest sügispuük polnudki mõne teise aastaga võrreldes see kõige viletsam, kala jätkus töötlemiseks ja aruannete jaoks. Ainult linna-rahvas lõi ühtviisi lärmi, pahandas poes ja ajalehes ja nõudis püügi-protsentide asemel värsket leivakõrvast.

Keskpäeva paiku tuli üks külmutushoone tüdruk, keda Saale teadis ainult nägupidi, rääkinud polnud ta temaga kordagi. Tüdruk astus Saale juurde, pani käe Saale õlale ja ütles:

«Mine, ta on seal.»

Kuid Saale ei mõistnud. Ning tüdruk sundis uuesti:

«Noh, mine juba. Miin lõhkes ju siis, kui tema minööri järel käis...»

Saale pea oli vatti täis, see ei jaganud midagi, ainult süda peksles — hoiatava ja toetava käega, et seest välja ei kukuks. Saale läks tüdruku kannul läbi ruumide ja nägi lahtisele uksele vaatama jäädes kummalist seltskonda.

Ereda päeva paistel seisis õue keskel sviitris ja tuttmütsis Tanel, Helvi poeg Mati hoidis tal käest ja hulk külalapsi oli karjas tal ümber. Ning koer. Taneli Kuts.

Alguses tuli üle õue üksikuid inimesi Taneli poole, aga neid kogunes üha enam juurde. Ja Tanel näis neile midagi seletavat. Arvatavasti rääkis ta seda, mida nad kuulda tahtsid, millest muust siis veel.

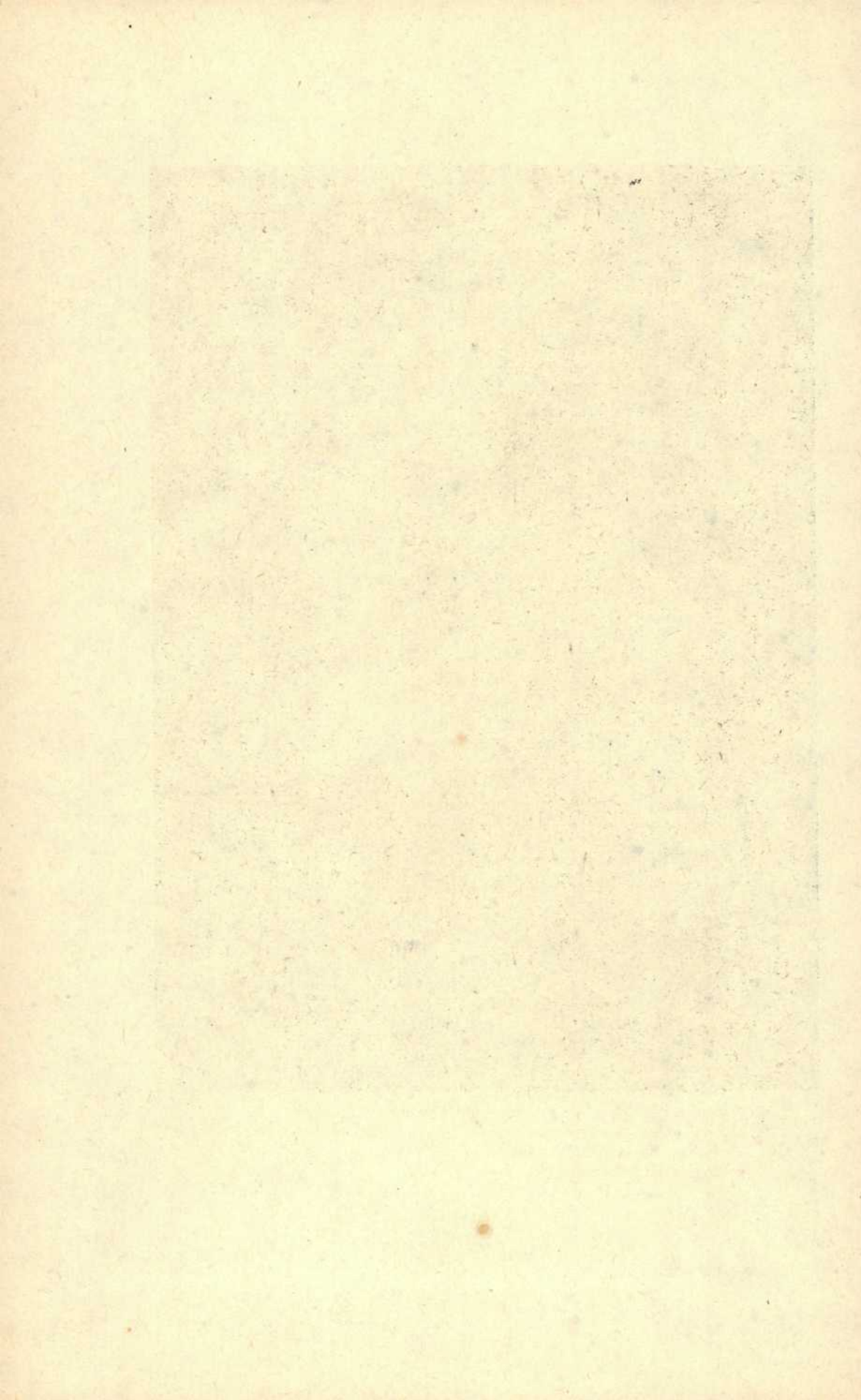
Ka Saale hakkas üle õue ta poole minema, juuksesalk otsapidi suus. Nüüd nägi teda Tanel.

Tüdruk kandis nagu alati tumedaid riideid ja mustad sukad olid tal jalas. Kuid Tanel oli näinud ta silmi. Ja Saale silmades kõnelesid kõik tunded korraga.

E. Allsalu

Lagle Israel (Õli) 1963

„Üks kask meil kasvas õues . . .“

Olen hakanud igatsema löökeste järele,
löökeste järele tuulises taevas
laiade, värskelt seemendatud põldude kohal.

Läbi tahmase, lumetu talve,
läbi bensini- ja kivisöe-vingudest küllastunud tänavate
jälitab mind hobumadara lõhn
ja küpsevate kõrte hootine,
kord lähenev, kord kaugenev kanneldus.

Vahel viirastub mulle suur vaskne kuu
servapidi kinni õlekuhjas
ja ma kõnnin öisel asfaldil,
nagu oleksid mu hõlmad kastest rasked,

ning on juhtunud sedagi,
et hommikul, halli ao ajal
ehmun ärkvele ammerdusest akna taga:
«Üles, üles, nõnda ilus heinailm!»

Juba ma mõistan:
kungla kullerid,
kestva kevade, igavese suve saadikud on pärale jõudnud . . .
mu lapsepõlve-kodu tuletab ennast meelde.

Puravikud

Kuidas,
isegi ei tea,
aga ära ma nad tundsin,
kuigi pole neid eales ilmsi-elavalt näinud:
pobulid — puuristirahvas!
Kaks korda on kabelimägi peale neid ja enne mind
juba ümber kaevatud —
aga siin nad nüüd seisavad,
nemad mis nemad;

lambapruunides vammustes,
ruskeks pleekinud, rebasekarva kaapkübarates ätid
ja madalad maavillased memmed,
jalas valged kirikusukad,
üks siin, teine seal,
riburada metsaveert-pidi laiali,
nagu oleksid nad nüüdsama maanteelt,
muistselt maanteelt,
möödakihutava kuuehobuserakendi eest
kõrvale karanud,
silmad täis helesinist ehmu:
Eh-oh, ärge ajage otsa!

Puravikud, puravikud,
puravikud puude all!

Kaunishinged

Selles tunnis on midagi tuttavat
ja see aed on rohtund ja teetu:
siin suuni-silmini sireleis
kõnnin kui kättpidi veetu.

Mu kannul kõlinal katkevad
kõik argipäeva ketid.
Mind kannavad lillad lõhnavood
ja Underi sonetid.

Kas viieharulist õnne-õit
otsimast iial ma loobund?
«Oh ei,» laulab ladvas üks tilluke lind,
«olen joobund, joobund, joobund!»

Kuid näe, kes seal hõreda puhma all,
kus mullale siblitud maa,
innukalt nokka tõstavad:
«Meie ka, meie ka-ka-ka-kaa!»

Need kaunishinged sedamaid
mu pilvist paiskasid maha.
Õel, õnnetu analoogia
toob ihule kananaha.

Nii kohtlaselt kevade hurmale
ma anduda enam ei julge.
Hea, tervislik naerurõkatus
kainestab südant ja sulge.

Rüvetatud jõgi

1

See on viimne laul sellest jõest,
uusi laule tast enam ei looda
ja ka endised unuvad varsti.

Kes söandakski õrnu legende,
vanu veerdeid ja vägilaslugusid
siin nende
eluvõtivate vetega siduda.

Siit, kus innustund noor poeet
kord kohtas kuldjuukselist näkki,
nüüd kaladki kadusid äkki.

Ainult surnud, sogane voog
tuhamägede ümber teeb ringe.
Ei ole sel jõel enam hinge.

2

Taovad tulivasarad,
võrisevad terasvokid,
hoogsalt tõusvail kivikaeltel
käharduvad suitsulokid.

Vabrik, särasilmne hiid,

matnud kuu ja päikese
kuuma, lendlevasse nõkke,
oma virtsad
valab jõkke.

Hoovi kuhjub masinaid,
kraanad ragistavad kette,
toodang väljub väravaist
täites ladusid ja lette,
aga päramised —
vette.

Jõgi lehkab nagu roisk.

Paat, mis laglekergelt sujus
piki salusid ja saari,
kandes endas armund paari,
pehkib pujus.

Ära jäävad pühapäised
lõbusõidud,

öised kalastuseretked,
kaunid koidueelsed hetked:
näkkab või ei näkka?

Möödub vana tööline —
suutäis sülg
lendab kaares' kaldalätkka.

Siin ma seisan, inimlaps, kes
läinud loodusega raksu,
haige meel...
Kardan haldja kättemaksu.

Kell

Unetutel öödel õppisin ma tundma
kella — väsimatut vasardajat.
Toks! Toks! Toks!
Ei ole see pooltaldade tikutamine, ei.
Põmm ja trahh! Kaheteistkümnes tund.
Iga löögiga langeb üks pea.

Temap see ongi — julm jumala ingel,
keerub kaheharulise mõõgaga,
väravavaht ja väljaviskaja
siin ilusas Eedeni aias.

Kaks keerlemisest kuuma osutit,
kaks tulist tera surub ta sulle vastu rinda,
sundides sind samm-sammult taganema
lehtlate ja lilleklumpide,
purskkaevude ja paabulindude juurest
pinutaguste prügimägede poole.

Oi elupuu kuldsed viljad,
võipirnid ja viinamarjakobarad!
Kes ütleks: Küllalt, ja mitte enam.

Juba krudiseb seamalts mu kandade all,
juba kirvendab luupeksil kõrvenõgese kuplaid.
Vilets oleks mu lugu,
poleks ma (kõikide kõrgemate instantside kiuste)
märganud täita oma taskuid
hea ja kurja tundmise
hapukate õuntega.

Kuukressid

Hilissügise aimutu öö
üle tühja ja lumetu ranna.
Aasta lohutuim tund — aga vaata,
on sellelgi ööl oma lill.
Pilvrebendeist plinkivas kumas valkab
kuukresside võbelevaid kõtru.
Vastu löikavat tuult,
vastu marutsevat merd, mõrtsukmusta,
tõukab maa oma kummis kivise rinna
täis helkivaid hõbelitreid.

Anna ja proua

eil siis nüüd siin toas elekter ka sees.»

«Kaks aastat käisin majavalitsuses. Ei saanud, ei saanud.»

Proua ohkab, nagu neid elektrisaamise-vaevu tagantjärele meelde tuletades.

«Ah sina, Anna, elad Tallinnas. Sellepärast pole sind näha olnud. Mina mõtlesin, et ära surnud või...»

Anna naeratab. Ta suu on hammastest üsna lage, aga näost paistab alles nooruslik.

«Ei minul, proua, pole häda ühti. Tervis päris korras alles.»

«Nii, siis on hea, siis on hea,» noogutab proua. Tema istub ümarike seljapatjadega diivanil, mida ta ka magamisasemeks tarvitab, külaline väikese laua ääres toolil, ja jutuvahedes silmitseb uudishimulikult tuba. Kunagi elas ju tema siin. Tollal polnud siia elektrit pandud, seintel polnud tapeeti. Teenijatuba ju...

«Härra ikka ka... elus või?» küsib külaline ettevaatlikult.

«Ei, tema lahkus siit ilmast juba mitu aastat tagasi,» kostab proua ja küsib omakorda: «Aga sina, Anna, läksid enne sõda vist mehele? Enam ei mäleta hästi. Üks paistis sul siia ikka käivat.»

Kunagine siitmaja teenija noogutab.

«Siis me, jah, abiellusime. Enne sõda just. Esimesel mail oli see. Hommikul oli hästi ilus ilm, lõuna ajal läks külmaks ja hakkas sadama.»

«Ei mäleta seda,» pomiseb proua.

Mõlemad vaikivad. Külaline on toasilmitsemise järele jätnud. Nüüd pühib ta rutakalt silmanurgast, ja räägib:

«Mees läks mul neljakümne esimesel, kohe selsamal aastal, laevaga mere põhja. Nüüd poeg juba suur. Tahab naist võtma hakata.»

Ta naeratab.

«Ah tõesti,» imestab proua püüdlikult. «Jah, need aastad on nii ruttu läinud, et...»

«Tulin proua juurde, et proua mulle selle teenistuse kohta tõendi annaks,» jätkab külaline proua sõnadele kohe otsa. «Pensioni jaoks on vaja, muidu ei tule staas täis.»

«Ah tõesti,» imestab proua uuesti. «Kas siis see pursuide teenimine kah sinna loeb?»

Ta naeratab natuke. Tema suu on hambaid täis. Kõik pole küll enam ehtsad.

«Ikka loeb,» vastab külaline tõsiseks jäädes. «See oli ju ka töö.»
Ja hetke pärast lisab: «Raske töö, kui proua seda ikka mäletab.»

«Aga ma ei maksnud sulle ju halvasti, Anna,» lausub proua selle meenutamise peale leebe etteheitega. «Viimati said vist kakskümmend viis krooni kuus, söök oli sul prii, ja ma andsin sulle oma vanu riideid ka.»

«Andsite küll, proua,» kinnitab külaline. «Aga ma olin kui ori. Ei saanud ma ühtegi vabu õhtut, ja hommikul vara pidin jalul olema. Ja ma rääkisin teile siis mitu aastat, et minu tuppa, teenijatuppa ka elekter sisse toodaks. Igal pool majas oli, isegi pööningul rippus pirn, aga mina pidin õli põletama. Seda ka proua palju ei lubanud, haisu pidi ajama.»

«Nojaa,» venitab proua. «Aga elekter oli sel ajal ju väga kallis, kas Anna siis ei mäleta.»

«Need asjad on proual hästi meeles,» tähendab Anna. «Aga kas proua seda ka mäletab, kuidas proua Riia randa suvitama sõites tuhat krooni kaasa võttis ja kuu aja pärast härra pidi teile veel järele saatma.»

«Kust sina seda tead?» imestab proua nüüd päris ehtsalt.

«Härra ise rääkis mulle. Härra ikka rääkis minuga vahel, kui ta natuke võtnud oli ja kui tal halb tuju oli. Proua mäletab, et ma ainult viimases lõpus sain teilt kakskümmend viis krooni, enne sain kakskümmend. Kui proua käest juurde küsisin, siis proua ütles, et kust ma võtan, aga härra pani juurde. Härra ütles siis mulle: «Tead, Anna, rahapuudust minul ei ole, raha on minul küll. Aga õnne mu majas ei ole.» Nii ta just ütles.»

«Eks ta mõnikord oli natuke napakas, rääkis kõiksugust. Kes seda ei tea,» jääb proua väliselt rahulikuks.

«Härra polnud kodus halb inimene, ajas ikka juttu vahel, ja...» meenutab Anna, nagu oma ütlemist leevendada püüdes. Aga nüüd just proua kähvab: «Ah mina siis olin, tähendab?! Ja tuled veel tõendit minu käest paluma!»

«Ega ma paluma tulnud, tulin küsima,» saab Anna oma hetkelisest segadusest ruttu üle. «Ma saaksin tunnistajatega kah seda teenija-aega tõestada, aga mõtlesin, et tulen küsin kõige enne siis proua enda käest.»

«Mis proua ma enam olen,» ühmatakse. «Või proua...»

«Harjunud juba sedaviisi, vanast ajast,» vastab kunagine teenija.

«Siin ma elan, selles toapugerikus, ja ole õnnelik, et seegi jäeti, et Siberisse ei saadetud. Üheksa rubla kuus seda va hooldustoetust... Kui sugulased ei aitaks, sure või nälga.»

«Kas teile pensioni ei maksta? Aastaid ju juba,» tähendab Anna.

«Kes minule maksab! Mina pole ju töö-tanud! Ekspluataator!»

«Kas ma siis saan teie käest selle tõendi?» küsib Anna pärast väikest pausi.

Proua vaatab ainiti ja pikalt oma ammusele teenijale — kohvikeetjale, lauakatjale, pesu- ja põrandapesijale, pühkijale-nühkijale, asemetegijale, seljasügajale, kingaviksijale, kübaraharjajale, ahjukütjale.

«Pole sulle pead praegu käepäras. Tule õhtul uuesti, siis saad. Oota, mis ajal ma su teenistusse võtsin? Mis aastal see oligi?»

«Kolmekümne neljas, proua. Just jaanipäevast peale. Ja neljakümnendani. Augustini.»

«Seda ma mäletan,» pomiseb proua, tõuseb ja kustutab elektri. Sest hommik on käes ja väljas on valgeks läinud.

Asendamatu

Kui ma viiekümnendate aastate alguses traktorijaama pisukest lehte tegin, oli tema sealsamas peainseneriks. Ta oli esinduslik kuju — kandis suvelgi nahkmantlit ja häid säärikuid, oli kogukas, nagu üks juhtiv töötaja peab olema, aga mitte üleliia tüse, nagu üks juhtiv töötaja ei pea olema. Sellest ajast peale, kui tema siia peainseneriks tuli, oli meie traktorijaam sügistalvisel remondil vabariigi parim. See tähendab — meil lõpetati traktorite ja haakeriistade remont kõige varem, harilikult juba veebruaris. Rändpunalipp direktori kabineti nurgas kinnitas seda. Ja igal uuel kevadel tuli minister, pidas kõne ja jättis lipu jällegi meile. Minister rääkis traktorijaama kollektiivi suurepärasest tööst ja kõik me plaksutasime, aga kõik me teadsime ka, et see esimesekstulek on kõigepealt ikkagi meie peainseneri teene. Sügisest alates nägi teda traktorijaamas üsna harva. Kuid üks tööd oskasid mehed teha ilma tematagi, aga tagavaraosi suutis vajalikul hulgal muretseda tema üksi. Kuni uusaastani tegeleski ta peaaegu ainult sellega. Siis olid osad olemas. Siis ilmus ta töökotta, ja pani alles õige pressu peale. Sest ega muidu vabariigis esimeseks tulda.

Ja tulime esimeseks. Ei maksa pattu salata: meeldiv oli meestel end esimestena tunda.

Kui aga kevadel põllutöö lahti läks, siis me enam esimesed polnud. Tõsi, viimased ka küll mitte. Keskelt läbi olime. Nojah, maad olid meil märjavõitu. Aga kahtlaselt ruttu ja kahtlaselt palju jäi meie jaama traktoreid põllu peal toppama. Ja üks tõsine masinamees kirus otsesui: «Kurat, oleks vana Must (tõmmu vere pärast nimetasid traktoristid meie peainseneri nõnda) lasknud mul paar nädalat kauem masinat sättida, ei ma siis siin seisaks, teeksin tööd. Aga ajas taga kui hull, ära piiksatagi.»

Rääkis sellest direktorile, direktor lautas käsi. Ma teadsin, kui kangesti tahtis ta üheski asjas esimene olla. Ja mäletasin, kuidas ta koos peainseneriga pressis. Ning kõik kordus järgmisel talvel vanaviisi.

Samal sügisel, kui mina traktorijaamast mujale läksin, viidi meie peainsener teisale direktoriks. Edutati. Ja talvel võisin lehtedest lugeda, et nüüd oli talvisel remondil otsemaid parem juba tema traktorijaam. Nüüd sõitis minister sinna kõnet pidama ja lippu üle andma.

Paar aastat hiljem, viiekümne viiendal, kohtasin teda rongis. Ta oli nahkmantli vahetanud halli karakullkraega drapp-palitu vastu. Eks ju isegi juhtivate töötajate moed muutu koos ajaga.

Kui küsisin, kuidas tal läheb, noogutas ta rahulolevalt ja ütles:

«Pole viga. Valimisteks lõpetame remondi ära, esimestena vabariigis. Käisin tagavaraosi muretsemas.»

«No ja saite?» küsisin suusoojaks. Sest vastus oli nagunii teada.

Ta ei vaevunudki otse vastama, ainult muigatas ja lausus:

«Pea siinamaale valutab.»

Sai olla ainult üks põhjus, millest tal peavalu tekkida võis.

Aasta hiljem kuulsin, et ta oli direktorikohalt maha võetud. Mingite mahhinatsioonide pärast. Direktorikohalt võeti ta küll maha, aga viidi kolmandasse traktorijaama ja pandi seal peainseneriks paika. Ja rändlipp vahetas järjekordselt oma asupaika. Ta oli endistviisi asendamatu jõud. Kuulsin sedagi, et kui ta direktoriametist lahti sai, oli teda otsekohe mitmesse jaama tahetud. Sest tema võimed olid laialt tuntud. Ja kui inimesed ihkavad silma paista, oma jõud aga jääb napiks, eks siis peab kellegi leidma, kes oskab ja jõuab sinu eest...

Ent peatselt kaotati traktorijaamad ja meie kunagine peainsener kadus tükiks ajaks mu silmapiirilt. Ei näinud tema nime enam ajalehes ega kuulnud mujalt, mis ta teeb või kus ta on.

Alles hiljaaegu kohtasin teda pealinna tänaval. Ja kui ma siis jälle küsisin, kuidas tal läheb, kehtas mees õlgu.

«Äh, kurat. Tööd otsin! Olin viimati sovhoosis peainseneriks, läksin direktoriga raksu, sõi mu välja. Ja juba teist kuud ei oska ministrium mulle kohta leida!» Ta hääles kostsid ääretu solvumine ja arusaamatus ühtaegu. «Pakuti mehaanikukohta kurat teab kuhu. Ma ütlesin neile, et ma olen varsti juba kakskümmend aastat peainsener olnud, ja nemad...»

Ta rääkis ja kirus veel, aga muu ei jäänud tema jutust enam hästi meelde. Sest kuniks tema kirus, mõtlesin mina aja märkidele ja sellele, et ka mõne mehe, kunagise asendamatu mehe töötaolu võib aja märgiks olla.

Parem äratundmine

Seitse aastat polnud Felix Kruusa Irenet enam näinud. Ja nüüd kohtas teda siin, selles linnakeses, kuhu ta õige juhuslikult sattunud oli. Nende instituudis siinse mehhaniseerimiskooli jaoks tehtud ühis-

elamu projektis oli ilmsiks tulnud mingi arvutusviga, ja kuna projekti autorid olid juba kinni järjekordse hirmus kiireloomulise tööga, saadeti tema asja klaarima. Ta oli öhtul kiirbussiga kohale jõudnud, võõrastemajja toa võtnud (see paiknes trepi all, iga tulija-mineja astumine oli üliselgesti kuulda) ja oli läinud postkontorit otsima, et kodus-tele oma õnnelikust päralejõudmisest teada anda. Juhatatud sihis liikudes sattus ta valvekauplusest mööduma ja talle meenus, et sigaretid on otsakorral. Ta astus sisse. Ostjaid oli kaupluses vähe. Paremalt pool, kus müüdi viina ja suitsukraami, seisis paar nokastanud meest. Toidukaubad olid vasakul, seal paistis üksainus ostja. Felix Kruusa aju registreeris selle fakti, ja siis ta kuulis, kuidas toidukaupade osakonna müüja oma ainsalt ostjalt küsis: «Pool kilo tahtsite?» Felix Kruusale tundus hääl kuidagi tuttav. Ta vaatas vilksamisi üle öla. See oli Irene.

Natuke määrdunud kitlis, endisest tublisti täidlasem. Felix Kruusa maksis ruttu sigarettide eest ja kiirustas kauplusest välja.

Seitse aastat pole ju eriti pikk aeg. Aga kõik, mis nende vahel oli olnud, oli Felix Kruusale tundunud juba kauge, juba veidi häguse minevikuna, mis enam ei häirinud, ei erutanud, ainult ajuti lihtsalt meelde tuli ja siis jälle kadus.

Ent Irene nägemine tegi kõik selle olnu äkki lähemaks. Ja selle asemel et postkontorisse minna, astus Felix Kruusa linnakese moodsasse, kõigiti pealinna mõõtudesse ponnistavasse restorani. Tellis õhtusöögi ja sada grammi konjakit. Kui ta oli esimese pitsi tühjendanud, andis sellest äkilisest kohtumisest tekkinud pinge lõpuks järele ja ta arutas, et miks pidi ta sealt poest peaaegu et pagema — kas poleks ta võinud hoopis juurde astuda, öelda Irenele tere kui vanale tuttavale ja küsida, kuidas ta elab. Mõtles selle võimaliku talitusviisi läbi ja tuli siis otsusele, et õigem oli ikkagi nõnda, nagu ta talitas. Muidugi oleks Irene rõõmsa näo teinud, aga kahtlemata oleks ta sisemalt piinlikkust tundnud. Sest ega saanud ju temagi nii ruttu unustada, kuidas nad tookord lahku läksid.

See oli tollel sügisel, just seitse aastat tagasi.

Suvevaheajaks oli Irene vanematekoju sõitnud, siia, sellesesamasse väikelinna. Pidi Felixile kirjutama, aga see kiri jäi tulemata. Ja kui Felix Kruusa Irenet esimesel sügisel õppepäeval instituudis nägi, märkas ta tütarlapses mingit muutust. Irene pilk oli talle alati meenutanud selget, aga jahedat suveilma, kuid nüüd oli seal midagi sooja ja unistavat. Kui Felix Kruusa tütarlapselt küsis, miks ta ei kirjutanud, vastas Irene õlgu kehitades:

«Polnud midagi kirjutada.» Ja lisas väga asjalikul ja otsustanud inimese toonil: «Olgu nüüd nii, Felix, et me enam kokku ei saa.»

See tuli nõnda järsku, et Felix Kruusa ei osanud muud kui pomiseda:

«Kuidas siis niimoodi... Me ju... Ma ju...»

Just enne suvevaheaega oli ta esimest korda tütarlapsele mõista andnud, et ei kavatse temaga niisama käia, vaid tal on kindel ja tõsine siht. Irene polnud küll midagi selle peale kostnud, aga mõistma ta ju ometi pidi, millest jutt oli.

«Olgu peale,» vastas ta nüüd kärsitult. «Sellega on läbi, mõistad.» Ja jätkas veidi isegi paluvalt: «Sain kodus ühe poisiga tuttavaks.»

«Ah nii,» pomises Felix Kruusa.

Ja sellest peale instituudis kohtudes nad ainult teretasid teineteist nagu harilikud tuttavad. Vahepealset aastat nagu polnud enam olemas. Novembripühade ajal olid Irene pulmad. Ja paar nädalat hiljem saidki nad viimast korda kokku. See juhtus Kopli trammis, linnasõidul. Vagun oli pooltühi. Felix Kruusa ei märganud Irenet enne, kui oli juba peale roninud, ja nüüd ei aidanud muu kui ligi astuda ja sõnada:

«Kuulsin, et sa olid mehele läinud. Luba endale õnne soovida.»

Irene naeratas ja võttis Felixi käe valmisoluga vastu.

«Aitäh.» Ning küsis veidi aja pärast tasakesi: «Olid sa mulle väga pahane, et ma niiviisi...»

«Miks.» Tramm oli jõudnud Sitsi peatusse, naistevägi ründas vagunit ja surus neid platvormi nurka, teineteise ligi. Kuni see trügimine kestis, suutis Felix Kruusa vastuse valmis mõelda. «Igaüks elab oma parema äratundmise järgi,» ütles ta.

Need olid tema isa sõnad, aga poeg kordas neid nagu omi.

Irene pigistas ühe suunurga kokku. See tähendas, et ta häälestus irooniliselt.

«Parema äratundmise järgi,» kordas nagu pilkavalt. «Tead mis, Felix — kui meie sinuga abiellunud oleksime, oleks meist üks hirmus korralik paar tulnud. Üks laps ja kord nädalas kodused koosviibimised. Tead, ausalt öeldes, ega see mulle siis väga vastumeelt paistnudki. Oleksid sa mulle siis kohe otse abieluettepaneku teinud, ega ma vist väga vastu ei oleks olnud. Oleksime hakanud elama mõistvas ja truus abielus sinu papa-mamma tiiva all. Ja mõtte... Sellest sain alles siis aru, kui... Armastust meil ju polnud.»

Ta kiskus kinda uuesti kätte.

«Pole mõtet seda arutada,» ütles Felix Kruusa selle peale ainult, ja kuni Balti jaamani seisid nad teineteise kõrval kui võõrad, vaikides. Siis Felix Kruusa hakkas ukse poole nihkuma ja ütles hüvastijätuks:

«Ela hästi, Irene.»

«Püüame,» naeratati talle nagu väljakutsuvalt vastu.

Mõni nädal pärast seda lahkus Irene instituudist, teiselt kursuselt — perekondlikel põhjustel.

Felix Kruusa ei hakanud enda ees salgama, et talle oli see raskeks kaotuseks. Kui ta ka Irenet ei armastanud, meeldis tütarlaps talle igatahes väga. Irene sobis ülitäpselt selle juba keskkoolipäevil salamisi valmismõeldud kujutlus-tütarlapsega, kelle ta ükskord toob rohelisse

mändidealusesse majja. Selles meelekujus oli tütarlaps kõrget kasvu, sale ja blond, ja just niisugune oligi Irene. Muidugi ei pidanud Felix Kruusa silmas ainult välimust. Teda oli õpetatud inimeses ennekõike hindama tema sisemist rikkust ja ilu, ja ka neid nõudeid suutis Irene täita paremini kui ükski teine neist tütarlastest, keda Felix Kruusa oli senini kohanud.

Ta sai mõistusega muidugi aru, et ka Irene ei olnud mingi ideaal, vaid ka temal on kindlasti omad iseloomunõrkused. Kuid Irene osutus siiski tasakaalutumaks kui Felix Kruusa aimatagi võis. Ainult tasakaalutusega oskas ta seletada Irene äkilist meelemuutust ja ülepea-kaela meheletormamist. Irene ütles, et see pidi olema armastus. Ent kas nii kiiresti, paari-kolme kuuga on võimalik oma tunnetes täit selgust saada? Ning peale selle... Kord kõneles ta isaga oma perekonna loomisest, ja isa oli talle öelnud sõnad, mida poeg hästi mäletas: «Armastus on võimas jõud, kaunis tunne, kuid paraku, mu poiss, ei kindlusta see, et inimesed teineteist armastavad, veel sugugi nende sobivust aastatepikkuseks kooseluks, vastastikust mõistmist. Sest peale soo on igal inimesel veel iseloom, töö, huvialad. Kõike seda peab arvesse võtma, enne kui otsustada oma elud ühendada.»

Jah, igaüks elab oma parema äratundmise kohaselt, aga kas vaatas Irene tol korral siiski küllalt hästi järele, kuhu ta astub? Ta abiellus armastuse pärast, aga kas mitte seesama ei toonud teda lõppkokkuvõttes valvekaupluse leti taha, kõige igapäevasemasse, hinge- tuimendavasse eluproosasse!

Felix Kruusa ei hakanud sinna juurde mõtlema joodikut meest ja kasimata lastekarja. Ei, küllap on Irenest saanud tavaline abielunaine. Kuid tookord, seitsme aasta eest, polnud ta ju tavaline! Ja kas ei muutnud teda selliseks nimelt toosama armastusabielu!

Jah, elu on keeruline, sootuks keerulisem kui mõnele see noorest ja veel vanastki peast paistab...

Nõnda arutles Felix Kruusa, ja maitses konjakit.

Siis ta mõtles, et mõni teine tema asemel tunneks nüüd kahju- rõõmu. Ja tal oli endast hea meel, et tema seda ei tundnud.

Felix Kruusa kutsus kelneri, maksis arve, lisas sinna viisteist kopikat jootraha. Oli ülim aeg postkontorisse minna, täitma oma poja- mehe- ja isakohust.

Aga kui ta tänavale astus, tundis ta äkki igavust. Otse ahastama- panevat igavust. Oli hakanud vihma sadama. Felix Kruusal tuli äkki tahtmine restorani tagasi tormata, ennast täis juua. Tõeliselt, ilma millelegi mõtlemata ja kaalutlemata, kas see oleks mõistlik tegu või mitte. Esimest korda elus.

Felix Kruusa tammus mitu minutit paigal, ohkas siis ja läks sinna- poole, kus teadis postkontori asuvat.

Esimesele meresõitjale

Riimitud värss on laevasõit jõgepidi,
vabavärss — meritsi.

(J. Kross, Traktaat riimitud ja
riimita värsist)

Julge meresõitja olid Sa,
Kristian Jaak.
Söandasid sõuda
oma lihtsas laulupaadis —
tõrvatud, takatud venes —
esimesena merele
uhkete fregattide vahelt.
Sina trotsisid laevu,
laululaevu me sadamakail,
mis olid rohmakalt lastitud purjest raani
kaubaga kaugelt —
trümmides riimide rohkus ja muu,
laevu, mille ankrukett
Maarjamaa rannapael
krigises: «Võõras! Võõras!»

Sina julgesid minna nendega võidu,
põlatud paadis sõuda merele.
Kandis talupoja musta kuube
Sinu tõrvalõhnane,
regivärssidest tüüriga paat,
kodumaa kuuselaudadest laevuke.
Aga Sa sõudsid kuupaistel unistades ...
Inimvaimu surematusest.
Alost.
Lauluallikast põhjatuules
ja homsete laulude sellisest tulest,
milles võimsana kõrgusse tõuseb
koduse kõlaga keel —
selle maa keel.
Sina julgesid unistada.

Aga öö aimutus udus
üha kaugemaks rand jäi
ja vaikis kui merekaljud.

Sina sõitsid meritsi, ülemeelikult
välgu kumavas paistuses,
eemale jõesuudme vagadest laevadest,
kelle purjepõski upsakalt pungi
pärituul puhus,
aga Sinust jäid siiski nad maha.
Kaugele maha.

Julge meresõitja olid Sa,
Kristian Jaak.
Nõnda kaugele sõudsid Su laulud
mustade pilverankade all,
et kaua, väga kaua ei näinud neid
rahvas, kes kaldal.
Valgust välगतavaid majakaid
Sinu kipaka paadi tarvis
oli randadel vähe, liiga vähe;
osa neistki veel peibutustuled.

Aga Su laululoomuse
elav sõnahõbe
jõudis ikkagi kaldale —

kodumaa loodusest, sõprusest, lootusest,
keele koduses kuues
jõudis ta meieni küll alles siis,
kui noore meresõitja keha
oli omaks võtnud maa
juba sadakond aastat.
Maa aga ei unusta;
maa, kelle armsaks peetud rahvale
olid mõeldud Su laulud,
omaks nad võttis.

Meresõitjate kalmud
sageli tundmatuks jäävad
nii elus kui luules.
Sinugi hauda ei tea me.
Aga võrgule jäänud sõnahõbeda
esimene mereloomus
— see jääb järele.
Lauludes järele jääb.

Inventuur¹

ee oli üks neetud inventuur. Lugesin seda Saluste kaupluse kraami üle ja juba alguses ohkasin. Terve pühapäevase päeva tilkus vihma ja ma peaaegu ei kahetsenudki enam, et jälle üks pühapäev raisku läheb.

Saluste kauplus ise nägi välja nagu üks maapood ikka. Ta oli mingist vanast majast ümber kõbitud, väljast enam-vähem talutav, seest aga üsna viisakas. Juhatajaametit pidas mu vana klassi- ja peale selle veel kaubanduskooli-kaaslane Rita — see tegi asja kahtlemata meeldivamaks. Oma kolmeteisttuhandeline laoseis oli ka päris tavaline.

Muidu oleks kõik kena olnud, poleks ma ainult nii koledasti sest inventuuritamisest tüdinenud. Viis inventuuri kohe üksteise otsa väsitab igatahes ära.

Pesupaare üle lugedes ning pükste ja särkide hindu kokku arvates vaevas mind veel küsimus: tuleb see Viktor mulle järele või ei tule? Viktor oli nimelt kooperatiivi autojuht ja alevi hinnatumaid poisse. Mulle järele tulema pidi ta aga mitte seepärast, et mul oleks au olnud ta sümpaatiat võita, vaid lihtsalt vana Vilamuse käsu tõttu. Muidugi oleks esimene võimalus mulle hoopis enam meeltnööda olnud, kuid ka teises ei saanud kindel olla, sest Viktor võis ju pearaamatupidaja käsku lihtsalt mitte arvestada. Niisiis: tuleb või ei tule?

Nii venis päev õhtule nagu need inventuuripäevad ikka. See oli aga alles esimene ja Saluste kaupluses alla kolme päeva kuidagi ei saa. Olime hommikul õige vara alanud ja nii arvasin, et mul on üleearugi õigust nõuda, et mind õhtuks koju alevisse viidaks. Mul oli lausa õnnis tunne, kui nägin kooperatiivi «Moskvitši» ette vuravat. Tähen- dab: ta tuli siiski. Ta tuli ja kaasas oli tal Milvi, kooperatiivi sekretär ehk, nagu meil kontoris öelda armastavad — «sekretäripreili».

Teda ma küll ei oodanud. Ta on mu'st ilusam ja kahtlemata armsam, aga ta teab seda ja seetõttu on ta alati lausa imearmas. On armsasti mossis, on armsasti lõbus — kogu aeg ainult kangesti armas. Südames peame teineteist vastastikku igavaks ja võib-olla isegi rumalaks. Muidu käitume kui sõbrad.

¹ «Loomingu» 1965. a. novellivõistlusel äramärgitud teos.

Olin üpris pahane ega vahetanud Viktoriga peaaegu sõnagi. Tema ei pannud seda üldse tähele. Tirisin palitu selga ja ronisin kohe autosse. «Mis see Airikene siis mossitab?» päris Viktor auto juurde tülles. «Ahah,» mõtlesin ja keerasin näo tema poole. Milvi oli alles poes ja sädistas Ritaga. Siis aga tuli juba Helga Vilamus, meie pearaamatupidaja naine, kes mul kirjutajaks oli, ja viimaks ka Milvi.

Viktor keeras auto kohe ringi ja veeresime teele. «On ime, kui me kinni ei jää,» ütles ta väravast välja sõites. Imesid aga sünnib harva. Oli just lumelagunemise aeg ja päeval hea hulk vihma tulnud. Öhtul küll sadu lakkas, aga ilm oli väga röske. Ja kui me enne silda ühte lompki sisse sõitsime, ei saanud me sealt enam ei edaspidi ega tagurpidi välja. Täpselt nii, nagu Viktor oli öelnud, ja ma tabasin end kiuslikult mõttelt, et ta seda nagu sihilikult tegi.

Ei olnud midagi parata. Väljusime masinast, tirisime oksi kokku, tõmbasime ja lükkasime. Asjatult. Kooperatiivi uus beež «Moskvitš» oli lombis ja meie selle kaldal. Minul jalad märjad, Milvi (mitte enam armsasti) mossis ja lõpuks Helga Vilamus oma tavalisel kombel reserveeritult vaikne. Põldude porised teravad nukid mustasid. Võsa oli põlvini veelombis, oksad märjad ja libedad, vastik neid murda. Õhk oli veest raske, isegi kuidagi kevadiselt mõnus.

Viktor kirus tasakesi ja mina lohutasin ennast: «Lõpuks on see ikkagi täielikult ametiasi ja mina isiklikult siia ei puutu.»

Nii me seal vaatasime ja ootasime, kuni juba päris pimedas tuli üks suurte säärikutega mees ja nii saime viimaks auto tagurpidi kätte. Viktor sülitas, ajas masina teeserva, keeras otsa ümber ja enne kui me, masinasse roninud, asjast arugi saime, vurasime tagasi.

Oli nii pime, et tundus, nagu seisaksin ma kinnisilmi. Kobasin käsi-kaudu aiavärvat ja pärisin: «Sel Rital peaks ju tuli ukse kohal öö läbi põlema?» — «Kus me nii kommunismi jõuame, kui kokkugi ei hoia,» tegi Milvike suu lahti. Viktor tõmbas tikust tuld ja hakkasime ukse taga kolistama. Ma ei kuulnud kedagi trepist alla tulevat (Rita korter oli teisel korral) ja vaikus kestis terve igaviku. Siis kolistati järsku haakidega ja Rita valvas, ettevaatlik nagu ilmus nähtavale. «Viktor,» ütles ta (Viktor oli kõige ees), nägi siis meid, kergitas kulme ja jäi vait. «Tee aga nüüd siva poeuks lahti ja too üks pudel,» kamandas Viktor pikemata. Ja kuigi seda muidugi ei tohtinud ja mina olin see vastutav ja otsustav, ei öelnud ma midagi. Pealegi oli veel Helga Vilamus meiega kaasas nägemas. Nii kobisime üles Rita poole ja läks lahti.

Vilamus maitstes pisut, küsis, kus ta puhata saab, ja Rita juhatas ta tühja kõrvaltuppa. Viktor lükkas ukse vahelt kinni ja kallasklaasid täis. «Tore on vaadata, kuidas teine inimene purju jääb,» mõtlesin vastu seina toetudes. Viktor ja Milvi pildusid kahemõttelisi lauseid, Rita naeratas aeg-ajalt, Viktor võttis neil mõlemal ümbert kinni, ma

tühjendasin tusaselt klaasi ja kallasin uut. Mõtlesin midagi oma tavalise «nõnda-see-elu-läheb» laadis, kui Rita järsku elustus: «Viktor, sa tead vana Kivika Jaani?» — «Mis siis?» päris see laisalt. Rita muigas ja jätkas: «Suvel oli va Tagametsa Kusti poe nuka taha tühjade õllekastide kõrvale magama jäänud. Juua täis muidugi. Äkki ma kuulen: «Kurat! Sa lased ju päris pähe!» Eks Kivika Jaan, ka täis kui pinal, ei märganud üldse, kuhu seina äärde ta tuigub. Ja Kusti vannub: «Kuradi...»» Ta lisas mõned sõnad, millest väidetakse, et need trüki-musta ei kannata.

Milvi turtsatas, ma vaikisin pisut kentsakast ebameeldivustundest. Viktor naeris, vaatas minu poole ja lausus: «Vaadake, Airi läheb roosaks!» — «Süütus maalt!» naeris Milvi. Ma tundsin end kuidagi võõrana ja rumalana. Oli imelik ja soe olla, tahtsin näidata, mis ma õieti olen. Konutasin nurgas, kuni Rita magamaminekut korraldas. Ma nõustusin samasse eestuppa jääma, teised pidid tagatuppa minema.

Heitsin pikali, teised olid ka juba vait jäänud, kui kuulsin Ritat alla minevat. Kindlasti polnud see mitte mingi intuitsioon, nagu nii meeldiv oleks uskuda, vaid lihtsalt uimane pea, et ma ka alla läksin. Tahtsin juba välisust haagist lahti tegema hakata (kuhu see Rita ise läks?), kui mu pilk langes kaupluse uksele. See oli lahti, õigemini praakil.

Esiti ei saanud ma arugi, miks ta lahti ei võiks olla. Siis aga tardusin. Neetud! See inventuur tuleb ju kohe tühistada! Või...? Kogusin end hetke — äkki on keegi malakaga ukse taga! Ei olnud. Poeruumis vaatas mulle vastu mitte sugugi vähem ehmunud Rita.

Kogusin end veel kord tugevasti ja küsisin: «Mis sa siin teed?» Imelik, mida ta tohibki siin teha — ja mina olen komisjoni esimees ja pean vastutama! «Ma... ma... tulin ust kinni panema.» — «Kas sa hull oled? Kas sul inventeerimise reeglitest õrna aimu ka ei ole?» — «Viktor käskis ju pudeli tuua ja sa ei öelnud midagi.» — «Ja sa võtsid kontrolltaba eest ja tulid siit poest tooma?» Paus. «Peale selle jätsid veel ukse pärani lahti.» Kui mul muidu oleks ehk imelikki tundunud Ritat, sedasama Ritat nii ülemuslikult süüdistada, siis nüüd olin pärast seda õhtut meeolus, et end näidata. Eeskirju oli ju tõesti kõvasti rikutud ja komisjoni esimees peab igal juhul vastutama. «Aga...» oli Rita ilmsesti segaduses ja astus sammu kõrvale. «Mis, sa arvad, et mina ei ole arvestatav komisjoni esimees?» tulin otse välja. «Sa jõid ju ise ka ja tead küll, mis on seadus ja mis on tegelikkus,» oli Rita äge. «Ma ei teadnud ometi, inimene, et sa poest tõid!» Oleks ta öelnud mulle, et poest tuleb tuua, oleksin ma kaasa läinud ja me oleksime ilusasti kahekesi seadust rikkunud. Mul ei oleks sest soojaga külma olnud, ma poleks mõelnudki, kas seda tohib või ei. Nüüd oli aga olukord pisut teine, sest Rita oli seda üksi teinud. Ma ei saanud ometi vaikida. «Sa tead ju, et nüüd peab õieti inventuuri katkes-

tama?» küsisin. Muidugi ei mõelnud ma seda veel teha. Seda üldsegi mitte.

«Paneme siis kohe ukse kinni,» tahtis Rita poest välja minna, olles ilmselt otsusele jõudnud. Ja siis märkasin ma. «Mis sa nende kastide juures oled teinud?» Rita vajus näost ära. «Airi!» sosistas ta. «Kurat ja põrgu!» mõtlesin. Asi oli veel hullemaks läinud. See polnud enam pisike mäng.

Niisuguse asja peale sattusin ma esimest korda. Pisisasjadega oli muidugi varemgi tegemist olnud. Sellega, et sulle sosistatakse: jah, see asi on mul nii ja nii, aga seda saab jälle nii ja nii korraldada ja... Mind kui noort ja ilmselt rohelist püütakse eriti agaralt pehmeks rääkida. Ka kaupluse juhataja on surelik, ka tema võib eksida, ka teda võidakse petta. Mina pole ometi pedant või bürokraat. Ja nii leiad, et on inimlikum mõni ülejäägike vaikselt ära organiseerida või puudujäägikese korral käega lüüa: hea küll, paneme siis selle laua ka veel kauba arvel kirja. Palju järele anda ka ei või: kaob autoriteet. Keeruline olukord.

Nüüd oli aga juba paragrahvi alla kuuluv asi. Rita oli kuus kasti tühje pudeleid taha nurka lükanud, igaks juhuks kõrgemale esiritta täis pudelid pannud ja täis kasti päris lae alla kõige peale tõstnud. Parajasti upitas ta ette täis kaste. Lihtne plaan: ma ei viitsi kõiki kaste ümber tõstma hakata, vaatan pealt ära ja panen kirja. Kuus kasti «Pealinnat» on 120 pudelit, sada kaksikümmend pudelit on ligi nelisada rubla. Mind lõi see arvutus tummaks. Muidugi on ka neljatuhandelisi puudujääke leitud, kuid see nelisada ei ole ammugi väikeste killast. Pealegi raskeim juhus — kuritahtlik varjamine. Enne oli raske reeglite rikkumine, nüüd aga...

«Hull inimene,» muutsin tooni, «varem-hiljem tuleb see ikka välja.»

Rita hakkas nutma. See kõik oli nagu unes või segases ettekujutus. Rita oma kõhna näo, lokkis juuste ja naerulohukestega, nüüd aga nii rumalalt nutvana. See poolhämär laoruum, kus on pisut mahaatunud jahu, kinnisi ja lahtivõetud kompvekikaste, ämbrid, riulid, mille all on kaela- ja köietusketid, labidad «Leedu», raudrehad ja kõik see muu, mis sinna juurde kuulub. Ja see oli nii pagana tõsine. Mitte nii, et paks ja kaval kaupmees seisab ehmunult kõrval, sina ise võidukalt — ahah, seda oli tast kohe arvata — tirid lahti kasti, mille ta väitis täis olevat, ning osutad telliskividele. Ja see, kuidas sa seda kontoris kirjeldad. Et kui kaval ta ka ei olnud, aga ikkagi... Ning õhtul kodus mõtled: nii see elu on, aga mina...

Koos Rita pisaratega kadus kogu mu solvunud prokuröritoon. Oli täitsa ükskõik, kuhu Rita oli Milvi ja Viktori magama pannud ja kas nad magasid kaelastikku koos või mitte. Hetke seisin ma seal all poes oma esimese suurema avastatud puudujäägi ees ja tundsin end lausa saamatuna ning nõutuna. Et see oli Rita, toosama Rita!

Ja et mina olin ka süüdi — too jooming. Ning see ei olnud hoopiski nii, nagu ma seda kõike ette kujutanud olin. Ma teadsin, et Rita hakkab mind veenma. Ruttu asus üks osakene minu ajast endale igasugu vabandusi otsima. Teine osa aga mõtles: öudne jama. Nüüd peab kohe juhatusse helistama, juhtnööre küsima, inventuuri katkestama. Võib-olla kutsutakse ka miilits, võib-olla tuleb § 47-c või mis ta oligi. Ah Rita, Rita! See leid ei olnud selline, mida ma tahtsin juhatuses asjast kõrgemal seistes rääkida. See ei olnud selline, mida ma unistasin leida nagu mõni tavaline detektiivlugudest haaratud lollpea. Sest alati olin ma kartnud naeruväärseks osutada. Ning päris alateadvuses, kusagil sealmaal, millest ma endale isegi aru ei andnud, tõmbas mu naiivsetele lootustele ja aus-olla-tahtmisele kriipsu peale: mida mõtleb pärast Viktor. Ma teadsin ta iseloomu ja kalduvusi. Ning eelkõige — Rita oli ju mu sõbranna.

Siingi läksime iga kord, kui Vilamus lehekülge kokku löi (Rita sai alati rutem valmis), laoruumi ahju ette ja süütasime sigaretid. Ma pahvisin rohkem niisama, Rita tõmbas ilmse mõnuga. Kui Vilamus hüüdis: «Nüüd võib!», viskasime mõlemad suitsu ahju ja läksime tagasi tööle. Meil oli tavaliselt kahekesi hea olla ja mida siis veel vaja on. See ärakäimine, see oli õieti üks ilus üleastumine reegleist, aga niikui nii oli teada, et Vilamus seal üksi midagi ei tee.

«Sa poleks nagunii midagi märganud, poleks sa praegu tulnud,» rääkis Rita nüüd. «Tabasse oleksin ma allkirjadega sedeli võltsinud, kes neid lähemalt uurib. Poleks sa märganud, oleks kõik niisama jäänud,» luksus ta läbi pisarate. «Hullukene, maksmata ju ei pääse!» — «Vähemalt mõnisada rubla ja võib-olla rohkem. Kust ma selle raha võtan? Kui ma selle hiljem kokku saan, kohe pole mul teda kuskilt võtta.» Mulle torkas pähe suurepärase kompromisslahendus. «Aga teeme nii, et ma ei näinud midagi.» Rita tõstis järsult pea ja vaatas tähelepanelikult. «Ei, ei, puudujäägi toome välja. Siis jääb see sulle meelde ja lõpuks oleme nii mina kui sina ausad.» Nii ei oleks olnud juttu teo avastamisest ja põhjustest ning minu enda osast. Südame-tunnistusega oleks asi rahulik olnud. Halb inventeerija ma ju ka ei taha olla. Ma ei salli vusserdajaid ja saamatust. Lõpuks, millised oleksidki kõik need ranged reeglid, ometi viilivad kõik, esimeheni välja, püüdsin ma end uskuma panna. Ja kes nii ei tee.

Mul hakkas järsku kerge. Kui lihtne lahendus! Vaatasin Rita poole. Rita ohkas sügavalt ja hakkas rääkima: «Aga, Airi, inimest peab ju usaldama. Ma maksan ära. Ära ainult ütle! Ärme toome puudujääki välja, vähemalt mitte sellist! Ma ei suuda, saa mu'st aru! Ma maksan pikkamööda ära. Ma lihtsalt ei saa — ei või olla, et mul tuleb, eriti praegu, selline puudujääk välja.»

Teadmatult oli Rita õige nupu peale vajutanud. Nii õrnal alusel kui see inimese-usaldamine oligi, mõjus ta siiski. Ta võttis ära mu rahu-

tunde, sest Ritale ei näinud mu tore ettepanek sugugi istuvat. Ja see oli ka loomulik. Miks ta siis muidu petma hakkas? Aga et paluja oli just Rita ja mitte keegi muu, siis oli olukord minu jaoks seda keerulisem ja see usaldusejutt tuli nagu värske «Noorte Hääle» number, et **mind** ümber pöörata. Olin äkki uimane ja väsinud. Tahtsin nii väga nende küsimuste eest peitu pugeda. Sel hetkel ei mõistnud ma seletada, miks ma aitasin tal kastivirnad, noodsamad võltsitud kastivirnad ilusti korda sättida ja ukse korralikult sulgeda, lausudes: «Homme...» Siis meenus mulle see, milleks ma olin trepist alla tulnud. Rita läks sõna lausumata üles.

Ma avasin välisukse. Paar tuhmi tähte ei suutnud peegelduda jääkirmetisega kaetud lompidel, mis helkisid veel jääst libedal, aga juba porisel õuel. Puuriidad ja ait mustasid tumedalt. Eemal, märjal heinamaal oli pimedus veelgi tihedam. Ma ei oska öelda, mida tundsin. Läksin trepist üles, võtsin palitu tekile peale — tuba oli külm — ja hakkasin und ootama.

Millegipärast ärkasin hommikul varem kui teised. Ristasin käed pea alla. Mulle meenus vana Vilamus. Seletasin juba, kui väga vähe ma sinna Salustele sõita tahtsin. Kui ma, just eelmisest inventuurist tagasi tulnud, enne Salustele saatmist kontorisse läksin, olin kindel, et enam ei lase ennast kohe kusagile kamandada. Seal aga tuli juba vana Vilamus, kõhuke ees, paljas pealagi voltide taha peidetud silmadega võidu hiilgamas. Tuleb ja räägib: «Ega mina teid ei sunni. Noor inimene, saan aru. Kuid mõistke minu olukorda. Dokumentaalrevisjon sees. Nõuab. Norib. Mina ei laseks üldse Salustes inventuuri teha ja veel teil, aga...» Ja laiutab käsi. Ta jutt pole seda väärt mis ta nägu. Ta on nii haleda moega ja kole nõökiv ühtaegu. «Mis teil siis ees on?» küsib ta kaastundlikult ja naerab. «Paks ja loll vanamees,» mõtlen ma.

«Said nüüd!» ütlen lakke vahtides ja Vilamust enda ees seismas kujutledes. Aga õieti sain ju mina. Mõtlesin edasi, vaevlesin enesehaletsuse käes ja tundsin sest ühtaegu mõnu. Selsamal õhtul, mil me seal jõime ja siis kogu see lugu välja tuli, oli alevis kultuurimajas pidu. Saaretaga Tarmo tõmbas vahepeal üksinda harmoonikat ja Ants ning Heiki üritasid kindlasti tvisti tantsida, mis neil ülimalt koomiliselt õnnestus. Kindlasti oli see nii, kuid siiski oleksin ma tahtnud seal tantsida. Viktori kiuste tantsida. Ehkki ta poleks teadnud, et see on tema kiuste.

On kole lugu, kui sul hakkab endast hale. Tõusin üles ja südame all oli selline imelik tunne. Oli see öine avastus või joomine? Milvi kiirustas Viktorit ärasõidule, Viktor lööpis midagi öisest magamisest ja peatusest üksikus kohas keset metsa. «Lõunaks helistage kooperaatiivi, et Viktor koos Milvi ja «Moskvitšiga» on Saluste metsa vahele uppunud,» hõikas Viktor minekul. Nad söitsid ära.

Me tegime poeukse lahti. Vilamus ei märganud midagi ja minagi

poleks tema asemel midagi märganud. Ta vaikis eelmise õhtu üle, istus asjalikult laua taha, teritas pliitsi ja jäi äraootavalt meie poole vaatama. See, et tast iialgi näha polnud, mida ta mõtleb, viis mu kergelt närvi. Kindlasti kuulis ja teadis ta, kuidas me õhtul pummeldasime, aga mida ta sellest arvab? Nii reserveeritud daamid äratavad mus umbusaldust.

Rita oli ilmatu alandlik, seda oli näha. Ta ootas, millise seisukoha ma siis päriselt võtan. Mina aga viivitasin, sest ei teadnud seda isegi. «Null nelikümmend kolm, murd kolmsada kolmkümmend üks,» lugesin ma, «laste kleit, artikkel 469-0509. Tükki...» Rita kirjutas leti peal mu kõrval, nagu nõutud on, aga täpselt kaupu üle vaadata, nagu see mõeldud on, ei viitsinud ta juba ennegi. «Oo õudust,» oigasin mõttes. «Kui lihtne on rääkida seminaril. Mis viga on ajada suust välja reegleid ja nõudeid ja muud sellist loba. Ma saan aru, et see kõik on vajalik, aga katsu sa nii teha. Tule, pitseeri üks viieks minutiks vahepeal kinni ja valva ühe teise ukse taga seni, kui poe juhataja pissil käib! Aga kui ta poole tunni pärast tahab uuesti minna!» Pöördusin mõttes selle poole, kes meile seminaril kõigest sellest oli rääkinud: «Tema võib jumala aus olla ja sina sörgid tal sabas ja raiskad aega nagu loll. Ah, milline igavene jama see tegelikult on! Aga mingil juhul sajast pole ta aus. Selles asi ongi.» Ma mõtlesin Ritale. Aga tegelikult püüavad nad kõik pisut vussida, ütleme rubla piires. Nad ei saagi muidu. Ma tahtsin kangesti Ritat õigeks mõista, tahtsin kangesti hea inventeerija olla, tahtsin kangesti elukogenud sell olla ja tahtsin kangesti oma autoriteeti säilitada ja kasvatada. Ja veel tahtsin ma kangesti, et Viktor... Viktor, ärahellitatud, heasüdamlik, aga ükskõikne ja hoolimatu, pidas mind roheliseks, seda ma teadsin. Lasin eilse õhtu oma silmade eest läbi käia ja hammustasin tahtmatult huulde.

Sel hetkel ütles Rita nagu muu seas: «Milvi usub, et võtab Viktori peenelt vahele, ja Viktor loodab Milvit kenaks lisapalaks saada. Ah?» Tekkis pisike vaheaeg. Ta noogutas peaga ukse suunas. Me läksime Vilamuse kuuldekaugusest ära. «Air!» ahastas nüüd Rita, muutes kohe tooni. Ma tegin käega ebamäärase liigutuse. Sees olin naganii. Ma poleks tohtinud kauplust üldse lahti teha, oleksin ma nõuks võtnud teha nagu tegema peab.

Võtsin karbist ühe «Priima» ja õngitsesin toosist tiku. «Vanaema, on su kopsud terved?» küsiti etiketil. Kehitasin õlgu. Kuidas ma oskan nüüd sest loost välja rabelda? Rita aga rääkis ja rääkis mina kuulasin ja mõtlesin muule. Ta kordas oma ilusaid põhjendusi, mis ta kindlasti öösel hästi läbi mõelnud oli. Ta korrutas pikalt aususest, mis ei sõltu alati sellest, mida sa momendil teed, vaid võib ka hoopis selletagi olla. Üldiselt ta sogas. Aga ta inimese-usaldamine ja muu selline oli mulle hiiglama teretulnud ja üha enam haarasin ma sellest kinni.

Kõige selle taga hõljus aga veel üks üpris naiivne lootus seoses

Viktori, Milvi, Rita ja minuga, terve selle rumala nelinurgaga. Kuid see polnud siin põhiline. Tasakesi, tasakesi hakkasin Ritale järele andma. Aga tõepoolest? Võib-olla just see ongi see võimalus, mille ma inimesele annan, et ta enam ei kordaks oma vigu, et ta võtaks õppust. Võib-olla pean ma just siin usaldusega kasvatama. Sest kas pole küllalt lugusid, kus need, kes karme reegleid rikuvad, ainult näiliselt süüteo teevad. Tegelikult on aga just vastupidi. Just see tegu päästab teise. Nii uskusin ma ka ise tegevat. Muidugi vaevas mind ka see, et keegi asjast aimu ei saaks.

Südametunnistus oli igatahes nüüd rahul ja tegevussuund teada. Jäi ainult ettetulevad üksikasjad lahendada. Ma olen alati kõik oma võimuses olevad soovid enda jaoks täitnud ja ennast suurepäraselt rahustada osanud. Kui mitte muul viisil, siis sellega, et ütlen endale: Vaata, narr, ümberringi. Sa ei taha ometi, et sind kahekümneaastaselt idealistiks ja eluvõõraks peetakse. Ning sellel eesmärgil otsisin ma teatud sorti fakte kokku. Näiteks selliseid, et mu parim sõbranna töötab kommunistliku töö brigaadis. Pisivargustest riigi arvel pole aga seal keegi loobunud. Erineb vaid väline. Nimetus. On ju kangelannasid, kes ennastalgavalt petmast keelduvad ja teisi üksteise järel ümber kasvatada püüavad. On. Au ja kiitus nendele. Muidugi peetakse neid pugejaks või lihtsalt nõmedateks kujudeks, irvitatakse: las vaeseke püüab, ja mängitakse talle mõni peenike vemp.

See kõik oli mu vaidlev ja end rahustada oskav südametunnistus, sest kui ma kakaod «Meie mark» kokku lugesin: «Toon puudujäägi välja — ei too; toon, ei too,» siis teadsin juba, mida teen.

Ritale aga ei öelnud ma ikka veel midagi kindlalt. Tahtsin pisut oma prestiiži pärast venitada, hinda kõrgemaks ajada. Rita aga vist aimas juba, sest oli näha, et ta enam nii ei pabista. Siiski küsis ta tasa, ise Vilamuse poole noogutades: «Tema pärast kardad?» Lõin käega. «Ta ei jaga musta ega valget, aga kui ma nüüd teen, siis võib ju välja tulla, et ma alati...» Rita kergitas kulme ja muigas. Tundsin, et olin saavutanud hoopis vastupidise mulje, kui soovisin. Tundsin, et olen ta kõrval laps (ta on minust peaaegu kaks aastat vanem), roheline, kes ma nii väga olla kartsin. «Kui midagi välja tuleb, ütle, et ma sind alt vedasin. See on sinu jaoks pisike süü.» — «Eh Rita, Rita,» ohkasin mõttes, «blond, naerulohukestega Rita!» Raamatutes on Rita tihti kergemeelsete tüdrukute nimeks.

Me lõpetasime selle inventuuri alles järgmisel öhtul. Vahepeal jõudsin ma juba oma tavalisel viisil pisut lõõpida, hõigates: «Ilunööbid, püksi! Päevasärk, öö! — Heldus, ma ei pannudki kohe tähele, et see öösärk on,» lisasin siis tehtud lihtsameelsusega. «Ööpott, emailitud, pange kirja, et mõlemalt poolt!» — «Kaanega?» — «Kaanega ja sangaga. Artikkel... Pagana Rita, jälle on sul artikkel puudu. Nüüd pole muud, kui joonista jälle üks seesugune artiklilahtrisse.»

Mis neisse kastidesse puutub, siis lasin nad nii rahuliku häälega kirja panna, et isegi imestasin. Rita jälgis mind kerge kõhklusega silmanurgast. Vilamus muidugi ei tulnud oma laua tagant kontrol-
lima.

Siis saabus see suur moment, et nad hakkasid kokku ajama. Lõpuks võis siin veel midagi sellist ilmned, et mine sa ette tea. Vahepeal olid neil veel lehekülgede korrutised valed, kuigi Vilamus hirmus pikaldane oli ja me just selle tõttu olimegi saanud ahjuukse ees suitsu tõmbamas käia. Vilamus korrutas sel ajal. «Kaksteist — seitseteist,» loeb Rita, «kolm null kuus.» — «Kuidas, palun?» — «Kolm null kuus.» — «Oi, kas tõesti!» — «Jah.» — «Andestage, on jah, ma olen valesti maha vaadanud.» Ma naeran endamisi: kui kohutavalt viisakas! Üldse ei saa sellest Helga Vilamusest aru. Selja tagant vaadates on ta nii sirge ja sale, ainult juuksed hallisegused. Muidu on ta aga joviaalse vana Vilamuse kõrval lausa paradoks. Siiski pole ta vist peenutseja ega iriseja, vaid ühes kogu oma reserveerituse ja põhjalikkusega ainult lihtsalt kinnine. Aga mis mul sellest. Ja siiski ei saanud ma talle korra kähvamata jätta. Ta rääkis nimelt midagi, kuidas varem elu oli. «Te ei tunne elu,» ütles ta mulle. Inventuuride ajal lobisetakse alati igasugustel teemadel, kusjuures lemmikteema on muidugi kaubandustöötaja raske elu. «Ah ei tunne,» kihvatas minus. «Lisa nüüd veel midagi moodsatest tantsudest ja tänapäeva noorsoost.»

«Kui see elu nii vilets on, nagu mitme jutu järgi kuulda võib, miks nad siis elavad. Mina teeksin siis juba enne lõpu,» tulen ma ilusasti vaoshoitud irooniaga välja. «Mina igatahes olen optimist, mulle meeldib elada, usun, et elu on ilus, ja usun veel, et selline usk peabki olema, et elu ilus tunduks.» Vilamus ohkab ja poetab paar sõna sellest, kuidas vanasti inventuuri tehes tihti vaid kaks tundi kusagil riiuli all või leti peal magati ja siis uuesti tööle hakati. «Nõudmised olid suuremad,» ütleb ta. Rita toksib arvelaua peal ja muigab. Tema muidugi muigab nüüd, mis tal enam viga, sest tulemustes näidatakse ära, et tal on vaid viiskümmend seitse rubla puudu. See läheb vist tervenisti kaoks ära.

Õhtul tuleb leivaauto ja seal on vaid üks vaba koht. Ma mängin suuremeelset ja saadan Vilamuse alevisse. Ise jään veel üheks ööks Rita poole. «On su süda nüüd rahul?» küsin ja proovin ise üleolevalt muiata. Rita ütleb seepeale, et ta koristab homme selle rämpsü ära, ja võtab riiulilt pudeli «lõunamaist». Ma virutan jalaga vastu tühja pappkarpi ning mul on õige imelik tunne.

Keerasime alt ukse lukku ja võtsime Rita pool maksimaalselt mugavad poosid sisse. «Klappiva inventuuri terviseks!» Nii kirjutati ühes ajalehekriitikas klapitud inventuuri lõpul joomisest ja mulle näis üsna pikantsena seda korrata, kuna ma vähemalt ajalehte sattumise

ohtu ei kartnud. Paberist varjuga laualamp põles, neerukujulise diivanilaua peal oli ümmargune pitslina ja vaasis männioks, raadio mängis mingit operetipopurriid, meie jõime tasapisi, hammustasime küpsist peale ja muutusime härdaks. «Mäletad veel, kui me Tallinnas koolis olime ja Anne peale stipi saamist pudeli «Elladat» ostis, selle siis trammis kohe ära lõhkus ja sisu kahe sõjaväelase peale voolas? Vaestel poistel oli hirmus piinlik nii peente aroomidega ära minna.» Oli üha soojem olla ja jälle hakkas mul endast hale. Muidu ei salli ma eriti moodsaid ja mittemoodsaid romaane, kus haiglaste kangelaste hingeelus tuhnitakse. «Течёт река Волга,» lauldi raadios nüüd, «а мне семнадцать лет.» — «Mitte iial, mitte iial enam ei ole mul seitseteist aastat,» mõtlesin ma, «никогда.»

«Oma unistuste kuusteist olen ammu kätte saanud ja nüüd olen juba kakskümmend. Mis tunne on sul, Rita, kui sa seda laulu kuuled?» — «Selline mahajäetuse tunne on.» Aga see kuulus juba sooja toa ja pea filosoofia juurde. «Airi, sa oled purjus.» — «Sina ka, Rita.»

Hommikul oli jälle see kergelt iiveldamaajav tunne ja mulle meenus Viktori õpetus: kui sa korralikult juua tahad, laps, siis joo ainult valget.

Bussipeatusse läksin jooksujalu, olles enne Ritale hüüdnud: «Et sa siis ei unusta tagasi panemast!» Nagu saaks seda unustada. Õhk väljas oli kuidagi nii kevadiseks muutunud, et tuli tahtmine käsi välja sirutada ja üks suur peotäis krahmata.

Alevis tuli mulle esimesena, enne veel kui ma oma varandusega kontorisse minna jõudsin, Milvi vastu. Ta jättis just hüvasti ühe hästi keerulist vormi kaabut kandva isikuga ja nii küsisin ma: «Mis sorti ling nii kõveraid kaabusid võtab?» Ise mõtlesin: «Küll ikka inimene oskab. Kord on tal Viktor, siis Heiki, nüüd juba see.» Milvi tegi, et naerab: «Sulle ei sobi lilla huulepulk, Airi,» ütles ta. «See on Rita oma,» vastasin. «Ah, sa tuled alles sealt. Noh?» — «Mis noh? Viisakalt nagu ikka.» — «Oh sa lollike,» pahvatas Milvi naerma. «Lihtsamelne hing! Nagu ikka. Kas sa siis tõesti ei tea? Tal on enne mitu puudujääki olnud. Ise su kooliõde. Kuidas ta küll seekord oskas välja keerutada?» arutas Milvi.

Olin nagu puuga löödud. Meenus seminari õpetus, et inventeerija peab kaupluse juhataja elust ja muust hästi informeeritud olema. Milvi vatras edasi: «Räägitakse, et ta võtab. Õieti tean ma kindlasti, et Viktori «Jawa» on sellest «laenust.»»

Viktori «Jawa»??? Ja mina usaldan siin inimest nagu narr. Mul oli kirklik soov kontorisse joosta ja kõik välja laduda. Või Viktori «Jawa»?!

«Kas siis Rita on Viktoriga?» küsisin ma märgatavalt kõlatu häälega. «Ja sina mõtlesid, et minuga või? Neil on see ammu, aga Viktoril on lihtsalt kõrini. Nii ta siis rääkis kord mulle, et tahaks sest supist välja rabelda. Noh, ja kui ta käibki pisut minuga, Ritaga ta ikka enam

ei käil!» — «Aga «Jawa?»» — «Eks Viktor teeni ise ka. Ta oskab ju Ritale ära maksta.»

«Ja mina?» tahtsin ma küsida, aga sellest pidin ma vaikima.

«Oh sa süütus maalt,» õhkas Milvi veel korra. «Hoolitse parem oma süütuse eest,» käratasin talle selga pöörates ja mõtlesin: «Aga seda ma Ritale ei kingi. Mina usaldan teda, aga tema teeb selliseid seatempe?» Viktori «Jawa»! Rita ja Viktor, Milvi ja Viktor. Ja kui Viktoril on väga hale tuju peal ning ta kellelegi kurta tahab, ühe hea ja rumala hingega veidi lobiseda tahab, siis tuleb ta minu juurde. Nii! Mina aga käin ringi ja usaldan inimest, või õieti on see nii, et lasen asjadel rahulikult päri voolu minna, et siis kiita võiks: elu on selline. Ning et ennast iseenda ees puhtaks pesta (et oleks suurem õigus teisi hukka mõista), leiutan igasuguseid usaldusteooriaid. Aitab usaldusega kasvatamisest! Mina, kooperatiivi inventeerija, ei või ometi selliseid asju sündida lasta. Ritat usaldusega juba ei kasvata. Räägin kõik ära. Parema hilja kui mitte kunagi. Täis püha viha läksin trepist üles.

Üleval jäin ma seisma. Aga mina? Siin oleks Rita kohe mu vastu ja ega Milvit ja Viktoritki tea. Ning Helga Vilamus. Mitu korda ma inventeerimise eeskirju rikkusin? Rääkimata tulemuste võltsimisest. Kogu aja venitasin ma nii mugavalt kui sain. Nojah, eks teised tee ka nii. Mäletan hästi, kuidas kontoris naerdi, kui ma kõigist seminari õpetustest seal rääkisin. Küsisin vanalt Vilamuselt plommitange, et mis need on ja kus need on. Vana Vilamus on väga mugav mees, kuigi ta teeb, mida lubab. Seekord laiutas ta käsi: «Muidugi muretsesime me need teile. Seniajani aga...» Ma naersin kaasa ja lõin ise veel enam käega, sest oli nii kena põhjendus: teised teevad ka. Nüüd see aga mind ei päästaks. Igaüks vastutab enda eest. Ladusin kõik paberid kontoris lauale ja ühelegi küsimusele vastamata lippasin koju.

Kogu õhtu käisin nurgast nurka ega saanud selgusele, mida ette võtta. Lõpuks rahunesin. Kui Rita sellest loost ka targemaks ei lähegi, kui ta isegi seda raha kassasse tagasi ei pane, mis võis tal juba kohe kavas olla, kunagi lendab ta ikka sisse. Võib-olla avastan ma tal ise selle puudujäägi hiljem. Nii pea ma oma nina sinna ei topi. Ning... Järgmisest korrast, kui inventuuri lähen, jätan kõik oma suuremad ja väiksemad kombineerimised.

Nii olin muuseas alati mõelnud. Ja jälle olin ma järsku endaga pea-aegu rahul. Tahtsin kisada, et ma olen optimist ja usun, et elu on ilus. Tahtsin kisada: aga kõik teevad nii, te teate ju küll. Vana Vilamus ise, kuigi ta mulle igakord inventeerimise eeskirja kaasa topib, on ju ka nii ükskõikne, mõtlesin lõpetuseks. Ja jälle kujutlesin vana Vilamust enda ees seismas, vatsake ees ja silmad tavakohaselt pilkest sätendamas. «Ega mina teid ei sunni,» ütleb ta ja keerutab põidlaid. «Ma usun, et te ise saate aru.»

Gooti aken

Ti-
naraami-
de kriginal
astus gooti aken
alla kiriku seinalt.

Jättis jumalaga taber-
naakli ja hakkas ränd-
laulikuks. Kakssada
aastat hulkus ta ringi.
Jäi viletsaks ja väe-
tikks. Raamid rābaldusid.
Klaasid läksid katki.
Hääl kriuksus ja kägi-
ses hädiselt. Kui kerju-
se leidis ta Toomelt
professor Morgenstern.
Tule hoia mu raamatuid,
ütles professor, oled
näinud ilma ja inimesi,
oskad nendega olla. Val-
gus väljahtas gooti ak-
na auklikus ornamendis.
See võis olla ootamatu
rõõm või ka jaatav vas-
tus, sest juba alates
samast päevast teenib
ta ausalt oma
igapäevast leiba.

* *
*

Õhtu. Lund täis Toome.
Mööda teerada kõnnin, kus
kiriku varemed põlevad
punases loojangus.

On tuli kesklöövi kaartes
ja kuningagaleriis.
Seal apostlid altvaates
seisavad uhkes rivis.

Rosettakna värvikirev
tinaga raamitud pilt
sulades peaportaalilt
kukub tilk ja tilk.

Apsiidi pool otsas aga
mis kõrbemislõhn see on?
On leekides lõuend ja lakid
— lai altari triptühhon.

Toompreestrite halana tõusevad
sambad ja piilarid.
Ristroidlae varingulõomas
kui kurat peaks pilgarit.

Ja suitsevad põlised pärnad.
Oksad mustad, lehitud,
kuusirbiga tuhmuvas taevas
heledalt ehitud.

Õhtu. Lund täis Toome.
Mööda teerada kõnnin, kus
kiriku varemed kustuvad
kakkjas loojangus.

* *
*

Seisan lumes, vahin kuuski
vastu halli taevast.
Hea, et keegi keelata
ei saa kuuski kaemast.

Kuuskedel on pikad pihad,
karedad figuurid.
Pole kedagi, kes ütleks:
Mis sa tühje uurid!

Nii ma seisan, vahin kuuski.
Vahib valge maagi.
Kui ei tulda kutsuma,
ei ma koju saagi.

Sõit kõigi ebamugavustega

1

lin lõpuks valmis mitu pattu oma hingele võtma, aga mitte enam loobuma sellest sõidust — sõidust kõigi ebamugavustega.

Endamisi nimetan ma nõnda Saaremaa-sõituseid. Vannasti, üliõpilaspõlves juba lõin selle termini, ja tal on oma ajalugu.

Tookord oli jaanuar. Pidin saarelt ära sõitma ja kulutasin Virtsu väina ületamiseks tervelt kolm päeva.

Väin ise pole laiem kui 8 kilomeetrit. Kuid ta oli täis suuri jäälahmakaid, mille all õõtsus vesi. Jää oli sile nagu tantsupõrand, ning need põrandad liikusid üksteise kõrval ja praod nende vahel kord kitsenesid, kord laienesid. Esimesel päeval saadeti meid Kuivastust koju tagasi ja öeldi, et laev ei lähe. Teisel päeval laev läks. See oli jäälõhkuja «Suur Tõll».

Võimas nimi. Kuid ka jäälõhkuja pole kõikvõimas masin, vaid lihtsalt laev, mis töötab printsiiibil raiuda oksa, millel ta ise istub. Varustatud mingi saagimisaparaadiga, sõidab ta rüsinal jäätükile peale, saeb selle kahelt poolt läbi ja langeb siis vette koos oma saagiga. Seda operatsiooni kordab ta kogu aeg, nii et tal tuleb sõna otseses mõttes end jääst läbi närida. Ja õigem olekski teda «jäänärijaks» nimetada...

Laev urises ja undas. Tema alt vallandusid jääkamakad. Need olid vähemasti paar jalga paksud ja õõtsusid raskelt vees. Laeva taha jäi vahutav jõgi. Puhus vinge tuul.

Olime niiviisi visalt edasi liikudes juba poolde väina jõudnud, kui äkki teatavaks tehti, et kapten tahab tagasi pöörduda. Laev ei suutvat kurssi hoida! See lõi kõigil tuju alla. Kuid teha polnud midagi. Mõõda omaenda «jõge» liugles jäälõhkuja tulnud teed tagasi.

Õõbisime Kuivastus. Aga järgmisel hommikul läksime uuesti laevale.

Jälle sõitis «Suur Tõll» välja, jälle näris ta vapralt jääd. Tuul oli endiselt vinge, jääpõrandad väinas aga veelgi paksemad.

Umbes keset väina jäime ikkagi seisma. Kordus vana lugu. Kapten ütles, et tuleb tagasi pöörduda. Jää olevat nii tugev, ta liikumine tuuletõttu nii võimas, et laev ei suuda kurssi hoida, vaid triivib kõrvale.

Nüüd olid reisijad juba kõige üle järele mõtelnud ja otsustasid jalgsi teele asuda. Jää murdumist inimese raskuse all polnud karta. Küsimus seisis vaid pragudes, kuid need paistsid kergesti ületatavad, sest jääpõrandad liikusid kokku ja lahku väga korrapäraselt.

Kapten oli algul vastu. Kui aga mõned reisijad oma kohvritega juba laevast välja ronisid, läks ta kompromissile. Oodaku veidi! Ta saadab ühe laevapoi si ette. Kui see on Virtsu randa jõudnud, võivad kõik

minna, enne mitte. Virtsu paistis siit selgesti. Tume kaldajoon, lumised katused, korstnasuitsud ja sadamasilla siluett.

Laevapoiss oli kohe valmis, võttis pika ridva pihku ja lippas minema. Jälgisime teda hinge pidades. Kolm-neli kilomeetrit oligi tal minna. Ja kui ta siis Virtsu jõudes oma pika ridva (mis nüüd nii väike näis!) kaldasse püsti löi, asusime kõik hurraatades teele.

Suured jääpõrandad seisid tihedalt üksteise kõrval. Lainetust me kõndides ei tundnudki. Märkasime vaid pragude rütmilist ahenemist ja laienemist ning teadsime, et see on lainetuse mõju. Kohvreid lohistasime nõõri otsas endi järel nagu kelke. Mul endal oli mingi vitstest punutud korv-sumadan, mis paarist kohast katki kulus, ent selle avastasin alles Tartus.

Reisijaid polnud eriti palju, umbes paar-kolmkümmend inimest, ja kõik nad said ilusasti üle. Mu ees sammus keegi Tallinna mees kahe raske kohvriga. Juhtus, et ta oma varbad märjaks kastis, sest ta ei taibanud üle jääprao astudes jalgu küllalt kõrgele tõsta. Ja siis jäi tal teine kohver taganevale jäätükile. Lennutasin selle viimasel hetkel paraja hooga üle aeglaselt laieneva prao, ja ta oli mulle väga tänulik.

Siis paisus veevagu meie vahel vulisevaks ojaks. Mõne sekundi pärast hakkas see jälle kokku tõmbuma. Seisin «oja» kaldal ja ootasin ära, kuni ta umbes kämblalaiseks muutus ning temast oli võimalik üle astuda normaalse sammuga. Mu kaaslane aga oli selleks ajaks jõudnud juba järgmise veeoja juurde. Parajasti sulgus see, lüües kaks kallast vastamisi kokku nagu vaguniukse. Vaevata sammusime üle. Nii läks teekond üsna hõlpsasti. Kogu laht oli täis reisijate gruppe, kes omavahel üksteist abistasid, hõikasid ja käratsesid...

Ning millise mõnuga me pärast seda Virtsu jaama puhvetis teed jõime! Ja milline sõbralik õhkkond tekkis, kui igaüks oma äpardustest jutustas!

Sõit kõigi ebamugavustega oli muutunud seikluseks.

2

Seekord meil niisugust seiklust küll karta polnud. Oli alles novembri lõpp ja jääolud meile muret ei teinud. Olime ette võtnud sõita venna sünnipäevale. Meie, see tähendab kõik mandril elavad sugulased — kaks õde oma meestega, vennapoeg Mati ja mina. Mõtte algatajaks oli mu õde Linda, kes elab Tallinnas. Sest vaadake, Saaremaa-vend saab juba 45-aastaseks, ja oleks tore, kui me sel puhul seal kõik kohtusime...

Ma polnud algul sellest mõttest vaimustatud, sest kartsin, et tööd ja kohustused mul lõbutsemist segavad. Aga viimasel minutil panin end valmis ja viimasel minutil jõudsime rongilegi. Mati tuli jooksuga loengult, kohtusime «Tšaika» piletisabas, mis oli veel poole kilomeetri pikkune. Aga seal eespool oli üks tuttav poiss ja tema võttis piletid ära. Istekohta meile enam ei jätkunud. Rong oli puupüsti täis. Lõpuks saime restorantvagnis laua äärde, kuid restorani töötajad kavatsesid aegsasti oma töö lõpetada, neil polnud enam suurt midagi pakkuda. Ja nad ei hoolinudki. Tartust pealetulijad osutusid neile juba üleplaaniliseks tüliks. Pärast Tapat löödi meid hoopis välja, ent siis oli oma vagunissegi ruumi tekkinud. Nähtavasti keeras suur osa rahvast Leningradi peale.

Tallinnas toimus meil esimene ümberistumine ning tutvumine Linda sõjaplaanidega.

Need olid suurejoonelised. Nad sõidavad neljakesi autoga ja viivad ka meie pakid kohale. Neil oli kavas isegi paar labidat kaasa võtta, sest juhul, kui tee peaks olema tuisanud...

Jah, see lumi! Harilikult on sellal, vähemasti saarel, maa veel roheline ja loomad käivad väljas. Seekord oli meil aga üle kogu Eesti juba paar dekaadi pakast seljataga. Tartus langes temperatuur vahepeal koguni 24 pügalani alla nulli. Ja isegi Saaremaast oli oma kümmeviisteist kraadi külma üle käinud. Ainult lund olevat seal vähem... Mäletan vanast ajast, et saare talved hiilgasid rohkem tuule ja tuisuga kui käreda pakasega. Ka Linda teadis seda ja seepärast talle labidat vist pähe tulidki.

Hommikul vara kiirustasime Matiga bussijaama, öde ja õemees aga jäid oma reisiseltsilisi ning masinat ootama. Virtsus näeme jälle!

Kui Virtsu jõudsim, tuiskas. Laevale pileteid ei müüdnud. Teadmata on, kas praam üldse üle läheb, seletas kassaneiu. Juba paar päeva olevat ühendus ebakorrapärane. Mis siis lahti on? Ega ometi jää?... Mis jää — tuul! Niipalju kui seda jääd oligi, viis tuul ta minema. Virtsus 7 palli, Kuivastus 9 palli — ons seda veel vähe! Tuul oli tõesti vali. Kuid ta võib ka vaibuda... Kümne palliga juba enam ei lubatagi sõita. Aga...

Jäi üle oodata ja loota ning pisut ringi vaadata. Läksime sadamasse.

Lumenõelad torkisid nägu. Üksainus hiiglasuur kajakas loperdas laevade vahel. Küllap pisemad olid ammugi lõunasse lennanud. Aga see oli kindlasti «jääkajakas». Jääd ennast polnud küll kuskil — kui maha arvata käputäis vesiroosi lehe suurusi kilde, mis ulpisid kai ääres. Mustja vee, halli taeva ja kahvatu lume taustal näisid nad rohekad ja oleksid tõepoolest sobinud vesiroosi lehtedeks. Kuid vesiroosid eelistavad järvevaikust. Ning siis — mis jää see üldse oli? Masinatega laaditud praam seisis sillal. Tema pardalt roogiti kogu aeg lund vette. Tuli arvata, et need vesiroosi lehedki on lumest tekkinud ja nende õhukesed servad näisid pigem sulavat kui külmuvat.

Tagapool ootas teine praam, «Suurupi», oma järjekorda. Sadamasillal aga seisis veomasinad, sõidua autod, pikad ja kõrged furgoonid üksteise järel reas. Õeldi neid olevat 50 ümber. Laevad eile ei liikunud ja seetõttu masinapark sadamasillal aina paisus. Hakkas kõhe tunne vaadates, kuidas tuisk autode ümber tantsis, luues väikseid fantastilisi hangekesi. Pole midagi mahajäetumat kui motoriseeritud transport, mille on halvanud looduse möll...

Mati oli siiski optimist. «Ma lähen vaatan, ehk hakkavad juba pileteid müüma!» ütles ta, tõmbas pea õlgade vahele ja pistis ooteruumi poole jooksma.

Läksin vaevaliselt talle järele. Sadamast tagasi tulla oli hulga raskem, sest tuul oli nüüd risti vastu. Katsin näo labakindaga ja piilus selle varjust jalge ette. Kui olin niipalju orienteerunud, et võisin endale lubada mõne sammu tagurpidi käiku, avasin silmad jälle. Lainetav laht, kollakad pilliroorivad, laevad, masinad ja tuisulohe keerud. Päris tore pilt! Ma pole just suur talveentusiast, ent kui asi nõnda edasi läheb, saab must veel päris «lumeinimene»...

Siis löi tuisk jälle hinge kinni. Maa ja taevast sulasid ühte. Mõtlesin, et selle ilmaga ei liigu ka lennukid, sest nähtavust pole kopka eestki.

Suvel, jaanipäeva paiku tahtsin kord «kõigi mugavustega» Saaremaale sõita ja valisin selleks lennuki. Aga mis tuli välja? Lennuk maandus Viljandis, laskis meid seal mitu tundi passida, ikka et «Kingissepp ei võta vastu» ja «udu» ja «nähtavus halb» ja nõnda edasi. Viljandis ladistas sadada. Ooteruum oli täis läppunud bensiinilõhna, süda kippus läikima. Ainuke võimalus — seista väljas räästa varjus, kuid kaua sa sealgi seisad?

Lõpuks pandi meid uuesti lennuki pardale ja viidi Tartusse tagasi, sest Tartu oli veel ainuke koht, mis «vastu võttis». Sõit jäi tookord hoopis katki, rääkimata ebamugavustest...

Äkki kerkis nagu maa alt mu ette noormees, kes end reipalt tutvustas: «Mu nimi on Laur. Nägime teid eemalt... Teie öde on siinsamas...» See oli õemehe sugulane Tallinnast. Olin tema mürkroheli-sele pikap-tüüpi «Moskvitšile» peaaegu otsa jooksnud. Öde kõssitas autos soojalt sissemässituna, villane rätt ümber pea. Tema kõrval oli teine daam, kes istus samuti päris liikumatult.

«Oo! Tere-tere! Kuidas te kohale saite, vaesekesed?»

Juba esimesel pilgul nägin, et Linda on tujust ära. Nad olid varakult Tallinnast välja sõitnud ja aegsasti enne meid pärrale jõudnud. Labidaid polnud kordagi vaja, sest tee oli puhas, aga nüüd oli ilmataat hoopis teised takistused välja nuputanud...

Tuli Mati ja teatas, et kassa on hakanud pileteid müüma. «Meil vedas!»

Võtsime autost oma pakid ja läksime laevale kohti sisse võtma. Varsti tõi õemees sinna ka Linda ning soovitas tal meiega koos üle sõita. Teised vaatavad, ehk saab masina järgmisele praamile peale laadida. Sest kui juba meie üle läheme, eks lähe siis ka järgmine laev.

Laskusime alumisse ruumi, sest pealmised kajutid olid juba täis. Ka tekil, autode kõrval polnud tänase ilmaga midagi teha. Masinad ise olid kettidega kinnitatud, nende rattad puupakkudega blokeeritud, et nad tuule ja lainete survele üksteise peale ei vajuks. Eelmisel sõidul olevat tuul ühe suure furgooni külili paisanud ja see oli lõmastanud väikese sõiduauto, mis tema alla jäi.

«Huu! Hirmus... Ja kes selle välja maksab!»

Istusime ja ajasime juttu. Äkki lõi Lindal närv mustaks. Ta hakkas tagasi kaldale tahtma. Et kuidas ta ikka nõnda sõidab — uus kleit jäi autosse maha ja kingitused... Ja «oma kamp» jäi sadamasillale muretsema. Küll keelitasime teda, kuid Linda pistis minema enne kui trossid kai küljest päästeti.

Niisiis sõitsime kahekesi. Meie juurde astus pealtnäha tundmatu mees, kes osutus — endiseks naabripoisiks! Jälle uudis. Jaani rahvas kolis meie külast ära juba siis, kui Sassa oli veel kümmeaastane. Nüüd, kuna mõistatama hakkasin, tundsin ta ära ta ema näo järgi...

Lõbus ja lahke Jaani Riia... Ja vähese jutuga Jaani Ants... Viimane aina muigas habemesse. Tal olid pikad allapoole rippuvad vurrud ja ta näis mulle kangesti kavala mehena.

Saaremaa üksikute maanurkade vahel on ju läbikäimine nii väike! Palju väiksem kui läbikäimine mandriga... Sellepärast säilivad ka iga kolka eripärasused ja sellepärast saad oma vanu naabreid alles laeva peal näha.

Küsin, kuidas vanemad elavad.

«Oh, vanad on tervemad kui ma ise,» vastab Sassa naeratades.

Ta on mu noorema venna, meie tänase sünnipäevalapse mängukaas-

lane. Kutsume tedagi sünnipäevale. Kuid Sassal on seesama viga mis igäühel, kes pikalt reisilt tuleb — tahab otse koju. Ta on Sandla soovhoosis autojuht ja saabub puhkeraisilt Kiievist...

3

Keset väina hakkas laev äkki ilmatu kõrgele märke tõusma ja ilmatu sügavale alla orgu vajuma. Sekka keeras ta end poolkülili ja tegi muid tempe. Mulle see ei meeldinud — süda vaevas. Kuid olin hommikul ühe aeroonni alla neelanud ja pidasin vastu.

Ometigi olin poole hingega. Teised käisid ülal suuri valgelakalisi laineid imetlemas, mina aga surusin selja tugevamini vastu seinu, tõmbasin vöö kõvemini kinni ning hoidusin liigseid liigutusi tegemast. Nii oli isa õpetanud. Mu isa ei jäänud kunagi merehaigeks, kuid ema seevastu väga kergesti. Ja mis siis — ka admiral Nelson ei vabanenud merehaigusest elu lõpuni, ehkki ta oli admiral ja juhtis merelahinguid!

Teadsin, et see kaua ei kesta, sest väin pole kuigi lai. Mäed ja orud muutusid pikapeale tasasemaks. Jäi vaid vaarumine küljelt küljele. Kiiguta aga, kiiguta! Peagi oleme sadamas... Ja kui midagi peaks juhtuma, siis on mul maailma-ajalooline eeskuju, keda ei tarvitse häbeneda. Admiral...

Kuid ka sadamas pidime kaua ootama, kuni masinaid lahti monteeriti ja pealt maha laaditi. Ketid kõlisesid, puupakud paukusid, hääled hõikusid ja kurjustasid kellegagi. Masinad ei saanud kuidagi praamilt maha. Mootorid turtsusid, rattad libisesid, kogu praam kolises ja mürises nagu vanarauapood. Lõpuks ometi tuli meie järjekord.

Jäätunud sadamasillal tahtis tuul meid veel vägisi merre pühkida. Hea, et koms käe otsas oli, see aitas tasakaalu hoida. Mati aga püüdis oma mütsi õhust kinni ja säras nagu õnneseen. Kuivastu alaline tõmbetuul puhus seekord eriti lõikavalt. Kuid ka riidekiht seljal oli paks.

«Las proovib hammast!» mõtlesin ma ja surusin selja vastu tuult. Kõle rand on Kuivastu...

Kui kontrollist läbi saime, selgus, et buss oli läinud. Ta oli viie esimese reisijaga plehku pannud, teisi mitte järele oodates! See oli äärmiselt solvav. Järgmine buss pidi tulema alles kolme tunni pärast. Kuidas võivad saarlased ise üksteist nõnda nõökida?

Sõit kõigi ebamugavustega ikkagi... Miks see alati nii peab olema? Ja kes need viis olid, kes peale said? Küllap noodsamad, kes kuulu järgi enne masinate mahalaadimist pardalt minema putkasid. Nood, kelle peale laevamehed käratasid, et ärge siin koperdage, et kas te's ise ei näe, mis olukord on? Et «ega teie oma elu eest vastuta, meie vastutame». Noodsamaid korrarikkujad. Ja loo moraal? Trügi, muudkui trügi! Sülitasin selle peale.

Matil ja minul oli võimalus koju helistada ja paluda, et vend meile «Moskvitšiga» vastu tuleks. Kuid kõigil polnud seda võimalust!

Ja üks meiegi oleksime meelsamini sünnipäevalast säästnud. Mis tal viga oleks see mõni kilt Orissaarde sõita, selle asemel et teha 30-kilomeetrine Kuivastu-retk?

Helistasime.

Mati ema otse hõiskas telefonitorusse. Nemad seal valutasi südant

hoopis teise asja pärast. Olid kavatsenud meile Tartusse teatada, et laevaliiklus on katkenud, kuid hilinesid . . . Nüüd nimetas ta meid kangelasteks ja rõomustas hullupööra meie kohalejõudmise üle. Justkui see'nd meie teene oleks, et laevaliiklus uuesti oli alanud! Ja ometi oli meeldiv teada, et su tulek on kellelegi niivõrd rõõmsaks üllatuseks.

Sõit kõigi ebamugavustega hakkas jälle muutuma iseenda vastandiks. Juba olime kangelased. Kus sa muidu nii kergesti kangelaseks saad! Meenub, et tookord, kui me «Suurelt Töllult» jala üle liikuva jää läksime, olin «elupäästja». Toosama Tallinna mees, kelle kohvri ma «päästsin», tähistas seda Virtsus klahvi konjakiga. Tollal polnud ma jookidest üldse huvitatud, kuid efekti mõttes võtsin vastu ja kiitsin pealegi. Oli seal ju rohkesti teisi taolisi elupäästjaid, kuidas sa siis mängu rikud! Kes tõmbas kohvrast välja paari villaseid sokke, salli või kampsuni ja pakkus kannatadasaanuile, oli samuti elupäästja.

Nii lõbustavad end inimesed sõitudel kõigi ebamugavustega.

Jälle olime õnnelikult üle. Ja meil ei tulnud mõttesegi küsida, kuidas on lood tagasisaamisega. Esialgu igatahes pühkis Mati ema rõõmus hääl kõik mured minema.

4

Jäi üle umbes tund aega oodata. Seda võis teha soojas ooteruumis või ka mässava mere ääres. Algul muidugi läksime merd vaatama. See oli kuni silmapiirini terasene, mustjashall, vihane. Virutas kaldale valgeid vahutükke, kobrutas mõne kivi kohal, sülitas sulle vastu silmi. Tuisk noolis üle lageda kaldapealse, väntsutas kuivanud randrea varsi ja muid kulukõrrekesi, lihvis jäälompide niigi siledat pinda.

Kuid kaua seda vaatepilti imetleda ei saanud. Nägu hakkas külmast kiidlema, jalad tõmbusid jahedaks. Läksime sisse, et enne sõitu veel sooja saada.

Vend saabus!

Asusime kohe teele, sest hanged kasvasid iga minutiga. Masin ukerdas neist vaevaga läbi. Ja ometi oli mõnus. Puhas lumi, madalad männid ja kadakad. Igal põosal üks külg lumega kokku mätsitud, teine haljas ning värske. Helevalge jänes hüppas üle tee . . . Kas sa näed, juba uus talvekasukas seljas!

Väike väin oli kinni külmunud ja üleni lume alla mattunud. Ta paisis nagu valge lagendik kahe saare vahel. Silm ei tahtnud sellega kuidagi harjuda. Väina sild aga oli hullusti ummistunud. Vend ütles, et ka Virtsu väin olnud vahepeal juba enam-vähem «viss», kuid siis tuli võimas tuul ja virutas jää kus seda-teist. Nüüd polnud seal tõesti enam jääkildugi — peale nende «vesiroosi lehtede» . . .

Uudistan ikka veel Väikest väina ja väina silda. Kummaline küll, ent kogu selles muutunud, tuisuses maastikus on pilliroog üksi veel rahulik ja korrapärane. Kuivanud, kollaseks tõmbunud, kuid puhas, sirge ja pai! Ei murtud ega sasi ega ka painduv nagu suvel, vaid päris pedantselt üksipidi nopitud ja püstijalu! Kas siis tema ei karda tuisku? «Pole nii palju lund,» ütleb vend, ja meenub mullegi vanust rooõsumise aegadest, et pilliroo võib talvel katki murda ja maha rõhuda vaid paks lumi. Jah, ja kuldnokaparved sügisel . . . Suured pilvelaiused kuldnokaparved — kui nad pilliroos ööbivad . . .

Tänavune talv tuli järsku. Sovhoosidel ja kolhoosidel jäid sööda-

kapsad väljale. Väiksesse väina aga ilmusid Lapimaalt varakult luigid, et siit edasi lõunasse lennata. «Luigid lähevad, lumi tuleb,» ütles vanarahvas. Aga keegi ei mõistnud seda nii sõnasõnaliselt võtta.

Luigid läksid. Parte seevastu külmus une pealt jõesse kinni. Nad magavad lahtisel veel, ja kui tuleb järsk külm, ei ärkagi kõik enam ellu. Jahimehed raiusid neid sealt kirvega välja, et «võta nagu jääkapist».

Üks vigase tiivaga luik jäi siiakanti talvitama, jutustab vend. Praegu elab ta Tornimäel, kooliteenija kanalaudas... Seda loodan ma oma silmaga näha! Kuidas elab luik kanalaudas? Tundub raske numbrina. Aga kui kujutled kooliteenijat Niina Kuuske... Ta on nimelt väga leidlik naine. Ja kui tema ei saa luigega hakkama, kes siis veel?

Juba oleme üle väinatammi. Ja algavad päevamured.

«Kas viin teid kohe koju või käime enne Orissaares ära?» küsib vend. Tal on seal asjaajamist nagu alati. Kooli asjad, naabrite asjad, omad asjad...

«Käime juba ühtlasi Orissaares ära,» arvan mina.

Selgub, et koolis on õhtul karneval. Vend peab lastele preemiad ära viima. Siis on ta veel lubanud mõnele naisele lehma jõusööta osta. Ja oma perenaisele oleks ka poest üht-teist vaja. Külanõukogus peab käima. Ja nõnda edasi. Nii see elu on. Ja niisugune see koolidirektori sünnipäev on...

Endale oli kringel tellitud. Ent nagu kõigi tellimistöode järele, tuli ka selle järele pisut oodata. Paar tundi läks nagu lennates minema. Jõudsin oma lemmikutega, Orissaare raamatukogu naistega, paar sõna rääkida. Korrapealt sattusin meie kirjanduselu suhtes hoopis teise stiihiasse. Nemad räägivad, et... kirjandusõhtud ei tõmba rahvast kokku, aga paksud romaanid on väga populaarsed.

Lõpuks, kella 3 paiku jõudsin koju. Ammu pole ma talve aegu siin käinud. Saarepuu raagus oksad on uskumatult loogelised, õunapuud aga sakilised. Valgus ja varjud — kõik kuidagi tuttav ja kuidagi uudne... ja ennäe, missugune graatsiliste servadega piklik lumehang on akna alla tekkinud! Siis tuleb koer, see meie Reku, ja püherdab lumes nagu valges tuhksuhkrus. Ta on täis lapselikku rõõmu.

Vennanaine võttis meid vastu askelduste keerises ja pani kohe lauatsale einetama.

Ah ja oh!

Kui tore, et tulite...

«Ja mis sa neist nii kaua Orissaares väntsutasid, oleks võinud kohe koju tuua!»

«Aga kuidas nüüd teised üle väina pääsevad?!»

Räägime läbisegi kõigest.

Vennal on kolm poega. Üks algkooli-, teine keskkooli- ja kolmas ülikoolialine. Kõige nobedam asjaajaja, keskkoolipoiss Vambo, helistab kohe Kuivastusse ja saab vastuseks, et paari tunni pärast tuleb järgmine laev üle.

Kas Linda saabub sellega?

«Nad võiksid oma auto Virtsus kuskile hoovi ajada ja kellegi hea inimese hoole alla anda,» teeb Mati end tähtsaks. «Sest jalamehel on praegu kergem üle pääseda. Kujutage ise ette — viiskümmend autot ootas järjekorda! Ühe praami peale need ära ei mahu. Ah, Linda oleks pidanud ikka meiega koos üle sõitma! Aga ma ütlen — naiste asi...»

Vennanaine astus Linda kaitseks välja, et kuidas sa jätad oma mehe

väina taha ja sõidad ise üle! Arutlesime ka Kirna-õe Juuli tulekut. Võib-olla saavad nad kõik Virtsus kokku ja tulevad üheskoos? Algas uus ootusepõnevus.

Vend hoidis kogu aeg autot valmis ja hoidus õlut joomast, et kui veel vaja oleks kellelegi vastu sõita... Aga väike vennatütar Ülle, kes alles esimest aastat koolis käib, hakkas mind karnevali kasuks agiteerima: «Tädi, kas sa ikka tuled vaatama, mis me seal teeme?» Sain aru, kui suur tähtsus sel on, ja lubasin korraks minna. Kool ei ole ju kaugel.

Aga miks see karneval just täna peab toimuma? Kas direktor oma sünnipäevaõhtut tõesti vabaks teha ei saanud? On ju laupäev — karnevali võiks sama hästi ka pühapäeval pidada. Jah, võiks küll, aga mõned naisõpetajad polnud sellega päri. Daamid. Neid ei oska iialgi ette arvestada. Näiteks Linda. Ta on raamatupidaja, kuid oma hingelult daam. See ilmnes tänagi. Et pagan teda võtaks! Oleks ta meiega koos üle purjetanud, võiks kindel olla, et kogu seltskond järgneb... Vähemasti oma mees... Aga nüüd on teadmata...

Et end kuidagi kasulikuks teha, ühinen kartulikoorijatega. Hargneb mõnus jutt põleva pliidi ees. Ühest, teisest ja kolmandast. Ja siis jälle: «Kas nad ikka pääsevad üle?»

Kindlasti pääsevad. Praegu ju pole veel kõige hullem aeg. Kõige hullem on jää tekkimise ja lagunemise aeg. Vanasti oli juhtumeid, kus saarlased ootasid kaks nädalat Virtsus, inimestel ja hobustel lõppes toit otsa, tulid koju «kut suured luukered».

Ükskord olen ka mina hobusereel üle väina sõitnud. Mäletan, et laevateest kästi hoiduda, sest seal on jää habras. «Muud põle karta midagid mette,» öeldi meile. Siiski hakkas imelik, kui kirves ja köis rekke pandi. Need olgu igaks juhuks kaasas! Kirves selleks, et rakmed kiiresti katki raiuda, kui hobune peaks sisse vajuma. Köis selleks, et hobust välja tirida.

Vanasti oli neis küsimustes suuri asjatundjaid, kes teistele seletusi jagasid. Hobune on raskem, vajub enne, kuid ega ta kohe upu. Ujuja loom... Sa heida talle köiesilmus lõdvalt kaela ja aita tal end jää peale vinnata.

Nii oli üks hiidlane oma teekonnal seitse korda hobuse jääaugust välja tirinud. Aga kord oli jälle üks hobune koos äkkega Varblast üle väina ujunud. Too oli sügisel sinna müüdud ja tuli kevadiste põllutööde aegu koju tagasi vana peremeest vaatama.

Äkki, nagu muu seas ütleb vend, ta olevat väsinud, nii väsinud, et oma viiekümnenenda eluaastani küll vastu ei pea ja pensioniiga ära oodata ei jõua. Me pistame kõik kooris karjuma ja ajame ta jutu valesse. Sest kui üks asi on niiviisi «valeks aetud», siis ta ka valesse jääb, eks?

Mõne viivu pärast läheb jutt jääoludest jälle edasi. See on huvitav teema igale saarlasele, kes talvetingimustes mandri vahet sõelub. Seljal kui vend oli «mittestats» Tartu ülikooli juures, jutustavad poisid, juhtus vahel nii, et ta ühe otsa tegi laevaga, teise otsa aga üle jäätunud väina. Ostis Virtsust kelgu ja tuli seda järel vedades üle. Kohver kelgu peal, ise poolest säärest lumes... Kodus aga olid poisid õnnelikud — jälle üks kelk rohkem!

On jääolusid, kus autodel lubatakse üle sõita, kuid lahtiste ustega, et ohu korral oleks võimalik kiiresti välja hüpata. On jääolusid, kus hobuserekke kirves ja köis pannakse nagu meile vanasti. Meenutan

ka oma kunagist sõitu «Suurel Töllul». Vend jälle jutustab sellest, kuidas nad kord neljakesi jala üle väina läksid — Kirna-öele külla. Vennanaisel olid õhukesed sukad jalas. Kuid midagi halba ei juhtunud, sest käies saab ju sooja. Kergemeelsus muidugi. Ent hea tahtega on kõik võimalik, ja ka kergemeelsus ei maksa end alati kätte.

Sellele reisile on vennanaine eriti uhke. Tema ja õepoeg Lembit olid need kanged, kes ei tahtnud tagasi pöörduda. Neljandana võttis retkest osa öde Mall. Ka tema oli valmis tagasi pöörduma. Kuid kaks kanget said kahest kõhklejast võitu ja ära sai käidud! «Nii on lood. Pääseb üle küll, kui tahtmist jätkub,» võtab vennanaine otsad kokku. «Ju nad täna ka... Ma ikka loodan...»

5

Pärast karnevali saime teada, et kaks laeva on juba üle tulnud, üks masinate ja reisijatega, teine ainult reisijatega. See paneb tõsiselt mõistatama, mis on juhtunud? Nad peaksid juba kohal olema. Või vähemasti kuskilt helistama!

Hakkame lauda katma, kuigi veel täpselt ei tea, mitmele. Väinataguseid külalisi oleks... Peale selle... Ise me tulime ära enne karnevali lõppu. Aga mõned õpetajad, keda võib oodata, saavad tulla alles siis, kui kõik õpilased pidult lahkunud.

Meil läks isegi hästi, et kohtasime teel öde Malle ja tema tütart Merikest, kes olid juba sünnipäevale tulemas. Tõmbasime nad karnevalile kaasa ja saime nüüd koos tagasi. Karneval! Väike Ülle kõndis seal oma I klassi tüdrukutega. Nad olid endid perenaisteks teinud, kulbid ja kausid käes. Aga kauss oli juba täis piltpostkaarte. Lõpuks anti need minu kätte hoiule. Niiviisi osutasin päris tarvilikuks külaliseks. Raskem oli mul meie Peetrit ära tunda, sest tema oli — torukübaras...

See väike 12-aastane poiss, kes ikka veel autode ja masinate vaimustust põeb ja juturaamatuid neelab, täitis täna ettelugeja osa ning oli sedapuhku vanaaegse härrasmehe vormis. Nüüd kaebab ta, et torukübar on pähe armi vajutanud, võtab oma «Universaalse SKP» ja läheb kaevult vett tooma. SKP tähendab soome kelku, mis kuulub Peetritele. Ja universaalne on ta sellepärast, et kõlbab nii sõiduks kui vedudeks. «Käsitsi käimine» ja käe otsas kandmine ei ole ju enam moes...

Karneval oli kirev. Ja kui palju ilusaid maske ning kostüüme — nagu kuskil linnapaigas! Minu koolipõlves siin sellisest luksusest ei unistatudki. Jah, kes oleks tollal raatsinud raisata raha ja aega oma lapsele õrnroheliste tiibade õmblemiseks, samas toonis roheliste sukade värvimiseks ning kõigeks muuks pudiks-padiks, mida vajas näiteks rohutirts? Ise ta seda ometi valmis ei teinud, võin kihla vedada. Ja kes oleks Kalevipoja nii ehtsalt riidesse pannud? Kes oleks meisterdanud kõik need notsud, rebased ja hundid, printsesside siidkleidid ja sortside sabad-sarved? Need olid üsna nõudlikult ja teinekord mitte kuigi odavalt tehtud...

Kell saab 11, pool 12. Mõistatamine on kõige kurnavam tegevus. Kipume kordama ühte ja sedasama. Kui nad tulid, peaksid nad juba siin olema. Või nad oleksid kuskilt helistanud. Aga kui nad ei tulnud, siis on nad...

Kõlab alarmikell. Kaugekõne Tallinnast.

Nemad! Toru käis käest kätte, kuni kõik oli välja selgitatud. Ja mis seal selgitada oligi? Seltskond sõitis Tallinna tagasi. Olid hommikust saadik «isegi juba 8 tundi Virtsus passinud». Nüüd pummeldasid pealinnas südame kosutuseks ja soovisid õnne. Teised olid tuuris ja lubasid sõitu suvel korrata. Aga Linda nuttis mikrofoni juures. Vaeseke! Isegi Juuli oma mehega oli Virtsu jõudnud. Ka nemad olid paar tundi oodanud. Ja samuti tagasi sõitnud. Miks siis? Laevad ju ometi käisid! Jah, aga sellal kui nemad seal vaevlesid, öeldi, et ükski laev ei lähe.

Kuidas nii?

Kujutlesin seda täiesti. Nad tõesti ei armasta lubadusi anda, need laevamehed ja asjamehed, ei kassaluugi juures ega sadamas. Nad ei õhuta lootusi. Nad ei kavatse sõita. Kuid pikapeale otsustavad ümber. Tuul võib vaibuda, reisijate surve tugevneda. Ning nad teevad endilegi ootamatult veel ühe otsa ja siis lõpuks «veel ühe»... Aga selleks peab reisija enne valmistuma, end pikaks vastupanuks sisse seadma. Siis on tal jõudu ja rahu, mis aitab vintsutusi taluda.

Nemad aga hakkasid endid lohutama napsitamise ja sünnipäevatoridi söömisega, haletsesid üksteist, kirusid ilma ja olusid, kruttisid oma närvid üles ega suutnud lõpuni välja kannatada.

Ah, Linda, Linda! Iialgi ei maksa Saaremaa-sõitu planeerida kõigi mugavustega! Parem juba kõigi ebamugavustega...

Õde Mall sähvaski telefonitorusse, et «pole enam õiged saarlased, sellepärast ei saa üle». Saarlased pidavat kõik välja kannatama — kui küsimus seisab Saaremaale pääsemises. Ja tõepoolest nad kannatavad neid ebamugavusi mingi erilise tuima uhkusega, nagu olen tähele pannud... Teised ei saa sellest aru. Kas see on passiivne vastupanu või vähenõudlikkus või solvumus millegi üle? Aga nurinat on neil sõitudel vähem kui muidu. Mingi fataalne leppimine kõige hea ja halvaga, mingi letargia... Igatahes pole see alati meeldiv, kuid säästab närve millegi veel hullema eest.

Sünnipäevalaps on kurb. Tal on kahju «energiast, mis kulutati». Eriti muretseb ta meie vanema õe Juuli pärast, kes on kolhoosis vasikate-mullikate talitaja ning pidi enne sõitu endale tingimata asendaja leidma. Ja nüüd läksid kõik need ettevalmistused nurja!

Tekib paus.

Juuli oli meie hulgast alati kõige tragidam ja ettemõtlemisem. Kas viimati ei saanud saatuslikuks see, et ta mõtles ka tagasisõidu peale?

Kell oli juba veerand üks, kui saabusid õpetajad ja me võisime lauda istuda. Niisiis — direktori sünnipäev algab «järgmisel päeval» nagu kindrali eine? Ei — pardon! Kell «veerand üks», see on ju kell 24.15, seega ikka veel sama kuupäev akadeemilise veerandiga. Minuti pealt akuraatne.

Hilines ainult õepoeg Aivo, kes tuli Kingissepast konverentsilt. Kuid Aivo on parteitöötaja ning tema kohta tavalised ristiinimese normid ei kehti.

Pidu nagu pidu ikka! Lõbus ja lahe jutt. Söögid-joogid, maiustused. Lõpuks ka laulu ja tantsu. Noored said raadiost tvistimuusikat ja muud meelepärast. Vastu hommikut «oskasime» kõiki moodsaid tantse. Kes jaksas, saatis veel külalisi koju ja vuhtis tee peal «tinnat».

Õe pere ööbis meil ja hommikul ärkasime hilja nagu vanasti pühade aegu. Istusime uuesti lauda, mis seisis veel piduehtes.

Kõik on huvitatud ilmast. Sest mitmel on täna sõidud ees. Termomeeter näitab pluss üks. Kuid selle soojakraadi kannab minema kiire niiske tuul. Ikka veel paiskab lund õhku. On jahe ja tuuline, isegi pisut ebasõbralik ilm.

Toas aga saabus õdus jututund. Pärast ei mäleta keegi, mis niisugustel tundidel just räägiti, aga kõik mäletavad, et see oli õdus ja hubane, mõnus ja kodune jutt. Näis, et isegi linnukesed akna taga sellest osa võtavad. Õunapuu oksa külge on rippuma jäänud väike kollane pabul. Seda käivad kordamööda nokkimas soliidne muustrastas ja lõbus leevike.

Peale lõunat lahkuvad külalised ja ka Mati sõidab ära. Mina aga ei tahaks jalgagi toast välja tõsta. Hirmsasti kardan külma. Selline tige, konteküünistav, salalik, tüütu ja võbistamapanev jahedus, mis isegi külma nime ei vääri, ent on hullem kui külm. Pistan nina uksest välja ning tõmbun kohe tagasi...

Raske öelda, kumb inimest rohkem väsitab, kas pidutsemine või töö. Ühtviisi mõjuvad organismile nii lõbud kui piinad. Arstid ütlevad, et mõlemad on erutused, ja lõpuks — sõitku seenele kõik!

Oleksin pidanud eile, kohe pärast saabumist, paar tundi magama, aga nüüd oli hilja sellele mõelda. Kuid selle äratundmise mõjul tegin siiski ühe tähtsa otsuse. Kaheks, äärepealt kolmeks päevaks oli mul võimalus jääda. Ja ma ei lähe siit enne kuskile, kui olen sõidust välja puhanud. Tahaks viibida vähemasti seni, kui saabub minu päev.

Mu nõuded polnud suured. Aga olgu ilus ilm ja aega küll! Üheainsa sellise päevaga jõuab inimene end välja puhata ja ära hellitada, nii et isegi piinlik hakkab. Ning sedagi on vaja. Sest inimene on juba kord niisugune loom. Kui sul on raskem kui teistel, hakkad end tähtsaks pidama. On sul aga kergem kui teistel, hakkad end tühiseks pidama. Nüüd oli minu kord tühine olla ja, kui võimalik, oma tühisust nautida. Tagasisõit toimub jälle kõigi ebamugavustega ja siis on mul hiilgavad võimalused (isegi teatud kohustus) end tähtsaks puhuda... Sest muidu ei jõua sa iial pärale.

Aitan teistel kraamida ja lõpuks mängin pisikestega kaarte. Ma küll ei oska seda «potkidnoid», aga nad õpetavad. Esimese hooga võidan koguni, kuid pärast kaotan kolinal.

Vend käis Kuivastus. Tee libe nagu klaas. Ja nüüd jäi veel oma õueväravas hange kinni. Armas aeg!

7

Ja siis tuli minu päev!

Sula ning tuisud on teinud oma töö. Paks lumi, vaikus... Kõik on kuidagi kohev ja puhas, nii taevast, lumi kui õhk. Päike näitas end ja pani pilved taeva all särama.

Sel päeval tegime õega paar väikest matka. Väsitasime end ära Orissaares. Aga õhtu eel tabasime muinasjutulise tunni, kus kerge hämarus alla laskus, uskumatult mahedais värvitsoonides. Kilomeetrit kolm oli meil minna läbi sügava lume. Algul sumas iga pöösake paksu vahu sees, iga jälg paistis kaugele, nagu kunstipäraselt lõigatud nikerdis.

Iga ese oli ümbritsetud omapärase varjudemänguga. Siis imbus taeva-kaartele roosakat, kollakat, suitsuhalli. Kõik looritus. Varjud kustusid. Lageda põllu serval külamajades süttisid kollased tuled. Ja siis hakkas suur sinilind oma tiibu laotama. Salapäraselt, hääletult... kuid lõpuks olid kõik maad ja mered tema võimuses.

Õe majas ootas mind pisike tuliuus inimene, keda ma veel polnud näinud. Hakkajalt ja kuidagi väga julgelt vaatas ta oma suurte tumedate silmadega maailma, milles ise vaid mõned kuud oli elanud. Vend on väiksel Marel ka juba olemas. See tiirutas õe ümber ja tegi siis järsku mõne draama, et tähelepanu endale tõmmata.

Õe maja on jälle rahvast täis. Vahepeal, kui lapsed olid igaüks ise ilmakaares, kartis ta, et unustab rääkimise ära. Oli proovinud raadiole vastu vaielda. Ütles aga, et palju paremini sobinud tal jutt oma rohelise rätikuga. «Tule nüüd jälle siia ja hakkame kahekesi pihta!» ütles ta rätikut välja võttes. Ning kohe oli seltsim.

Minia kostitas meid keedetud kalaga. Vimmad, särjed, meriahven... marjakalad. Ja soolasiig! Õepoeg Lembit aga pakkus värskelt pruulitud õunaveini ning muud joodavat. Lembit puudus sünnipäevalt — oli mootorrattal libisenud ja enesetunne olnud sant. Kuid pikemalt ei taha ta sellest vesta. Kuulen talt seesamel uudiseid luige kohta, keda kogu aeg kavatsen külastada. Luigel olevat tiib valesti kinni kasvanud, ei saa temast enam lendajat... Aga kevadeks on ta ette nähtud Kuresaare lossi vallikraavi. Seal saab teda kaitsta ja seal on tal ruumi ujuda. Sel luigel oli vahepeal mitmeid seiklusi... Ta viidi kord juba väina tagasi, kuid püüti sealt jälle kinni. Rabelnud oma haige tiivaga pilliroorägas nagu püünises...

Järgmisel päeval ma nägin seda luike. Läksime Üllega koos ja Niina viis meid kohe lauda juurde.

Kanad, helevaiged leghornid, istusid juba õrrel, ehkki oli alles lõuna-aeg. Aga luik, suur ja pisut turbamullane, seisis nurgas ning tatsas jalalt jalale. Ta keeras end kogu aeg näoga meie poole, hoidudes selle eest, et keegi tema selja taha ei pääseks. Seejuures sisistas ta veidi nagu isahani — kas nüüd vihaselt või kartlikult, aga sisises. Niina arvas, et see on ettevaatusest. Niisiis, ärgem teda väga häirigem! Seisime ja vaatasime. Tema aga tatsas, kael uhkelt püsti, uuris meid kord ühe, kord teise silmaga ja püüdis meie tuleku põhjust ära arvata. Kust ta teada võib, et ta ise on vaatamisväärsus?

See oli laululuik, hästi pika sirge kaelaga. Mitte too kühmnokkluk, keda harilikult tiikidel peetakse ja kelle kael on küsimärgina kõver. Laululuiki olen lapsest saadik kuulnud väinas kluugutamas. Neil on puhas, hõbeselge hääl ja kevadõhtuti andsid nad meile ilusaid flöödi-kontserte. Aga esimest korda näen ma seda lindu päris lähedalt.

Varsti läheb ka tema tiigiluikeks. Kahju, kuid see tagab talle elu! Ja elu näib ta ise väga hindavat...

Lauda põrand on Niinal kaetud vahtralehtedega, mis levitavad mahe-dat sügisese metsa hõngu. Siin pole seda kibedat virtsavingu, mis lautades pahatihti vastu lööb. Puhas metsalõhn!

Luik sööb kanadega koos. Nad ei kakle. Kanakari trügib küna ääres küll esimese ritta, aga luik seisab nende selja taga, sirutab oma pika aristokraatse kaela välja ja õiendab üle teiste peade. Tema jaoks on need lauakombed täiesti normaalsed. See on naljakas, kuid lahendab probleemi. Sest kanad algul kartsid teda. Ja Niina kartis teda algul sööta. Aga nüüd ta teab, et luige menüü on rikkalikum kui üldiselt

arvatakse. Nii et päris koduloom? Ei. Ta ei hinda inimese seltskonda. Parajat distantsi on vaja hoida. Paras distants, jah, ja see on igal juhul see kõige keerulisem küsimus, olgu kelle vahel tahes... Ma ju ütlesin, et Niina saab sellega hakkama!

Jälle Kuivastu.

«Laev läheb küll, aga hilinemisega. Tõenäoliselt ei jõua ta Virtsu-Tallinna bussi ajaks pärale,» ütleb kassaneiu ega kiirustagi piletimüüjiga.

«Soovite?» küsib ta siis kõheldes.

«Aga muidugi. Virtsus olevat ju isegi võõrastemaja...»

«Praam on alles teisel kaldal.»

Seepeale võtab ta Virtsuga kiirühenduse ja hakkab tungivalt kedagi masseerima: «Mis te õige mõtlete, siin inimesed juba ootavad ja tahavad bussiajaks üle jõuda, katsuge et tulema saate!»

Oleme talle väga tänulikud, kuid asi tundub lootusetu. Kui nad nüüd alles Virtsust tulema hakkavad, millal me siis sinna? ... Reisijatesumm on nagu herilasepesa. Torkad korra, on kõik ärevil. Hakkasime üksteise võidu Virtsu võõrastemajja helistama, et kas ikka öömaja saab? Sest väina taha jääda on praegu kõige kahtlasem.

«Naiste jaoks kohti on,» kõlab hele hääl telefonis. «Aga bussikonduktor istub siinsamas ja lubab teid paar minutit oodata.»

Ehk halastavad? Kuid palju nad oodata ka ei või. Reisijad teistes peatustes hakkavad nurisema. Kord nõuab graafikutäitmist ja nii edasi. Üldse on raske aru saada, mis siis täna lahti on. Vahepeal olid ilmad sulad. Jääd ei ole ja tuul ei mölla ka kõige hullemini.

Laevale jõudes märkasime kohe, et vesi on täis jääsuppi. Klimpidena ujusid need pinnal ja olid õige huvitava kujuga. Küll tembutab see talvine väin! Ja kust ta niisugused üldse on kinni püüdnud?

Mida kaugemale sõidame, seda kummalisem näib, et jäätükid on nagu vannid ja basseinid, nagu kausid, liuad ja öied... Nende põhitüübid korduvad lõpmatuseni justkui ühe vabriku töö. Kõik nad helendavad tumedal veel, kõik nad on seest õõnsad ja vett täis, kõik nad triivivad nagu tuules hälbinud paadid... Sekka mõni sirgeservaline kolmnurk. Kuid viimaseid on kõige vähem. Rohkesti ujub ringi jalatalla mudeleid, et võta, pane rihmad külge ja kõnni! Tõtt öelda on ka vannid pisut jalatalla moodi — üks ots laiem, teine kitsam, lookleva joonega, ainult et nad on suured nagu tõelised vannid meie moodsais pisikortereis.

Siis kaovad äkki kõik tahked kehad silmapiirilt. Meid ümbritseb sõbralikul kihinal tõeline vete vahuviin.

Väin ei taha veel kinni külmuda!

Iialgi sa ei tea. Tookord, kui hobusereel sõitsime, anti meile palju õpetusi kaasa. Kuid harva langeb sulle kaela just see häda, milleks end ette valmistad. Kirvest ja köit meil vaja ei läinud. Varitses hoopis teine oht — ilm läks uduseks. Ekslesime natuke, aga mitte nii hullusti nagu too külamees, kellest räägiti, et ta terve öö oma koduõues ringi sõitnud, arvates end ikka veel väina peal viibivat. Tookord jutustati meile ka seda lugu — seda «udu juttu», mille hiljem kirja panin...

Isegi tänapäeva tehnika suudab reisijaid uduste ilmadega vähe aidata.

Lennukisõidu aegluse rekord, mida tean, on 5 päeva Tallinnast Saaremaale. Viiakse kohale, just nimelt lennuvälja kohale, ja sealt ilma maandumata jälle tagasi. Mis siis süda sees ütleb?

Reisijad on klammerdunud ümmarguste kajutiakende külge. Juba jälle ujuvad meile vastu jäätükid. Ja täpselt seesama assortii mis Kuuvastus! Paadid, kraanikausid, vannid, jalatallad... Kapsapea-suurused vesiroosid ja nende vahel mõned kirvena teravad sihvakad kolmnurgad nagu haikala uimed. Ja siingi on kolmnurgad vähemuses.

On juba pime. Laeva prožektori valguses on selgesti näha, kuidas lumepilv ülalt alla langeb. Vaikselt ja ühtlaselt liuglevad helbed. Neid tuleb nagu küllusesarvest. Taevalagi keerleb ja merepõrand liigub. Taevalagi keerleb aeglaselt ning korrapäraselt. Merepõrand liigub rahutult, äkilistes sööstides, kuidagi ähmi täis ja hoolimatult. Ta ei taha veel kinni külmuda! Laine hüppab üle vanni- ja kausiservade, servad jäätuvad, paksenevad. Kuid kõik need anumad ujuvad edasi endise kergusega, ikka edasi ja edasi, loksutades oma ämbritäit lainetele vastu. Vahel näib, et nad turtsuvad ja sülitavad vastastikku nagu tiigripojad. Siis tuleb mõni suurem laine, valab kõik veega üle ning lööb nagu tiigriema oma pojakesed käpaga korraks pikali. Ent juba on nad jälle jalul, ulbivad ja puristavad endiselt. Kiskja õpetab poegi välja... Mis sest kõigest veel saab?

Buss seisab sadamasillal. Ta on meid tõesti oodanud — tervelt 15 minutit. Oh!

Sõit kõigi ebamugavustega loob alati kangelasi. Meie tänase ülesõidu kangelased on bussijuht ja konduktor. Teistes peatustes saavad nad võtta. Aga nad vastavad, et tee oli libe. Ja tee oli tõesti libe.

Tee on halvem kui halb. Aga me sõidame ja kõik libiseb meile vastu, isegi suured lumised kuusemetsad kahel pool teed ja uni ja unenäod.

Merest ei saa nii kergesti lahti. Tema pildid viirastuvad. Merel käib ikka edasi see meeleheitlik võitlus. Sest meri ei taha kinni külmuda. Ta on paanikas, sööstab siia-sinna, ohib vihaselt ja lainetab. See on kõige raskem võitlus — võitlus seesmise vaenlase vastu. Meri ei taha kinni külmuda, ja ometigi on jää temas tekkinud... Ent vahest polegi see seesmine vaenlane, vaid lihtsalt looduse seadus?

Unes näen, kuidas kõik need vannid ja kausid, jalatallad ja kolmnurgad päikesetõusu ajal särama löövad. Aina kristall ja vikerkaare värvid...

Ärkan ja uinun. Kuulen, kuidas uusi reisijaid peale võetakse.

«Tee on libe...»

Tulijad nõustuvad, et tee on tõepoolest libe. Mina aga mõtlen, et konduktor ja bussijuht teevad täna oma «sõitu kõigi ebamugavustega». Ootasid laeva ära, võtsid meid peale, nüüd võitlevad libeda teega ja püüavad veel hilinemiseaegagi tasa teha.

Viimaks ei kuule me enam, et tee oleks libe, ehkki ta on endiselt libe. Nad on selle raskuse ära võitnud, mis väin neile kaela veeretab. Väin ja meie ja nende endi hea süda. Salaja naeratame neile. Teised ju ei tohigi teada, et nad kangelased on. Nad ise ei näe meie naeratusi ka, sest nad istuvad seal ees, kahekesi kõrvuti, seljad meie poole.

Seljad meie poole, istuvad nad. Meie aga tukume. Tukume ja meenutame minevikku. Jah, just! Meil on mugav. Oleme tühised, tukume ja meenutame minevikku. See annab jõudu. Kust siis tuleb, et selline vääritud tegevus võib jõudu anda?

Möödunud päevade filmilindil on mitmesuguseid momentvõtte-

kesi... Näiteks see suur sinine öö. Õde saadab mind. Tal on niisugune iseloom, et ei raatsi saatmata jätta. Meie üle võlvub särav klaaskuppel. Õunalõhna aga imbub kaasaantud kompsust. Ja me hõljume otsekui pilvedes.

Aga tuttav majake tee ääres, kus elas Juuli Mölder, on tühi. Ta olevat Tallinna asunud. Ei suutnud harjuda sellega, et õgvendatud maantee otse tema tare tagant läbi käib. Autolaternad ja prožektorid lõikavad ilmast ilma aknasse ning ta ärkas mitu korda öö jooksul hirmutundega, et maja on põlema läinud.

... Ka venna majas on õunalõhn. Aga kui vaatad õunapuid akna all, siis näivad nad sügavas lumes nagu pisikesed põõsad. Ei usuks kuidagi, et selline põõsaniru on võimeline kandma ainsatki suurt mahlat õuna. Ja ometi ma tean, tean päris kindlasti, et ta kandis neid mitusada. Oli hea õuna-aasta.

... Näksime Üllega väikese männituka varjus punaseid kibuvitsamarju. Ka kelk on meil kaasa võetud. Aga kui kella vaatan, selgub, et aeg on juba nii kaugel. Kui nüüd ei lähe, jääb luik nägemata! On ärasõidupäev täis läbematut ärevust.

... Luik tekib mu mälu kraanile väga suurelt. Ta varjutab isegi silmapiiri. Vaadake, ta on invaliid, ta pole mandunud lind... vaid koguni selline invaliid, kes oma olemasoluga suudab ümbrusele rõõmu valmistada. Mandunud linde on maa peal ka olemas. Selliseid, kes enam ei lenda, sest kiskjate ja ohtude puudusel pole neil vaja olnud oma tiibu rakendada — kaua, kaua, igiaegadest saadik. Räägitakse, et selliseid linde on Uus-Meremaal. Ja vahest ka mujal, isegi meie ühiskondlikus elus võib tekkida linde, kes unustavad lendamise. Pole juhust, pole võimalust lennata, kui tee on tasandatud, kõik ohud kõrvaldatud, kõik kurjad kiskjad küttesse pandud... või maha saladud. Aga see luik...

... Piske tuli uus inimene. Õe pere, vend ja vennanaine — kõik nad tulevad uuesti mu juurde. Ja Niina ja kartlik turbamullase puguga luik ja valge jänes ja kollane pilliroog ja suured hälbinud jääpaadid väinal, mis ei taha kinni külmuda.

Sõit kõigi ebamugavustega on muutunud kirevaks kangaks. Meie ees istuvad kangelased ja me naeratame nende selgadele. Aga see kõik on vaid õnnelik kokkusattumus, et lugu nõnda lõppes.

1965

Tsüklist „Kodunurga laastud II“

* *

*

Kas on enne näinud keegi
last nii imelist!
Visalt treenib — muud ei teegi! —
pöidlaimemist.

Ära keeldudest tee välja —
ole virk ja visa!
Pöidlast imeasju välja
imeb ka su isa.

Aumärgid rinnas, pigimütsid peas

Aumärgid rinnas, pigimütsid peas,
targad mehed teed teevad reas.

Ja nende püüdlikkus on ju ka üsna mõistetav, sest
küllap muidu järeltulevad põlved toriseks,
et, näe, kui sandi tee tegid ja me kallis ammuoodatud
kuningapoeg tegi oma pühad püksid poriseks.

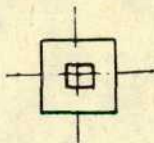
Nii nad seal siis agarasti töötavad —
auväärased killustikuloogid ja
vääraused sillustikuloogid ja
need tublid eluaeg päheõppimistööga tegelnud papi-
kesed, kes oskavad — aja või une pealt
üles — puhtalt peast joonistada kõikide
kuulsate tõldade vapid ja vapikesed;

ja veel see üks,

kes teab kõiki hobusenimesid;

ja veel see üks,

kes tunneb põhjalikult veerev-koosseisude ajalugu
sellest ajast peale, kui ratas oli põhi-
plaanis nihuke:

Aumärgid rinnas, pigimütsid peas,
targad mehed teed teevad reas.
Ainult et vahel on neil suur häda nende kluttidega,
kes kuresaapais ja salkus juuksetuttidega
tulevad pori plärtsides mööda maanteekraavi
või tõllaratast traadiga ees veeretades lasevad traavi
ja, sindrinahad, ronivad Pühamäe tippu ja
pühadel puudel lõuga tõmbavad jalad rippu ja,
vähe veel sellest,
vahetevahel loobivad auväärt teemeistritele isegi
käbisid lagipähe,
mis tööpoolest on väga inetu tegu.

Mahajäetud

Siin oli maja. Kambrid. Köök,
kus ema leiba sõtkus.
Sel kohal malts ja nõgesed
nüüd suurelt võimu võtnud.

Siin oli laut. Ja kuur. Ja ait.
Ou. Murul määgis lammas.
Nüüd õunapuudel metsikuil
on krobe vaevasammal.

See kinnikasvand vana kaev,
tiik, kus nüüd madal vesi,
on aastaid taga leinanud
siit lahkund inimesi.

Tuul halab hõbepajudes.
Päev ootamast ei väsi
neid naeru-, lauluhelinaid,
neid eluloojaid käsi.

Põld kiigub taamal suverüüs
kui lai ja ruuge puri.
— Siit läksid need, kel maasse usk,
ta jõusse ära suri.

Teel

Me masin undab asfaldil
ja tuuleklaasil närbub lill.

Üks põllulill, üks laantetupp,
tee äärest võetud kullerkupp.

Aeg ajab takka mind ja sind,
me kiire lind, me sihilind.

Jäab seljataha mets ja org,
kus käsikäes sai käidud kord.

Näe, viipab meile järveklaas.
Ta kaldal puhkasime maas

kesk suveöid ja rohtusid.
Seal koit ja eha kohtusid.

Kui peatuks? Vaataks paiku neid.
Kus sellega! Oo ei, ei, ei.

Meid sunnib takka aja piits.
Ära siit! Ära siit!

Meid tõukab jõud, bensiiiving.
Eel silmaring. Uus silmaring.

On põhi, lõuna, ida, lääś
me aja käes, me meelte väes.

Kuid, möödunu, hetk kinni peal
Kas see, mis oli, polnud hea?

Nüüd vetekäärust möödub tee.
Liiv. Kanarbik. Nõmm kollane.

Kaht minejat üks rada viib.
Üks rada viib. Jalgsi viib.

On pambud nende õlgadel
ja lahked tuuled silmadel.

Põu täis neil laante rohelust.
Hetk praotab nagu eilset ust.

Me südant läbib sama tuul.
Vaid hetkeks. Kiirus on nii suur.

Ja tuuleklaasil närbub nupp,
tee äärest võetud kullerkupp.

Saunapäeval

Taas laupäev on. Tuul laineid triikis,
nüüd sile mere sinav kleit.
Kolm sooja asja on ses õhtus —
soe puder, saun ja kallis eit.

Neist saun on tähtsaim, kõigist ette,
kui külmast oled vindunud.
Need kase rohelised lõhnad,
need palgid tahmast imbunud!

Suits tõuseb vaikse taeva poole
nii tumedates sõõrides.
Ta haruline saba välja
käib ukse-aknalööridest.

Kes tark küll sauna välja mõtles?
Kas jumal, kurat oli see?
— Üks andis selleks nõtked vihad,
ja teine leili tulise.

See tuli haudub kondid pehmeks,
leil hakkab pähe nagu viin.
On saun su usk ja pühakoda,
mees põlvili on laval siin.

Kuum keris nagu põrgu paugub
ja lakke tõuseb aur ja ving.
Sa, vihusaun, me arst ja apteek,
saab rohtu kont ja saab siit hing.

Viht vastu kuuma pihta laksub
ja higist nõrgub iga poor.
Siis kalur kargab saunast välja,
näost õhetav, nii rõõsk ja noor.

Rattast Haruta-Ju-Vommi kaudu Tallinna

Katkendeid reisipäevikust

atta, 11. juuni 1965

20 päeva tagasi läks jää Tazi jõel. Nüüd on iga päev laeva oodata. Laev käib ainult kord aastas, suurvee ajal. Suvel on veeseis selles laias ja suures jões nii madal, et isegi väikesed kaatrid tihtipeale ülemjooksule ei pääse. Asjad on pakitud. Pole muud teha kui istuda ja oodata. Üle üheksa kuu olen elanud Rattas, Lääne-Siberi idaosas asuvas külas. Mis asi see Siber siis õieti on? Kes reisib rongiga Lõuna-Siberis, selle jaoks on ta ürgmetsade keskele kiiresti kasvavate suurlinnade, hiiglaslike tööstusettevõtete, kaevanduste ja tohutute elektrijaamade maa. Maa, kuhu rajatakse uusi raud- ja maanteid. Maa, kuhu Nõukogude riigi igast nurgast koguneb rahutuid hingi. Maa, mille keskused (nagu näiteks Novosibirsk) teaduse- ja kultuurielus varsti Moskvast ja Leningradistki ette kipuvad jõudma. Innukas maa. Kärssitu maa. Fantastiline maa. Tulevikumaa.

Põhja-Siber on midagi muud. See on mitmekümne erineva väikerahva maa. Rahvaste maa, kes alles äsja ürgkogukondlikust korrast või varajasest feodalismist on välja astunud. See on veel ikka uurimata maa. Valgete plekkide maa. *Terra incognita*. Tühi maa. Vastuolude maa. Rohkem metsloomade kui jahimeeste maa. Rohkem põtrade kui põdrakasvatajate maa. Rohkem jõgede kui laevade maa. Rohkem metsade kui metsaraiujate maa. See, kes tunneb huvi inimeste vastu, näeb nende lausete teist poolt siiski rohkem. Teede maa ei ole ta üldse, läbipääsmatu aga mõnes kohas küll. Geoloogide maa on ta peaaegu samavõrra kui maavarade maa. Kaevanduste maa ta veel ei ole, aga küllap saab ta selleks. Ja lõpuks on ta veel suuremate võimaluste maa kui Lõuna-Siber. Kuigi iga aasta avastatakse kümneid rikkalikke leiukohti, on enamik kindlasti veel avastamata. Arvestades neid varusid, mis olemas on, veetakse siit metsa välja äärmiselt tühisel hulgal. Samuti kalu. Ei ole teid. Ei ole küllalt inimesi — üks elav hing kümne ruutkilomeetri kohta. Ei ole küllalt laevu. Siin on paiku, kus pole ial käinud ükski keeleteadlane, bioloog, antropoloog ega etnograaf.

Njari-Maatšõ (Krasnoselkup), 14. juuni 1965

720 kilomeetrit koduteed on seljataga. Kui ma aasta eest Njari-Maatšõ ja Ratta vahet sõitsin, tundus kogu ala mulle äärmiselt üksluisena. Laisalt väänlev otsatu jõgi. Kallastel mets, üha mets. Tahes- tahtmata hakkasin ühe teise mehe kirjutatud luuletust olukorra kohta ümber moonutama:

«Ükskõik, kuhu lähed,
sul vesi on ees,
vesi ja kõledad laaned.
Lahkunud viimnegi lootsikumees,
lahkunud lauldes,
et vesi on ees...»

Paar pisikest asulat — ühes veidi rohkem, teises veidi vähem palkmaju — ei suutnud muljet ega meeolelu muuta.

Nii oli tol korral. Tänavu sõitsin teise tundega. Mullu ei teadnud ma sellest maast veel midagi, kõik oli võõras. Ei osanud vaadata, ei osanud näha. Nüüd aga teadsin juba, millest ma mööda sõidan. Ahaa, nädal aega enne jääminekut käisin siin lutse püüdmas. Sinna kõrgele kaldale ronisin võrgulatte raiuma. Teiselt kaldalt on suurvesi ilusa suure seedri ja poole teerajast minema uhtunud. Siin kuskil aga vajus parema jala vilt läbi jää vette. Jooksin siit onu Miša onni viltte kuivatama. Onn asub väga ilusas kohas kõrge künka otsas. Juba sõidamegi tast mööda.

Praegu on vanamees oma püstkoja teise kohta viinud. Olevat kuskil kaugel, jõelähtme juures. Seal, kuhu inimjalg harva satub. On vast kaval mees see onu Miša. Hõre kitsehabe, lõbusad pilusilmad. Varahommikuti läheb jõe äärde. Võtab teadmiseks tuule suuna. Vaatab, mis värvi vesi on. Vaatab, kuidas lainetusega lood on. Vaatab, kas ümberkukkunud puu on vees või veest väljas. Mõtiskleb pool tundi omaette. Pärast seda mõnikord lööb käega, läheb tagasi oma onni, keerab magama, hiljem joo paar päeva teed ja räägib külalistele, kui neid juhtub olema, igasuguseid õudseid vanu lugusid. Teine kord toob ta aga jõe ääres kuuldavale sõlkupi imetlushüüde «tšää!», pomiseb midagi habemesse, näiteks: «tean küll, kuhu raisad on pugunud», istub kanuusse ja sõidab ära kuhugi kaugele. Vahel tuleb aga ette, et näitab teine näpuga mõnd abajat jõe teisel kaldal, ütleb: «seal ta ongi, valge kala, rasvane kala, ilus kala». Siis on teada, et juba järgmisel hommikul võib toredaid suuri muksuneid süüa. Kevadine suurveeaeg on üks väga kehv aeg. Mõõdunud sajandi reisimehed kirjutasid, et just kevaditi haaras Põhja-Siberit tihti raske näljahäda. Juhtus isegi seda, et sadu ja tuhandeid inimesi nälja või tõbede kätte suri. Ilmad on soojad. Talvised lihatagavarad on kas otsa lõppenud või roiskuma läinud. Pardid on kuskile kaugetesse tundratesse lennanud. Kala ka võrku on lähe. Tänapäeval nalga just ei jää. Kui muud ei ole, siis leiba on asulas ikka müüa. Lihakonserve ka. Need on aga hästi kallid. 200-grammine hautatud sealiha konserv maksab rubla ja viis kopikat.

Küllap sõlkuppidel raha jätkuks, aga ega sea- või veiseliha neile hästi ei meki. Kalurid on terved päevad jõe peal, aga kõik tulevad tühjalts tagasi. Siis järsku läheb asulas jutt nagu kulutuli valla: onu Miša tuleb! Rahvas koguneb jõe äärde. Läheneb terve kanuukaravan. Esimeses kanuus istub onu Miša ise. Paar-kolm slepis kanuud on aga suuri kasetohust korve täis. Ühes korvis on muksunid, teises — peledid, kolmandas — tširrid, kõige rohkem on siiski «musta kala» — hauge ja säinaid. Kui rahvas seda kalalasti näeb, hakkavad kostma rõõmuhõiskes. Onu Miša jagab kalad välja. Raha ega midagi muud ta ei nõua. Kui pakutakse, siis võtab vastu. See mees võiks elada nagu kuningas, aga tegelikult on ta üsna halvasti rõivastatud. Üks paik teises kinni. «Suvel on ükskõik, mis mul seljas on,» ütleb ta. «Peaasi, et teed ja soola on. Talverõivaid on mul aga terve kuhi.»

Onu Mišal oli ehtne šamaanitrumm, mida ta mulle küll ei näidanud. «Šamaanilaule laulda ja trummi mängida tahan ma vahel küll, aga šamaan ma ei ole, kärbseseenejooki ma ei joo. See jook on paha asi. Seitse päeva oled heas tujus ja laulad nõialaule, siis lähed aga lolliks. Mõni aasta tagasi kolm meest Ratta lähedal jõid seda. Kõik läksid lolliks. Üks suri varsti ära. Ülejäänud kaks jäid elama, aga on lolliid tänapäevani.» Leningradi etnograaf Prokofjev kirjutab, et käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel oli kärbseseenejoogi pruukimine sõlkuppide juures veel päris tavaline. Muidugi ei joodud seda jooki — puunit (nagu seda sõlkupi keeles nimetatakse) — sageli. Enamik inimesi tarvitas teda ainult trummielustamise pühal. «Trummielustamine» oli sõlkupi šamaanide üks pühalikumaid rituaale. Šamaan kujutab endale ette, et trumm on muutunud lendavaks võlupõdraks, kes viib oma pere-mehe tagasi esiisade maale. Esiiisade maal «paistab seitse päikest» ja «kivid tõusevad taevani». Nähtavasti on vanas šamaanilaulus tõesti säilinud mälestus sõlkuppide kunagisest kodumaast — Sajaani mägede-st.

Onu Miša laulab lihtsalt laulu enda pärast. Nõid ta ei ole. Kui tal tervis paha on, siis arsti poole ta siiski enamasti ei pöördu. Ravib end ise. «Karusappi on haava peale palju parem määrada kui joodi. Ükskord asulas pani vene naine mulle mädanevale haavale joodi peale. Ei aidanud midagi. Karusapp aitab alati. Karu teab seda isegi. Kui vana-ott haavata saab, siis hakkab ta suust omaenda sappi haava peale välja sülitama. Karusapp aitab juua ka, kui haigus mitte väljas pole, vaid sees. Sapp ajab haiguse minema; kui veel karurasva peale jood, siis tuleb jõudki kohe tagasi. Kui kopsud haiged on, siis tuleb aga koerarasva juua. Kõige parem on üht koera kogu aeg toas kinni pidada, paksuks nuumata ja siis ära süüa. Kas sa tead, mis *maraptsaanõ* on? See on üks sinine lill. Selle juurikatest saab hea rohu. Juurikad tuleb kõigepealt ära puhastada, siis kuivatada ja lõpuks veidi keeta. Terve inimene ärgu seda jooki joogu! Võib haigeks jääda. Leetrihaige teeb see jook aga terveks, vahel aitab ka tiisikuse vastu.»

Pagana mitmekülgne mees see onu Miša — kalur, kütt, põhjapõdrakasvataja, nahaparkija, paadimeister ja lõpuks veel arst.

Sel ajal, kui ma onu Mišat meelde tuletan, on laev paarkümmend kilomeetrit edasi liikunud. Minu kõrval võtab istet metsatöeline Kolja Kiki-Akist. Kolja näeb üsna kohutav välja, ta on kleptomaan ja joomar. Muidu on ta tore ja südamluk poiss. Sealjuures ka üsna haritud. Kunagi õppis ta Moskvast ühes instituudis. Õppeaeg olevat üsna hea olnud. Vabal ajal mängis malet ja lauatennist — mõlemal alal on tal esimene spordijärk. Kolmandal kursusel löödi ta aga varguste pärast instituudist välja ja suunati siia metsatööle. Siin saab ta kõva palka, raha jalaga segada, ometi tunnistas Kolja, et varastamist ta siingi päris maha jätta ei ole saanud. «Kui ma mõnd ilusat või eriskummalist asja näen, hakkavad mul käed värisema ja vastupandamatu himu tuleb peale. Miks see nii on, seda ma küll ei tea.» Ei suuda kohtuorganid Koljat parandada ega ümber kasvatada, psühhiaatrid peaksid proovima seda teha. Nõnda siis Kolja aina raiub puid, vabal ajal joo ja varastab. Mõistuse poolest võiks ta teadlane või mõne suure tehase peainsener olla.

Kui tugev, ja samal ajal kui nõrk on inimene! Ühed mõtlevad välja kosmoselaevu, teised aga ei suuda talitseda oma käsi, et need naabri taskusse ei roniks.

Üleüldse on Kiki-Aki metsapunktis kirju rahvas, kes laias laastus jaguneb kahte leeri: 1) endised vargad ja kurjategijad, 2) pika rubla noolijad.

Kummalise ja keerulise elukäiguga Kiki-Aki rahvast on saatus ja mustad kired paisanud siia-sinna, NSV Liidu ühest otsast teise. Samas aga elavad sölkupid, kes niivõrd armastavad oma metsa, et suuremat osa neist inimestest ei saaks siit väevõimugagi välja viia. Võõraste maade vastu neil enamasti huvi ei ole. Kino vaatavad nad küll meeleldi, eriti need, kes vene keelt oskavad, aga ega olustikuline taust nende tähelepanu enda peale ei tõmba, vaid eeskätt ikka inimsaatused.

Sõidan piki jõge. Üks päev järgneb teisele. Vaatad neid kasetohuga kaetud püstkodasid (sölkupi elamuid) jõe kaldal ja mõtled, mis on siis muutunud. Tuhat aastat tagasi püüdsid sölkupid samuti kala, küttisid metsloomi, elasid samasugustes kodades ja rändasid nõndasamuti ringi paremate jahimaade või kalaloomuste otsinguil. Mõned uued asjad on: vibude ja noolte asemele on tulnud püssid, kodadesse on tekkinud raudahjud, mõnel kalameeste brigaadil on kaproonvõrgud, viimastel aastatel on Tazi jõele ilmunud esimesed mootorpaadid, üksikud kojad on kasetohu asemel kaetud presendiga, naturaalmajandust on rahamajandus asunud välja tõrjuma jne. jne. Tuhanda aasta kohta on uudist siinses elus naeruväärselt vähe. Kui aga vaadata, kui paljud toimunud muudatustest langevad viimase 35 aasta peale, siis saab selgeks, et suuri jõupingutusi on tehtud aastatuhande-vanuse inertsiga ületamiseks. Ometi on Tazi jõe basseini üks kõige mahajäänumaid kante Nõukogude Liidus. Toll-khõõ sovhoosis töötab zootehnikuna tšuktš Enrel. Ta väidab, et nii varustamise kui ka kultuurilise ja elukondliku teenindamise osas on Ida-Siber siinsetest paikadest kaugel ees. Tšuktši rahvusringkonnas on igas asulas elekter. Siin, Jamaali-Neenetsi rahvusringkonnas, on elekter ainult rajoonikeskustes. Seal on lennuühendus asulate vahel hea, siin on lennuk haruldane külaline. Seal on helikoptereid üsna palju. Siin ei ole neid üldse. Helikopteril ei jätku bensiini jõesuudmest siia ja tagasi lendamiseks. Seal jõuavad ajakirjad ja lehed rajoonikeskustesse kolmepäevase ja muudesse asulatesse nädalase hilinemisega. Siin loed rajoonikeskuses nädalavanuseid, mujal aga kuu-poolteisevanuseid lehti. Seal on poed kaupa täis, siin pole aga kõrvalisemates asulates sageli kõige hädavajalikumaidki asju müüa. Miks see nii on? Olud siin on märksa raskemad kui Tšukotkal. Merest on Krasnoselkupi rajoon eemal, jõgi aga on suvel madala vee-veisuga ja halvasti laevatav. Kogu ühendus muu maailmaga on väga tülikas. Rajoon on Eestist kaks korda suurem, elanikke on siin aga 4800 korda vähem.

Jõgi on muutunud juba üle kilomeetri laiaks. Kuskil siin kohtasin esimest korda vigurimeest Limpõ-irat (Kotka-vanameest). Ka tema laulab meeleldi šamaanilaule, ainult et ta tunneb veel teisigi vanu nippe. Kord laulis ta end purjuspäi (jõi viina, mitte kärbseseenejooki) ekstaasi, haaras jahinoa ja hakkas end sellega rindu taguma. Kõik see jättis õige tõetruu mulje, aga ometi jäi teatav kahtlus hinge. Nimelt liikus mehe käsi fantastiliselt kiiresti. Kunagi varem pole ma näinud, et inimene oma jäsemeid nii kiiresti liigutab kui Limpõ-ira. Kui miski asi aga ülimalt kiirusega liigub, siis on raske otsustada, kuidas just ta liigub! Võib tekkida nägemispetteid. Igal juhul pole ka Limpõ-ira

pärisšamaan. Ta valdab vaid mõnd üksikut nippi. Pärisšamaane siinmail enam ei ole...

Peagi jõuame Njari-Maatsõsse. Kaugemale laev ei lähe, sest kuigi varsti algab juuni teine pool, on jää jõe alamjooksul alles sulamata.

Njari-Maatsõ, 21. juuni 1965

Hüvasti, sõlkupid!

Olete väike rahvakild. Ei ole teid rohkem kui Rapla elanikke. Milline tulevik ootab teid? Minevik on olnud teil karm. Sõjad, epideemiad, näljahädad — massiline väljasuremine. Kas suudate minevikust välja astuda?

Sõlkuppidel pole tänapäevalgi kirjakeelt. 30-ndatel aastatel taheti luua kirjakeel igale Nõukogude Liidu rahvale, vaatamata sellele, kui väike ta ka ei ole. Kuna iseäranis Siberis rahvuslik keelemeeste kaader puudus, siis püüdsid eeskätt Leningradi teadlased siinsete rahvaste kirjasõnale alust luua. Leningradi mehed tegid oma tööd innukalt ja ausameelselt. Kirjakeele loomine ei ole aga kerge töö. Siin kehtib seadus «üheksa korda mõõda, üks kord lõika». Seda seadust ei peetud alati silmas. 30-ndatel aastatel anti raamatuid, põhiliselt aabitsaid, välja ladina tähestikus. 40-ndatel aastatel mindi juba üle slaavi tähestikule. Raske on üht tähestikku teisele eelistada, trükkimisvõimalusi arvestades aga oleks nähtavasti otstarbekas olnud kohe alguses slaavi tähestik kasutusele võtta. Igal juhul takistas kirjaviisi kiire muutumine traditsiooni väljakujunemist ja rahvuslike kirjanduste levimist Siberis. Sellele lisandus veel teisi takistusi: kas või see, et mõnda keelt kõneleb äärmiselt vähe inimesi — seega tuli raamatuid trükkida väga väikestes tiraažides. Keelte foneetilisest iseärasustest püüti üle saada lisamärkidega. Väikesed tiraažid, lisamärgid — kõik see ei meeldi sugugi trükikodadele. Need 3500 inimest, kes kõnelevad sõlkupi keelt, on laiali maa-aladel, mis ühtekokku on Eestist neli-viis korda suuremad. Põhja- ja lõunapoolsemad sõlkupid on teineteisest eraldatud Vahhi jõel elavate hantide poolt. Üsna loomulik, et niisugustes tingimustes on see väike keel jagunenud hulgaks üksteisest tunduvalt erinevateks murreteks ja murrakuteks. Abielupaar Prokofjevitel, kes sõlkupi kirjakeelt püüdis luua, seisis ees raske valik — milline murrak võtta kirjakeele aluseks? Minu arvates ei olnud paremini võimalik validagi, kui nemad seda tegid. Ometi jäi sõlkupi raamatute trükkimine paari katse järel hoopis soiku. Asi on selles, et sõlkupi kirjakeele loomiseks polnud tingimused välja kujunenud ega ole seda praegugi. Ei ole sõlkupi rahvast kui tervikut. On ainult üksteisest eraldatud rahvakillud Jamaali-Neenetsi rahvusringkonnas, Handi-Mansi rahvusringkonnas, Tomski oblasti põhjaosas ja Krasnojarski krais Turuhhani rajoonis. Niisugune killustatus on juba ajalooliselt välja kujunenud ja vaevalt, et siin midagi muuta saab. Sõlkupid on jäänud jahimeesteks ja kaluriteks. Kultuuri alal on kompaktsemad ja suurema-arvulised naaberrahvad, nagu neenetsid ja handid, neist mõneti ees. Neil on oma kirjakeel kui mitte just päris läbi lõõnud, siis vähemalt läbi lõõmas. Muidugi pole ka siin veel midagi päriselt olemas — on ainult lootustäratavad algmed. Kirjakeelt üks inimene paari kuuga välja ei mõtle, küllap ka tänapäeva tingimustes võtab kultuurkeele kujunemine parimal juhul viiskümmend aastat aega. Fakt on aga see, et handi ja neenetsi keeles ilmuvad kirjandusteosed, õpikud ja ajalehed. Salehardis

oli mul võimalus tutvuda neenetsi kirjanike, ajakirjanike, teadlaste ja riigitegelastega. Meenuvad kohtumised luuletaja Juganpelikuga, spordijuht Okotettoga, keemiakandidaat Salinderiga jt. haritud neenetsitega. Veel täna lendan üle neenetsite maa.

Salehard, 23. juuni 1965

No oli Njari-Maatsõs vast möll! Tazi suue on ikka veel jääs. Laevad ei käi. Inimesed — eeskätt vene või tatari rahvusest õpetajad ja ametnikud — tahavad aga kõik sõita suvepuhkusele, kes Krimmi, kes Kaukaasiasse, kes oma kodukanti. Viimastel päevadel on üsna hea hulk lennukeid Njari-Maatsõsse jõudnud. Ometi on jõe kallas mehi, naisilapsi, kohvleid ja kompe täis. Arvan, et minu järjekord on käes, ja hakkan ühe hüdroplaani peale ronima. Muud rahvast ronib ka peale. Pärast selgub, et lennuk on hoopis Njari-Maatsõ haiglale broneeritud. Enne kui meie oma kimpsude-kompsudega maha saame, on haiged oma saatearstiga peale roninud. Hüdroplaani pontoonidel tekib ummik, ühed ei saa teistest mööda. Lendurid vannuvad. Järgmise lennukiga saan siiski ära sõita. Eestis poleks ükski lennuk sellise tugeva tuulega välja lennanud. Õhumasin viskleb sedavõrd, et isegi lendurid viimaks vastu ei pea ja oksle hakkavad. Mis siis veel reisijatest-vaeseketest rääkida! Kui viimaks metsaneenetsite e. päkkide keskuses Tarko-Salees vahe- maandumise teeme, on kogu seltskond üsna oimetu.

Rasked lennutingimused ja reisiliinide ülekoormatus — see on teetust Põhja-Siberis iseloomulik nähtus. Iga asula või metsaküla juurde lennuvälja või maandumisplatsi ehitada oleks liiga kulukas. Kuna eranditult kõik asulad paiknevad jõgede ääres, siis ajab vesilennuk asja kuidagi ära. Paraku on meil vesilennukid väikesed ja vanamoelised.

Salehard, 24. juuni 1965

Tegin eile ja täna reisi ümberkaudsesse tundrassa. Obi alamjooksul elab läbisegi komisid ja hante. Huvitun siinse rahva elulaadist ja kommetest. Võrreldes Tazi-äärsetega on siinsed külad suuremad ja jõukamad. Rohkem on haritlaskonda. Sageli satub sinna linnamehi Salehardist. Hulk siinseid hante-põdrakasvatatajaid elab aga ainuüksi kodades. Neil on vanad kombesid palju paremini säilinud kui sõlkuppidel. Kommetes on mõndagi raskesti mõistetavat. Näiteks ei tohi naised puhastada kala, eriti suur patt on lutsu puhastamine. Naised ei tohi astuda üle harei¹. Naised ei tohi puudutada püüniseid — vastasel korral kaob jahiõnn kauaks ajaks. Vanal ajal karistati nendest keeldudest üleastujaid surmaga. Tänapäeval piirdatakse enamasti viltuvaatamisega. Ometi tuleb tänapäevalgi üksikuid tapmisjuhtumeid ette. Näiteks räägiti Salehardis, et üks ukraina neiu oli velskrina hantide juurde tööle läinud. Kombeid ta ei tundnud. Kord oli ta ühe püstkoja juures üle harei astunud. Koja peremees nägi seda ja tappis neiu kirvega. Rasedat naist peetakse roojaseks. Ühte nartasse temaga ei istuta, rõivad võetakse talt ära ja talle antakse kanda kõige viletsamad räbalad. Püstkojas eraldatakse tema jaoks mingi räpane nurk, kuhu talle süüa ette visa-

¹ Harei — pikk paindlik metallotsaga ritv põhjapõtrade ajamiseks.

takse nagu koerale. Pärast sünnitamist põletatakse ära need rõivad, mida naine enne kandis. Kui inimene aga sureb, siis kirstu maasse ei kaevata; surnuaed lehkab suvel üsna võikalt. Pärast inimese surma valmistatakse riideräbalast või puust nukk, mis kadunud peab asendama. Kolme aasta jooksul surmapäevast arvates pannakse nukk alati koos ülejäänud perega söögilaua äärde istuma. Talle antakse suppi, liha, teed, leiba ja kõike muud ette, kuigi väga vähesel hulgal. Hiljem visatakse see toit ära.

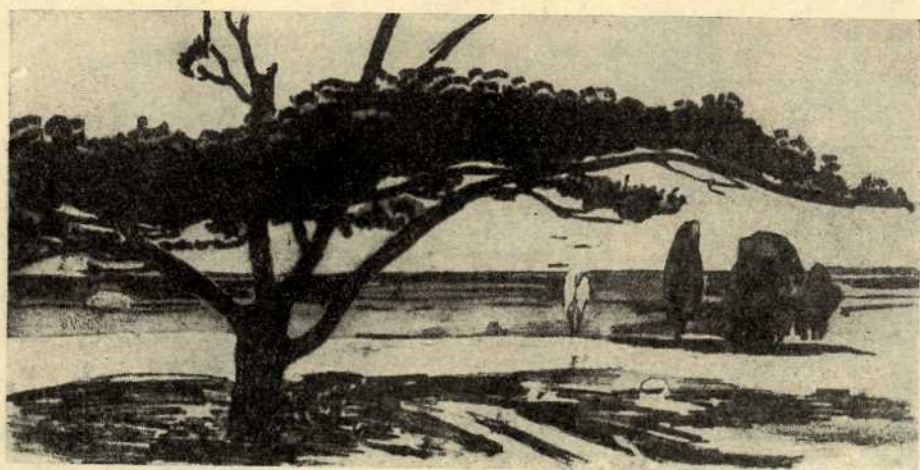
Kodades elavad handid-põdrakarjused näevad väga maalilised välja. Rõivad on kriiskavais värvitoonides, eriti armastatakse punast. Mehed on peaaegu kõik punastes särkides. Nii mehed kui naised kannavad patse. Mehel on üks pats, naisel kaks patsi. Mehel on patsi küljes punane lint, naisel on patside külge kinnitatud auguga metallrahasid ja kellukesi. Handi naine liigub kõlina saatel.

Põdrakasvatajatel-hantidel on igasuguseid kombeid nii palju, et ei jõua neid kõiki siin kirjeldadagi. Enamik vanadest kommetest on muidugi kurjast ja praegu tehakse suuri jõupingutusi, et rahvast neist võrutada. Unustasin mainida, et handi naised varjavad oma nägu, nii nagu seda tehakse islamimaades. Nähtavasti on see seletatav tatari mõjuga. Olid ju tatarlased hea tükk aega Lääne-Siberi valitsejateks. Handid muhamedi usku ei siirdunud. Küllap tundus parandžaa kandmine neile lihtsalt peenena. Tatarlased ise (Salehardis on neid väga palju) ei kannu parandžaad enam ammu. Tatari tüdrukud on enamasti hästi moodsalt ja elegantselt riietatud. Tegin äsja juttu hantidest-põdrakasvatajatest. Suurem osa hante elab aga lõuna pool, Handi-Mansi rahvusringkonna metsades. Nii nagu sõlkupidki tegelevad nad talvel jahipidamise ja suvel kalapüügiga. Kuna nende elu on palju tihedamalt kui põdrakasvatajatel seotud Obiga, Lääne-Siberi elava liiklusteega, siis on neil tänapäeval märksa enam kokkupuuteid venelaste ja tatarlastega. Kaasaegne tsivilisatsioon oma paljude saavutustega (nii heade kui halbade) on neile hulga enam mõju avaldanud. Metsahantide seast on võrsunud ka handi haritlaskonna põhiosa.

Märgatav protsent põdrakasvatajaid-hante on sattunud aga komide mõju alla, nad on minetanud oma kombed ja siirdunud (või siirdumas) komi keelele. Kuna komi kultuur handi omast tublisti kõrgem on, siis on selline ümberrahvustumine ka loomulik.

Haruta-Ju-Vomm, 29. juuni 1965

Pikk tee Salehardist siiani on jäänud seljataha. Käidud on paaris linnas — Petšoras ja Narjan-Maris — ning mitmes asulas. Komi vabariigi tööstusrajoonid jätavad võrdlemisi kirju ilme. Mitte arhitektuuri mõttes. Linnad koosnevad võrdlemisi standardsetest 3—4-kordsetest kivimajadest. Komid linnaelust eriti lugu ei pea, seepärast on siia tööle tulnud inimesi Nõukogude Liidu igast otsast. Rongis võib siin kuulda ka eesti keelt. Vorkutas elab eestlasi üsna rohkesti, aga ka Petšoras tuleb kaasmaalasi ette. Eestlasi saadeti siia seoses isikukultuse nähtustega. Tänapäeval on suurem hulk kodumaale tagasi pöördunud. Mitmed inimesed on leidnud siinmail niivõrd heapalgalisi töökohti, et päriseks kojusõit neid ei meelitagi. Puhkuse veedavad nad peaaegu kõik Eestis. Arhangelski oblastile alluva Neenetsi rahvusringkonna keskus Narjan-Mar oma palkmajadega sarnaneb sõsarringkonna keskusele Salehardile. Narjan-Mar on veidi meeldivam: ta asub

H. Sarap

Aegna (Pehmelakk-akvatinta) 1963

liivasel pinnal ja tänavatel pole kunagi pori. Tatarlasi siin ei ole. Neenetsidki on vähe. Kõige sagedamini kuuled komi ja vene keelt. Tegelikult pole Narjan-Mar mingi linn, vaid lihtsalt tavalisest suurem asula. Ka rahvas tuletab siin rohkem maainimesi meelde. Komi naised käivad ringi rahvarõivastes: seljas on neil rohekad sarafanid, mille allserva lähedal on üks või kaks triipu, peas on tanud. Narjan-Mar on väga hästi varustatud. Poed on igasugust kaupa täis.

Narjan-Marist viib mind tee Adzva jõe äärsetesse komi asulatesse. Võrreldes Lääne-Siberiga on siin pilt sootuks teine. Sealsete rahvaste elus näeme veel praegu suuri kontraste: üks noor neenets istub mitte just puhtas püstkojas, tema rõivastus on üsna ürgaegne ja kirjaoskus vähene, teine noor neenets istub võrdlemisi kaasaegses linnakorteris, kannab head ülikonda, lipsu ning valget särki ja kirjutab parajasti mingit teaduslikku tööd. Neenetsi kultuur kasvab peaaegu et tühjale kohale.

Komis tajub reisija kõikjal tugeva patriarhaalse kultuuri traditsioone. Hoolikalt õmmeldud rahvarõivad. Eriti oskuslik karusnahkade töötlemine ja kokkuõmblemine. Igal komil on nahatöötlemiseks terve hulk tööriistu — peaaegu et väike töökoda. Sõlkupid seevastu kaabivad nahka veidi noaga ja arvavad, et sellest piisab. Karusnahksed talvesaapad ja sussid on komidel imeilusad, kaunistatud meeldivate värviliste mustritega. Kodudes puhtus ja kord — mitte ainult asula palkmajades, vaid ka püstkodades. Sõlkupi kütt ei võta oma karusnaharüüd vahel mitu kuud seljast ära, kõik selle aja on ta pesemata. Komi peseb end iga nädal. Isegi püstkojas magatakse nagu kord ja kohus linade vahel. Linad on siin siiski alles uudis. Ometi olid ka varasemad magamisviisid üsna kultuursed. Magati kahe karusnaha vahel, aga hommikul keerati need karusnahad korralikult kokku ja pandi ära. Samas keerati lahti teised karusnahad, mille peal päeval istutakse. Lõkke ümber külmetamist siin ette ei tule. Igas kojas on raudahi.

Ka püstkoja katete valmistamine on komidel palju täiuslikum kui sõlkuppidel. Võtame näiteks suvised püstkojad. Sõlkup lööb teibad poolviltu maasse, katab need kasetohuga ja ongi koonusekujuline koda valmis. Komi igasugust kasetohtu ei võta. Väljavalitud tohu keerab ta torru. Toru ühe otsa katab ta samblaga, toru teise otsa pistab ta vette, patta. Nii aurutatakse kasetohtu, kuni ta pehmeks ja paindlikuks muutub. Siis kaabitakse tohult alumine, tumedam kiht noaga maha. Järelejäänud õhukesed tohukihid õmmeldakse pealikuti kolmekaupaks kokku. Seesugust *jodumit* (nii nimetatakse kojakatet komi keeles) eelistatakse presendile. Ka asulate poodides on rikkalikult kaupa (eriti Neenetsi rahvusringkonnale alluvates komi asulates), ometi eelistavad komid mitmeid asju ise teha. Niitigi valmistatakse ise — põhjapõdra selgrookõhrest. Poeniit ei kannatavat nahaõmblemist välja. Muide, komi sarafan on siinsetes tingimustes palju praktilisem kui poekleit. Maani ulatuv sarafan kaitseb paremini sääskede eest, keda siin suvel peaaegu niisama ohtrasti on kui Siberis. Sama otstarvet täidab meeste kapuutsmüts, mis sääskede eest varjab ka kõrvad ja kaela.

Kauplustes on siin palju Baltikumi kaupa. Eestit esindavad mitmesugused konservid ja mööbel. Paljudes komi ja põdrakasvatajate asulamajades võib näha moodsaid eesti diivaneid ja tugitoole. Viina ei jooda siin teeklaasidest nagu Lääne-Siberis, vaid pitsist. Paljud eelistavad

valgele viinale veini. Alkohoolikuid ei juhtunud nägema. Purjus inimesi vahel küll.

Polaarkomid on Nõukogude Liidu kõige rikkamad põdrakasvatajad. Ühel kolhoosil on siin 150 000—200 000 põhjapõtra. Kogu see meeletu hulk põtru on jaotatud paljudeks karjadeks. Ühes karjas on oma 2000 põhjapõtra. Need arvutud põdrakarjad rändavad iga aasta ligi tuhat kilomeetrit. Suveks aetakse nad Kara mere äärde — seal puhuvad värsked külmad tuuled ja sääsed ei tee põtradele liiga. Talveks aetakse põdrad Komi vabariigi põhjapoolsematesse metsadesse. Metsas on lumi õhem kui tundras, põtradel on kergem lume alt sammalt välja kaapida. Pöder on tore loom, heina talle teha ei ole vaja. Muuseas, maailmas on ka üks hobusetõug, kes heina ei vaja. Need on jakuudi hobused. Nemadki kaabivad talvel lume alt sammalt.

Viimasel ajal kasvab siin põhjapõtrade arv kiiresti, kuna kardetav vaenlane — hunt — on Kirde-Euroopa tundrarest peagi kadumas. Helikoptereist pole siin puudu. Talvel patrullivad nad tundra kohal. Kui silmatakse hundikarja, siis avatakse selle pihta kuulipildujatuli.

Polaarkomid tegelevad peale põdrakasvatamise veel palju muuga. Näiteks on Haruta kolhoosil lisaks põdrakarjadele veel veisekari, karusnahafarm, kartulipõllud, kaluribrigaadid.

Kui Lääne-Siberi kohta võib öelda, et siin on vene ja tatari rahvusest haritlaste kõrval ka neenetsi ja handi haritlasi, siis komi külas on kogu haritlaskond komi rahvusest (otsustan seda küll just mitte suure hulga külade põhjal).

Komikeelne kirjandus läheb tagasi üsna kaugele minevikku. Esimesed komi raamatud on teadaolevatel andmetel pärit XIV sajandist. Üks Nõukogude Liidu juhtivamaid keeleteadlasi, komi professor Lõtkin väidab, et XIV—XV sajandi komi raamatutes kasutatud tähestik on välja arenenud iraani hõimudelt laenatud avesta tähestikust. Hiljem keelati komikeelsed raamatud Moskva patriarhi poolt kui ketserlus. Kokkupuuted iraanlastega olid komide esivanematel nähtavasti üldse tihedad. Komi keeles on ka palju iraani laensõnu. Küllap iraanlastega suheldi kuskil Lõuna-Uraali kandis. Hiljem Kaug-Põhja jõudnud komid õppisid põdrakasvatamist nähtavasti neenetsitelt. Tänapäeval on õpilane õpetajast ette jõudnud.

Haruta-Ju-Vomm, 2. juuli 1965

Komid on väga jutukad. Olen õige mitmete rahvaste seas olnud, aga nii innukaid muinasjutuvestjaid pole ma veel näinud. Sõlkupid räägivad võõrale inimesele muinasjutte mitte just hea meelega. Omavahel olles löövad nad jõudeaega meeeldi muinaslugudega surnuks. Võõrale rääkimine on nende meelest aga ebaloomulik asi. See on eksponeerimine. See on edvistamine. Võib aga olla, et see on nende arvates mõttetud. Kas võõras suudab üldse sõlkupi asjadest aru saada? Sõlkupi lugudest hõngub meile vastu selle rahva ränka, kohutavat minevikku. Võitlused inimsööjatega, suguharudevahelised vennatapusõjad, sõjad neenetsitega — kõik see liitub veriseks kangaks. Igalt poolt ründavad inimesi fantastilised koletised. On need epideemiad, loodusõnnetused või mõni muu vaenulik stiihia? Kohati ei puudu lugudes huumor, aga seegi on võigast laadi.

Ega komidelgi alati kerge pole olnud. Siiski pole aeg komi rahvast nii muserdanud nagu sõlkuppe. Kliimä on pehmem. Epideemiate ja

massiliste näljahädadega ei ole suurt pistmist olnud. Komid on alati olnud üks jõukamaid põhjarahvaid. Ka sõdu on siin harva ette tulnud.

Muinasjuttudes ja rahvalugudes on palju mõnusat külanalja laiskade, saamatute ja lollide kujul. Siin maal võis inimesele mõni rikas ülik enam kurja teha kui loodus. Sotsiaalset kriitikat on folklooris palju. See ei mõju aga traagiliselt. Ei ole märgata hirmu rikaste ja ülbete ees. Neid naerdakse välja. Nende vastu protestitakse aktiivselt. Ja kui vaene inimene ise hädast välja ei pääse, siis aitab teda jumal või mõni ingel. Näib, et komid on parandamatud optimistid. Nad usuvad alati, et kõik lõpeb hästi.

Igal juhul muutub rahvaluule laad siinpool Uraale järsult. Seal inimesööjalood, igasugused müstilised õuduslood. Siin kuningapojad ja kuningatütred, kaupmehepojad ja kaupmehetütred, nupukad külamehed jms. Palju on märgata vene mõju. Aga siiski on tuntud vene rahvajutud Ivan-tsareevitšist või Ivanuška-duratšokist siin üsnagi komipäraseks muutunud.

Lausa hämmastama paneb siinse rahva hool, korralikkus ja ilumeel. Iga väike nipsasigi — nagu näiteks tubaka- või õmbluskott — on tehtud nii kaunilt, et lust vaadata.

Süüakse külluslikult. Põhjapõdralihast valmistatakse väga mitmekesiseid ja maitsvaid toite. Erinevalt Siberist juuakse siin rohkesti ka piima. Võõral on söömisel komidega raske sammu pidada. Mis siis ikka! Miks ei või inimene maitsvast söömaajast rõõmu tunda? Üks asi on siiski võõrastav. Nimelt armastavad komid süüa veidi lehkavat kala. Kergelt soolatud kala hoitakse senikaua, kuni ta kergelt halvaks läheb. Niisugune kala on üks põhjakomide lemmikroogi.

Toore kalaga harjusin ma sölkuppide juures kergesti. Komi kalaga ei suutnud ma sugugi harjuda.

Tundra Adzva jõe ääres oli äsja roheliseks lõõnud. Vaevakased lõhnasid magusalt ja uimastavalt. Õhk oli nii kevadine, kui üldse olla saab. Osooni, osooni väga suurel hulgal. Komid ütlevad, et sel ajal, kui rohi ja lehed kasvavad, kõmiseb siin iga päev pikne.

Tallinn, 8. juuli 1965

Ühel pikselisel päeval jätsingi Harutaga jumalaga. Haruta-Ju-Vommist jäi hinge värske ja helge tunne. Arhangelskis ja iseäranis muidugi Leningradis sattusin jälle moodsa linnaelu virvarri sisse. Autobusside ja autode möirgavad karjad, vastik bensiini- ja asfaldilehk — kõik see ajas pärast pikka metsa- ja tundraelu ihukarvad püsti. Tänavamüra ei lasknud öösel magada. Nüüd, Tallinna jõudnud, olen selle kõigea suutnud enam-vähem ära harjuda.

Tallinn, 12. juuli 1965

Kodulinn ja Soome laht — hakkab neist iga päevaga enam mõnu tundma. Et mul veel igasuguseid suuri sõnu kodukandi ülistuseks peas keerleb, seda võib lugeja isegi arvata.

Seepärast jätan nad välja ütle mata.

Päikse ja pakase laulud

K õ i g i g a

Lage külmunud rand. Tuulerütm.

**Tahmunud lambina hõõgub
päiksesõõr mattidesse pilvedesse.**

Lage külmunud rand. Tuulerütm.

**Kollane kõrkjas kui rukis
sirutub lume alt iilidesse.**

Lage külmunud rand. Tuulerütm.

**Kunagi kärbuvad need kõrred
ärkavaisse eludesse, soojusesse.**

Lage külmunud rand. Tuulerütm.

**Tahtmatult vaatavad silmad
uurivana kahvatusse päikesesse.**

*Lage külmunud rand. Tuulerütm.
Kaebab üksindust üks suvekiik.
Pole rukkitolmu. Tuim tuisk.*

**Erutatult kihutavad mõtted
kaugesse kustunud planeetidesse.**

*Lage külmunud rand. Tuulerütm.
Kaebab üksindust üks suvekiik.
Kõigub viljana veel iga kõrs.
Pole rukkitolmu. Tuim tuisk.
Lumes tardunud tomp — linnulaip!*

Lage külmunud rand. Tuulerütm.

I g a ü h e g a o m a e t t e

Miks end vaikselt surud vastu ahju, tüdruk?
Temas ammu tuhaks taltus tulelust

ja ta vanamoodsalt kohmas kogu, tüdruk,
õhkab väljanaerdud müüdi kõledust.

Miks siis surud ennast vastu ahju, tüdruk? —
Aga silmades on ainult tõrvavust.

Seisab vaikselt, nagu kaitstes seisab tüdruk,
ammu avatud ei ole ahjuust.

Seisab vaikselt külmast kohmetunud tüdruk,
ahi tardununa õhkab jahedust.

Miks küll vaikib nõnda, vaikib, vaikib tüdruk,
aga ahi kohmakana avab ust?

Ü k s i n d a

Kogu linn on hele hele hele

Kõnnitee on paksu klaasi jäätunud
hoovisopp on jäätisesse jäätunud
Vaikus Valgus Vari sinine

Kogu linn on hele hele hele

Lumi sammud kahupehmeks matab
huike tundetuks ja tuhmiks matab
Linn on vaikne külm ja pimestav

Olen nagu üksi linnas äkki

Sõidutee on jäigaks jooneks hangunud
trammitee on hangedesse hangunud
Laotus tühi külm ja sinine

Olen nagu üksi linnas äkki

Oleks ükski pilvekene hingeõhku
sompjat pahisevat hingeõhku
Linn on tühi selge pimestav

**ÜKSKI PILVEKENE HINGEÕHKU
ÜKSKI SÕNA LEEVENDAMAKS RÕHKU
LINN ON HANGUNUD ON HANGUNUD**

Eesti nõukogude kirjanduse arengujoontest aastail 1959–1965¹

ie eelmisest kongressist on möödunud seitse aastat. Nende seitsme aasta jooksul jätkus Nõukogudemaal gigantne, inimkonna ajaloos varem nägematult laiahaardeline ja plaanipärane töö ühiskonna ja inimese ümberkujundamiseks. Otsiti uusi teid sotsialistliku tootmise efektiivsuse tõstmiseks, sotsialismi eeliste paremaks kasutamiseks rahvamajanduse ja kultuuri järjest jõudsamal arendamisel. Tegurid, mis pidurdasid edasilükkumist, lükati kõrvale. Kommunistlikud ideed puhastusid veelgi isikukultuse sadestustest, ei jäänud püsima ka subjektiivlikud tõlgendused. Tohutuid edusamme tegi teadus, kasvas teaduse roll tööstuse, põllumajanduse ja kõigi meie elualade juhtimisel. Kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus jätkasid visa ning sihikindlat võitlust sotsialismileeri tugevdamiseks, kõikide revolutsioonijõudude koondamiseks ja liitmiseks, püsiva rahu kindlustamiseks.

Kahe kongressi vaheline aeg (1959–1965) langes kokku rahvamajanduse ja kultuuri arendamise seitseaastakuga. Teame, et meie vabariigi tööstus täitis oma seitsme aasta plaani kogutoodangu osas juba 1965. aasta mais, kusjuures tööstustoodang kasvas seitseaastaku lõpuks kaks korda. Põllumehed jõudsid selleni, et tõstsid teravilja keskmise hektarisaagi 22 tsentnerile.

Mida on meil, kirjanikel, teiste alade töömeestele vastu panna?

Seitsme aasta plaanis polnud ette nähtud ei kontrollarve ega ka kvaliteedinäitajaid kirjanduse kohta. Kuid meie, kirjanikud, seadsime oma 1958. aasta lõpul toimunud IV kongressil ise endile ülesanded. Seitse aastat tagasi toimunud kongress pidas eesti kirjanike tähtsamaks võitlusülesandeks «tihendada sidet kaasajaga, täielikumalt peegeldada nõukogude rahva võitlust kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel», aidata kaasa töötajate kommunistlikul kasvatamisel, esteetilise maitse kujundamisel, kommunistliku moraali printsiipide juurutamisel. Ühtlasi pidas eelmine kongress väga tähtsaks hoolitseda kirjandusliku meisterlikkuse täiustamise eest. Kongress asus seisukohale, et kirjanikel on tarvis tõsta nõudlikkust endi vastu. «Olla loominguks maksimaalselt viljakas, väsimatult otsida teid ja vahendeid nõukogude tegelikkuse, rahva suure elu võimalikult täiuslikuks kujutamiseks — see olgu deviisiks igale kirjanduse alal töötajale,» rõhutati kongressi otsuses.

Ka tänase päeva tarkusega eelmise kongressi seisukohti hinnates tuleb tunnistada, et me oskasime tollal õigesti näha kirjanduse ees seisvaid põhiülesandeid. Kuidas me aga oma otsuseid täitsime? Kas me oleme tihendanud sidet kaasajaga, peegeldanud varasemast paremini nõukogude rahva võitlust kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel, aidanud tõhusamalt kaasa töötajate kommunistlikul kasvatamisel? Kas meie kirjanduslik meisterlikkus on tõusnud, kas me oleme olnud maksimaalselt viljakad?

¹ Järgnevalt avaldame P. Kuusbergi, L. Rimmelga ja R. Parve ettekanded Eesti NSV kirjanike V kongressil 16. veebr. k. a. — Toim.

Võime julgesti öelda, et eesti kirjandus on viimasel seitsmel aastal mitugi hinnatavat mehesammu edasi astunud ja tema arenguperspektiivid on tööpoolest tohutult avardunud. Ühtlasi on selge ka see, et tehtuga ei saa hoopiski mitte rahulduda, et aeg nõuab meilt palju ja palju rohkem ning palju ja palju paremat kui me seda siiani oleme suutnud anda. Ning käesoleva kongressi ülesandeks ongi teha kokkuvõtteid seitsme aasta kirjandusest, selle tugevatest ja nõrkadest külgedest.

1

Kõige rõõmustavamaks nähtuseks nii kogu paljurahvuselises nõukogude kirjanduses kui ka meie eesti tänapäeva kirjanduses on see kaasaegsemaks, ühiskondlikult ja psühholoogiliselt sügavamaks muutumise jätkuv protsess, millele andis suure, edasiviiva tõuke partei XX kongress. Kirjandusse on tulnud uued teemad, uued probleemid, uued karakterid, uued käsitlused ja uued lahendused. Tänapäeva kirjandus vaatleb ning kujutab elu ja inimesi, inimese mõtteid ja tundeid targemalt, dialektilisemalt. Eesti kirjandus tervikuna annab praegu võrratult täiuslikuma pildi oma ajast ja elutöest kui näiteks sõjajärgsete ning viiekümne aastate alguse kirjandus.

Kuigi kirjandusel on oma suhteline iseseisvus, kuigi kirjanduse arenguloos mängivad väga suurt osa kirjanduse kui kunsti enda sisemised seaduspärasused, mida me omal ajal sageli unustasime ja mida me vahel praegugi unustama kipume, määrab kirjanduse näo lõppkokkuvõttes siiski ühiskonna olemus, nii-öelda ühiskonna nägu. Olgu lisatud veel niipalju, et kõikidest kunstidest on kirjandus kõige tihedamalt seotud rahva igapäevase eluga, ühiskondlike suhetega, ajastu moraali, filosoofia ja poliitikaga.

Leninlike normide taastamine partei ja riiklikus elus, sotsialistliku demokraatia avardamine, elu arengut kammitas hoidvate iganenud juhtimisvormide asendamine uutega, kohalikule algatusele ja iga üksiku töötaja loovale initsiatiivile järjest suurema tähelepanu pööramine pidi kajastuma ning kajastuski kirjanduse arengusuundades. See kutsus esile kirjanike püüde tungida sügavamalt ellu, ühiskondlikesse protsessidesse, tahte mitte ainult peegeldada elunähtusi, vaid aidata aktiivsemalt kaasa uue võidule vana üle. See andis kirjanikele hoopis suuremat mõtte- ja otsimisjulgust, lõi hea aluse autorite isikupära, erinevate laadide, stiilide ja vormide üha selgemaks väljakujunemiseks.

Kui vaadelda kahe kongressi vaheajal ilmunud väljapaistvamaid teoseid, nagu Aadu Hindi «Tuulise ranna» kaks viimast raamatut, Lilli Prometi «Meesteta küla», varalahnunud Hans Leberechi «Vassarite paleed», Villem Grossi «Müüa pooleli-olev individuaal-elumaja» ja «Pinginaabrid», Juhan Smuuli «Jaapani meri, detsember» ja «Lea», Ardi Liivese «Siinpool horisonti», ning teisi töid proosa, luule ja draama valdkonnast, siis näeme selgesti kirjanike taotlust iseseisvalt jälgida ja uurida elu; mitte kommenteerida ega illustreerida üldtuntud teese ja seisukohti, vaid avastada uut. See joon iseloomustab nii meie vahetu tänase päeva elu kujutavaid kui ka mõnda pisut varasemat perioodi käsitlevaid teoseid.

Eespool ma nimetasin peamiselt romaane. Kuid võtkem lühiproosa. Kas me ei leia Lilli Prometi, Einar Maasiku või Rudolf Sirge novellides mõndagi uut! Pealtnäha jutustab Arvo Valton üpris igapäevastest piasiasjadest, kuid eks sisalda ta paremad palad küllaltki uudseid tähelepanekuid ja seoseid, mis annavad neile värskuse. Edasi — Enn Vetemaa «Monumendi» peategelane Sven Voore on ju ilma oma tõekspidamisteta kunstialase karjeristi eluehtne uurimus-üldistus!

Kümme-viisteist aastat tagasi ilmus meil rohkesti õnsakõlalisi, deklaratiivseid värse, kus üldises ja isikupäratus laadis riimiti kõigile hästi teadaolevaid tõdesid. Muidugi, ka praegu vohab päris kenakesti isikupäratud, käsitöölislikult konstrueeritud luulet, sedakorda ilma riimi ja kindla meetrumita ning ütlemata.

uduse mõttega, kuid meie tänase päeva poeesiale annab näo tugeva isikupärase läbitunnetuse ja esitamislaidiga luule, mille paremikul on kaasakiskuv mõtte- ja tundepinge. Meenutaksin siinkohal niisuguseid luuletuskogusid, nagu D. Vaarandi «Unistaja aknal» ja «Rannalageda leib», A. Sanga «Võleib suudlusega», R. Parve «Lüüriline stenogramm», J. Krossi «Kivist viulid», Kersti Merilaasi «Rannapääsuke», Ellen Niidu «Maa on täis leidmist», P.-E. Rummo «Tule ikka mu rõõmude juurde», H. Suislepa «Suure Vankri jälgedes», U. Lahe «Suitsuangerjad ja kastemärjad roosid» ja «Linnupesa teraskiivris», A. Kaalepi «Aomaastikud», M. Traadi «Kandilised laulud», M. Raua «Laulud ei lõpe» ja uued luuletused, Paul Rummo «Proloog ja poeemid», ning B. Alveri hiljuti «Loomingus» avaldatud värsse, ja teisi luuletusi.

Tugevnenud on dialektiline käsitluslaad. Kirjandus näeb teravamini elu vastuolusid ja käsitleb neid julgemini. Enam pole teemasid, mida ta ei söanda kujutada. Sellega seoses ei hakka ma kordama eespool loetletud teoseid, mis on antud väite heaks kinnituseks, vaid juhiksin tähelepanu veel meie kriitikas suhteliselt tagaplaanile jäänud töödele, nagu Veera Saare «Üle allikate», Väino Ilusa «Kand maas», Endel Tennovi «August Mõigu oma hobu», Luise Vahtra «Katrina Üle», Raimond Kaugveri «Seitsmendas läänes» ja Valdo Pandi «Avarii», kus selgesti avaldub seesama joon.

Kongressieelses mõttevahetuses on väidetud, et eesti nõukogude romaan pole kunagi tegelikult läägelt ilustanud. See on õige tähelepanek. Nõustuda tuleb ka sellega, et viimastel aastatel on kriitiline hoiak meie romaanis tugevnenud. Lisaks niipalju, et mitte ainult romaanis, vaid üldse kirjanduses.

Kriitilise elemendi tugevnemine on kutsunud esile kahesuguseid arvamusi. Ühtede järgi tulenevat see puudulikust elutundmisest ja vana kriitilise realismi mõju suurenemisest. Teised seevastu rõhutavad, et kriitiline element on ka sotsialistliku realismi lahutamatu komponent, mille aluseks on kirjaniku sotsiaalne südametunnistus ning kodanikuaktiivsus (K. Kääri).

Üten otse — mina jagan teist seisukohta. Niikaua kui elu areneb dialektiliselt, näen ma kirjaniku ühiskondlikku kohust selles, et kogu oma ande jõuga rünnata vana, iganevat ja toetada uut, arenevat, kommunistlikku.

Kommunistliku partei programm ütleb antud probleemi kohta järgmist: «Kirjanduse ja kunsti arenemise peajooneks on kindlustada sidemeid rahva eluga, tõetruult ja kunstimeisterlikult kujutada sotsialistliku tegelikkuse rikkust ja mitmekesisust, innustavalt ja ilmekalt esile tuua uusi, tõeliselt kommunistlikke nähtusi ning paljastada kõike seda, mis takistab ühiskonna edasiliikumist.»

Nagu eeltoodust järeldada võime, käsitleb partei kriitilist elementi meie kirjanduse loomuliku koostisosana.

Vahel võib kohata umbes niisuguseid mõttekäike, et kuna programmis ja muudes parteilistes dokumentides on enne märgitud vajadus tuua esile uusi, kommunistlikke nähtusi, siis see tähendavat, et kirjandus peab kujutama peajasjalikult meie elu positiivseid külgi, looma positiivseid eeskujusid, ning teos, kus seda tehtud pole, kus põhirõhk on asetatud koguni vana kriitikale, on juba kurjast...

Kuid meie kriitikast lööb läbi ka diametraalselt vastupidine seisukoht — seisukoht, milles kirjandusteose väärtuse põhiliseks kriteeriumiks tõstetakse kriitika rohkus ja selle intensiivsuse aste.

Ega seegi pole eelmisest targem. Mõlemad vaatlevad kirjandust ühekülgselt, lihtsustatult. Mõlemad soodustavad lõppkokkuvõttes ainult spekulierimist teemaga. Kas positiivse eeskujuga või kriitika rohkusega.

Lugu on hoopis keerulisem.

Kahtlemata on positiivne eeskuju ja positiivse kangelase (mõeldud on elulist, ajastule omast ning iseloomulikku kangelast, mitte paberlikku skeemkuju) loomine nõukogude kirjanduse tähtsaks ülesandeks ja eesti kirjanikel on siin väga

ja väga palju ära teha. Selles lõigus on meie saavutused veel küllaltki tagasihoidlikud. «Kuid teiselt poolt on sügavalt ekslik esile nihutada teose kunstiliste väärtuste peaaegu et ainsa kriteeriumina temas esineva positiivse tegelase olemasolu. Kirjanduse kasvatuslikud ülesanded ei piirdu hoopiski mitte eeskujude loomisega järeletegemiseks. Ülesanded on võrratult suuremad. Kõik, mis soodustab inimesiksuse õitselepuhkemist, laiendab tema silmaringi, innustab teda kõrgete ideaalidega, täiustab teda moraalselt ja intellektuaalselt, aitab esteetiliselt tajuda maailma, teravamalt näha uut ja vana enda ümber, teravamalt reageerida sellele, ühesõnaga kõik, mis arendab edasi isiksust, süvendab iseseisvat ja aktiivset suhtumist ellu, kõik, mis teenib kommunismi eest peetava üldrahvaliku võitluse eesmärke, — kõik see kuulub tõeliselt parteilisse kunsti, moodustab tema tegeliku väärtuse.» Nõnda kirjutas «Pravda» möödunud sügisel.

Teose kunstilise väärtuse ainumääravaks kriteeriumiks ei ole ei positiivse eeskju osatähtsus selles ega ka mitte kriitika rohkus. Kirjandusteosele annavad kaalu temas peituv elutõde ja ideeline suunitus, autori mõtte sügavus ja originaalsus, autori tunde jõud, karakterite haaravus, poeetiline elamuslikkus ja veel tuhat teist tegurit. Rudolf Sirge mõjub eelkõige oma elupiltide sügavalt realistliku tuumakusega ja karakterite elulisusega (Logina Peter), Juhan Smuul (mõtlen ta proosat) väga isikupärase poeetilise käekirjaga ja erilise sooja vaatenurgaga inimestele, Villem Gross eelkõige probleemi teravusega ja valulise tahtega mõista inimest, Lilli Promet kirka detailiga, väga värvika ja värske lõngaga, millest ta oma sõnakangad loob, Aadu Hint oma tegelaste üksikasjaliku hingeelukirjeldusega, psühholoogilise sügavusega, Mati Unt oma eakaaslaste (ja pisut nooremate) mõtte- ning tundeelu vahenditu edasiandjana ja nii edasi.

Kunagi me mõistsime hukka temaatikaga spekulatsioonide, sest kogesime, et ühiskondlikult tähtis teema nõuab tugevat meisterlikkust. Minu arvates on see nõue siiani väga aktuaalne. Tartu kriitikud märkisid oma kongressieelses arutluses põhjendatult, et me kipume kordama ammu hukkamõistetud viga: kiidame teost tähtsa patriootilise teema või siis teravate probleemide eest, alandades kunstilise kujutamise jõu ja värvikuse otsekui teisejärguliseks küsimuseks.

Aeg oleks lõppude lõpuks õppust võtta.

Valitsevaks küsimusteringiks kahe kongressi vahelises kirjanduses on olnud eetilised küsimused. Kui sõja ajal ja sõjajärgseil aastail eesti nõukogulikus kirjanduses domineerisid ühiskondlik-poliitilised probleemid, siis nüüd on muutunud valdavaks eetilised küsimused. Oigemini — valdavamaks on muutunud eetilise aspekti küsimustele lähenemisel. Niisuguse arenguprotsessi on tinginud kaks asjaolu. Esiteks on tõusnud elus väga tähtsaks kohale üksikindiviidi aususe ja siiruse küsimused. Kui isikukultus oli sünnitanud ultrarevolutsiooniliste fraasidega žongleerivaid karjeriste-konjunkturiste, keda partei ja ühiskond kõrvale tõrjuma hakkasid, siis pidid eetilised teemad ka kirjanduses esile kerkima. Teiseks — ja see on kõige tähtsam — tõusis uue, kommunistliku ellusuhtumisega inimese kujundamine-kasvatamine üldse meie ühiskondliku elu tähelepanu keskpunkti. Aeg ise seadis moraaliküsimuste käsitlemise otse sotsiaalseks nõudeks kirjandusele.

Kirjanduses on olnud ajajärke, kus inimesed jäid mingi tootmisalase või jooksva majanduspoliitilise probleemi kõrval tagaplaanile, muutudes antud probleemi ripatsiks. Nüüd on niisugune nähtus kadunud. Inimene, tema sisemaailm ja kujunemine on kesksel kohal.

Varem nägi kriitika tegelases pahatihti üksnes mingi sotsiaalse nähtuse abstraktset kehastust, ainuüksi klassitunnuste kontsentraati, nüüd vaadeldakse tegelast eelkõige kui isiksust, kui kordumatut individuaalsust, sest üldine nii elus kui ka kunstis esineb ju ikka konkreetses individuaalses vormis.

Mõnikord satutakse aga teise äärmusse. Kas ei kohta me viimasel ajal ilmuvais

teostes — peamiselt lühiproosas ja vahel ka näidendeis — tegelasi, kes on justkui kunstlikult igapäevase elu konkreetsest tegelikkusest välja rebitud, kes on sotsiaalselt juurteta? Kas ei kirjutata ja avaldata värsse, mis hõljuvad nagu väljaspool meie päevade reaalsust?

Mõnikord põhjendatakse konkreetse tegelikkuse ignoreerimist autorite püüdlusega käsitleda üldinimlikke nähtusi. Me peame aga selgesti mõistma, et sotsiaalse kandepinna hõredust ei suuda õigustada mitte mingisugune teoretiseerimine, see pole ühegi teose tugevuseks, vaid ikkagi nõrkuseks. Üldinimlikud jooned saavad avalduda ja avalduvad üksnes konkreetses keskkonnas, konkreetsetes olukordades, konkreetsetes ühiskondlikes tingimustes konkreetsete inimisiksuste juures. Sotsiaalse juureta üldinimlikkus on paljas abstraktsioon.

Viimase kümmekonna aasta jooksul on meie kirjandus varasemast võrratult mitmekesisemaks muutunud. Niisuguse protsessi on tinginud autorite isikupära üha selgem väljakujunemine, mida näeme nii luules kui ka proosas, pisut vähem ehk dramaturgias, kuigi ka siin on tugeva eripalgega autoreid.

Meie juhtivail sõnameistreil, olgu siis tegemist Rudolf Sirge või Debora Vaarandiga, Aadu Hindi või Mart Rauaga, Juhan Smuuli või August Sangaga, Egon Ranneti või Erni Krusteniga või ükskõik missuguse teise tugeva kirjaniikuga, on igaljuhul selgeilmeline oma loominguline käekiri. See sisaldab nii oma temaatikat kui ka lähenemist teemale, nii oma probleemiringi kui ka vaatenurka, nii käsitluslaadi kui ka sõnastusviisi ja muude kunstiliste vahendite kasutamist. Kui Hint, Sirge, Krusten ja Villem Gross kirjutavad seejuures oma romaane enam-vähem traditsioonilises realistlikus laadis, siis Smuul ja Promet on toonud meie pikemasse proosasse täiesti uusi toone. Smuuli lüürilise põhikoega publitsistlikkus ja Prometi detailide värvigamma on rikastanud eesti proosa üldiselt pikatoimelist ja aeglaselt voolavat esituslaadi.

Ka lühiproosasse on tulnud uusi värve. Kriitika on kvalifitseerinud seda lüürilise, olukirjeldusliku ja publitsistliku elemendi sissetungimiseks. Traditsioonilisemas laadis hoidis autor oma mina tagaplaanil, lastes faktidel ja sündmustel iseene eest kõnelda, nüüd tõuseb autori mina esiplaanile, määrates kõik muu. Niisugusel protsessil on omad plussid ja miinused. Kui autoril on rikas mõtte- ja tundemaailm, teadmiste küllus, vahetu sisseelamine oma ajastusse, kui ta oskab näha tegelikkust omaenda kordumatust vaatevinklist, kui tal on rikas sõnavara, sünnipärane vaimukus ja huumorimeel, siis annab see suurepäraseid tulemusi. Smuulil, Prometil, Peegliil, ka Krustenil ja Maasikul, vahel Valtonil ja mõnel teiselgi on sellealaseid toredaid saavutusi. Proosa on rikastunud elamuslikkude lühipaladega, laastude ja miniatuuridega, mille paremikul on kirjanduses kindel koht. Pahatihti ei küüni aga ilmuvad lühipalad kõrgemale ilutsevast meeletutsemisest, lihtsalt fakti kirjeldamisest või virisevast skeptitsismist.

Praegu kirjutatakse järjest rohkem n.-ö. argipäevast ja hästi argipäevaselt. Nii on kirjutatud Maasik ja Ilus, nii kirjutavad Valton, Traat, Unt ja mõni teinegi. Kriitika (Maie Kalda) on õigesti märkinud, «et tõsisema kirjandusliku kaalu omandab argielu kujutus vaid siis, kui kirjanik suudab sellele esteetilises mõttes võrdlemisi indiferentsele ainele anda olustikust üleulatava tähendusrikkuse...». Paraku aga seda sageli ei suudeta. Tühiste argisündmuste kaudu on ääretult raske öelda midagi suurt ja tähtsat. Nukrakstegevalt vähe kirjutatakse tugeva dramaatilise koega süželist novelli. Häda pole selles, et klassikalise lühiproosavormi viljelemine on jäänud unarusse; mõtlema paneb see, et meie lühiproosa jääb pahatihti sotsiaalselt ja psühholoogiliselt hõredaks, kaotab dramaatilise pinge.

Vahemärkusena üldse paar sõna nn. kaasaegsete vormide kohta. Kas me üleliia ei tõtta, kuulutades mingi ühe vormi kaasaegseks ja mingi teise vormi vananenuks? Vabavärs, mis kahtlemata on toonud palju uut ja väärtuslikku meie poeesiasse, kuulutati kõige kaasaegsemaks vormiks, kuid kas pole ka traditsiooni-

listes jambides ja trohheustes võimalik kirjutada väga kaasaegset luulet, nagu seda on teinud eesti luules Sang või vene poeesias Tvardovski? Sama on lühiromaaniga. Kui publitsistlikkus ja lüürilisus oma uuduse ning värskuse kaotavad, küllap siis lähevad põhjalikud ajastu läbivalgustamised ja inimese psühholoogia üksikasjalikud uurimised jälle moodi ning eepilisemad teosed tõusevad au sisse.

Traditsioonilised kirjanduslikud vormid, nagu kindlameetrumiline riimitud luule, eepiline romaan, klassikaline novell ja näidend komöödiast tragöödiani, pole hoopiski mitte oma võimalusi ammendanud. Neisse vormidesse tuleb valada vaid kaasaja elu- ja mõttesisu. Probleemi raskuspunkt seisab just siin. Ka vabavärss, lüüriline proosa või tinglik-lakooniline pildirohke näidend eeldavad kõigepealt kaasajale omast elutunnet, mõttetihedust ja head maitset ning vormikindlust. Vähene sotsiaalne kaal ja üpris vaene mõttesisu pluss vormi nõrkus on meie tänapäeva kirjanduse kõige nähtavamaid nõrkusi.

Veel ühest meie viimase aja kirjandust iseloomustavast joonest. Jutt on sellest, et kirjandus on muutunud kaasaegsemaks nii selle sõna omaaegses kitsamas kui ka praegu domineerivas avaramas tähenduses. Kaheksa-üheksa aastat tagasi, kui kaasaegsuse printsiip kerkis keskele kohale nõudmistes, mida esitati kirjandusele, mõisteti kaasaegsust enamasti kitsalt, piiratult, käsitati kui kalendrist mõistet. Teoseid, mis ei käsitletud just otseselt tänast päeva, taluti, neid nimetati mõnikord koguni aktuaalseks, kuid neil ei olnud ikkagi nagu täit mõõtu ega kaalu. Algul paistis asi olevat lihtne, peagi läks lugu keerukamaks. Mõnigi oma materjalilt ning ainekult läbi-lõhki kaasaegne jutustus, näidend või novell osutus mõttesisu ja lahenduse poolest üpris iganenuks. Juhtus ka vastupidist — teos, mille tegevustik ei toimunud mitte vahetus tänapäeval, omandas ootamatult tugeva ühiskondliku kõla. Väga kaasaegse kõla.

Veel rohkem — kas ei ole revolutsiooniainelised teosed praegu oma mõttelt ütle mata kaasaegsed? Mitte üksnes sellepärast, et ees seisab Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäev ja et 1970. aastal pühitsetakse V. I. Lenini 100. sünnipäeva, vaid eelkõige seetõttu, et noorsoo kasvatamine revolutsioonilises vaimus on ülimalt aktuaalne ülesanne, on lahutamatu osa kaasaja inimese mõtte- ja tundemaailma kujundamisel. Muide, ärgem olgem naiivsed ja arvake, et inimesed näiteks sellest, mis toimus meil Eestis 1940.—1944. aastal, enam ei mõtle, et nõukogude revolutsioon ja sõda ning sõjale järgnenud klassivõitlus on muutunud juba niisugusteks küsimusteks, mis pakuvad huvi ainult ajaloolastele. Ei, need küsimused elavad nii või teisiti inimeste hinges. Sotsialismimaade, näiteks tšehhi ja slovaki kirjanduses on sõda ja rahvademokraatliku korra tekkimine praegu kõige domineerivamaks, kõige kaasaegsemaks teemaks. Egas üksnes see, kuidas lapsi sigitatakse, pole ainus, mis noori huvitab... Vähemalt ei tohiks ainsaks jääda, kui ta seda oleks. Väga rõõmustav, et viimased seitse aastat on rikastanud kirjandust uute revolutsiooni- ja Suure Isamaasõja teemaliste teostega, mille seast märgiksin romaane «Vassarite paleed», «Tuulise ranna» III köide, «Tulukesed luhal» ja «Meesteta küla», poeme «Alfred ja Anna» ja «Ida-Euroopa valgus», näidendeid «Inimesed risttuultes» ja «Sinine rakett». Uute rahva revolutsioonilist võitlust kajastavate teoste loomine on kirjanduse üks kõige pakilisemaid ülesandeid.

Nüüd käsitleb kriitika kaasaegsuse küsimust märksa avaramalt ja targemini. Kaasaegsus tähendab kõigepealt ideede, mõtte, probleemide ja lahenduste kaasaegsust. Asja ei otsusta enam mitte välised tunnused, mitte see, kas teose ainek pärib 1965. või varasemast aastast, kas sündmustik hargneb pärast XX kongressi või enne seda, kas tegevustik toimub pärast 1953. a. septembripleenumit või enne seda, vaid sisulised kriteeriumid. Kas teose sisu, mõte, idee omavad kaasaja ühiskondliku mõtte arengus, kaasaja elu arengus olulist, tähtsat kohta või ei oma.

Ka kaasaegsuse kõige kitsamad tõlgendajad (neist pole praegugi puudu!) peavad tunnistama, et valdav enamik praegu ilmuvaist teostest on juba oma aines-
tikult väga tänapäevased. Võtaksime viimasel ajal trükkivalgust näinud romaanid
ja muu pikema proosa: J. Smuuli «Jaapani meri, detsember», V. Ilusa «Kand
maas», R. Kaugveri «Igapäevane leib» ja «Seitsmendas läänes», V. Saare «Üle
allikate», S. Rannamaa «Kasuema», E. Tennovi «Noormees heast perekonnast»,
T. Kalda «Nii palju päikest», M. Undi «Hüvasti, kollane kass» ja «Võlg», E. Vete-
maa «Monument» ja teised tööd. Eks jõua otse tänasesse päeva ka V. Gross oma
«Pinginaabrites» ja O. Tooming «Kaheteistkümnnes aastas».

Lühiproosas domineeris juba varemgi vahetu kaasaja elu kujutamine.

Meie draama on ikka ja alati olnud nii aine-
tikult, teemalt kui ka probleemidelt ajaga kaasaskäiv. Tuletagem meelde niisuguseid näidendeid, nagu «Elu tsi-
tadellis» ja «Kuhu lähed, seltsimees direktor?», «Vana tamm» ja «Atlandi ookean»,
«Südamevalu» ja «Uusaasta öö». See joon jätkus ka kongressidevahelisel aja-
järgul. Meenutagem: «Atlandi heeringas», «Salakütid», «Öndsuse labürint»,
«Päasukesed lendavad koju», «Ümberaetud tindipott», «Siinpool horisonti», «Mere
peremehed», «Rist ja roos», «Avarii», «Haned», «Viini postmark», «Karikas ja
madu» ning hea hulk teisi näidendeid.

Mis puutub luulesse, siis see oli juba eelmise kongressi ajaks väljunud kriisist,
mis seisis kas õõnsas deklaratiivsuses või elukaugete hale-armsate värsside voha-
mises. Meie luule tuum on sõrmitsenud ajastu kõige erutavamaid keeli. Mõtlen
inimese ja ühiskonna, inimese ja arengu, aususe ja tõe probleeme.

Jah, meie kirjandus on nii oma materjalilt, kuid mis veel tähtsam — oma
probleemiasetuselt ja lahenduselt, mõtte- ja tundetoonilt varasemast märksa kaas-
aegsem.

Ometigi ei saa me olla olukorraga rahul.

Milles on siis asi?

Nähtavasti selles, et olles küll kalendaarsest vaatevinklist kaasaegsemaks muu-
tunud, ei ole meie kirjandus suutnud olla laetud kaasajale nii omase mõttepin-
gega. Kuigi meie paremad teosed on tunginud varasemast sügavamalt ellu ja on
dialektilisemad, riivavad paljud ilmuvad teosed veel siiski elu pinnapealselt, just-
kui möödaminnes. Meie vaateväli on sageli kitsas, lennulagi madal, oma mõte
vähese jõu, uuduse ja haardega. Aga ka vist selles, et häid teoseid ilmub endi-
selt harva ja et meie vähene loominguline viljakus on juba liiga kaua kestnud
pahe.

2

Viimase seitsme aasta jooksul on kõikides kirjandusliikides, välja arvatud
filmistsenaariumid ja ooperilibretod, ilmunud pisut üle 400 uudisteose, keskmiselt
57 tööd — romaani, novellikogu, näidendit, luuletuskogu, kriitika-, publit-
sistika- ja reisiraamatut — aastas. Tunnistagem ausalt: uudisloomingu maht on
meil jäänud küllaltki tagasihoidlikuks. Kuid võrreldes kirjanduse suurima ma-
dalseisu ajaga, 1951. ja 1952. aastaga, mil kirjastati vaid 10 või 11 ilukirjanduslikku
raamatut, on edasimineki siiski tunduv. Viie-kuuekordne, nagu arvestaks mõni
majandusmees. Kas on aga tark ühelgi alal madalseisu võrdluse aluseks
võtta?

Kui vaadelda esitrikkide ilmumise aspektist kirjanduse arengut kogu sõja-
järgse perioodi vältel, siis näeme kaht suurt tagasilangust. Esimese tagasilanguse
lohk kuulub 1947. aastasse, mil raamatute arv vähenes 33-lt 17-le, ja teine 1951.
ja 1952. aastasse, kus langus oli veelgi sügavam: 33-lt 11-le ja 10-le. Esimese
tagasilöögi põhjustas 1946. aasta ideoloogiliste otsuste dogmaatiline rakendamine
ja teise rasked vead, mida tehti 1950. aastal. Dogmatismi sõjakas pealetung

halvas kirjanduse normaalset arenemist. Kaks rasket tagasilangust näitavad selgesti kahju, mida isikukultusega kaasaskäinud dogmatism ja administratiivsete vahendite üliagar rakendamine kirjandusele tegid. Need olid väga valusad õppetunnid.

1952. aastal algab tüüpilisuse printsiibi ja mitmesuguste muude lihtsustavate käsitluste kriitika, mis sai alguse «Pravda» sama aasta 7. aprilli toimetuse artiklist «Võita dramaturgia mahajäämus» ja milles paljastati nn. «konfliktituse» teooria paikapidamatust ning kritiseeriti elu ilustamise tendentse. See toob kaasa kirjandusliku loomingu elavnemise, mida järgnevail aastail soodustab rea 1949.—1951. aastal tehtud vigade parandamine ja pisut hiljem, 1956. aastal, partei XX kongressil isikukultuse printsiipialne hukkamõistmine. 1953. aastal ilmub juba 18 ilukirjanduslikku raamatut. Aasta-aastalt kasvab trükist ilmuvate teoste hulk. Eelmise kongressi ajaks tõusis algupäraste raamatute arv 47-le, tänase päeva tasemele. Viimased seitse aastat on olnud stabiilsed. Igal aastal on ilmunud 41—48 algupärast uudisteost. Kui neile lisada näidendid, mida pole trükitud, küll aga lavastatud, tõuseb teoste arv viiekümnele-kuuekümnele aastast.

Meil ilmub aastas 4—5, paremal juhul 5—6 romaani. 7 aastaga on ilmunud kokku 33 romaani. Kas pole seda siiski vähe? Liiga vähe?

Kui üks või kaks ilmunud teost äratavad vabariigis või väljaspool vabariiki laiemat tähelepanu, siis hakkame kole kergesti rääkima antud kirjandusliigi tõusust. Mäletate, sõjajärgseil aastail me kõnelesime dramaturgia enneolematust õitsengust, aastas nägi aga trükivalgust ainult paar näidendit. Tõsi, nende hulgas olid August Jakobsoni niisugused sisukad tööd nagu «Elu tsitadellis», «Võitlus rindejooneta» ja «Kaks leeri», ent kas me ei hõisanud ülearu? Viimasel ajal oleme kiitnud romaani, kuid meil pole ka selles osas põhjust saavutatuga rahulduda. Nende sõnadega pole tahetud maha kriipsutada ühtki õnnestunud romaani ega eitada seda, et pikema proosa sotsiaalne sisukus ja probleemitihedus on märgatavalt suurenenud. Muret peab meile tegema siiski kurb tõsiasi, et mullu ilmus ainult neli uhiuut romaani.

Seitse aastat on andnud meile 34 novellikogu, 7 jutustustekogu ja 18 reisikirjelduste- ja publitsistikaraamatut. Kuigi see tublisti rikastab proosa üldpilti, ei arene proosa nii hoogsalt kui me tahaksime.

Poeedid on prosaistidest viljakamad. Ilmunud on 61 luuletuskogu, seega ümardatult 9 luuleraamatut aastas. Missugused ka ei oleks luule plussid ja miinused, üks on siiski ilme — luule löikus on rikkalikum. Muidugi, meil trükitakse ka tühiseid, väheütlemaid, käsitöölislikult konstrueeritud värse, ent luule üldpildis ei lange lõviosa siiski mitte niisugustele värssidele, vaid aja hingusest viljastatud kunstiküpsale poeesiale.

Aastas näeb esmakordselt kas trüki- või rambivalgust 13 kuni 21 näidendit, kaasa arvatud ooperi- ja operetilibretoed ning ühevaatuselised lühinäidendid ise-tegevusele. Kokku on dramaturgid andnud 113 teost, neist lühinäidendeid 37. Viljakuselt ei jää dramaturgid maha ühegi teise kirjandusliigi viljelejaist, kuid rohkem kui 100 näidendi hulgas on suhteliselt kõige vähem töid, millele võiks eeldada püsivamat väärtust.

Hüppeline on olnud laste- ja noorsookirjanduse areng. 1959. aastal ilmus eri raamatutena 16 uudisteost, mille arv järgneval aastal langes 6-le. Tõsis siis jällegi 15-le, et samas uuesti langeda, sedakorda 10-le. Kahel viimasel aastal oli jällegi mõn.

Rea aastate jooksul, 1948—1954, ei kirjastatud meil ühtki kirjandusteaduslikku ega kriitikaraamatut, välja arvatud kooliõpikud. Vaadeldaval perioodil ilmus neid aga 33. Kahtlemata rõõmustav fakt.

Kohalike vene autorite sulest on ilmunud «Eesti Raamatu» ja keskkirjastuste väljaandel 26 uudisteost: 4 romaani, 11 novelli- ja jutustustekogu, 5 luuletuskogu,

3 näidendit ja 3 publitsistikaraamatut. Esiletõstmist väärivad Valentin Ruškise probleemitihedad tööd, niisamuti Grigori Skulski ja Rostislav Titovi novellid ning jutustused ja ootamatult surnud Anatoli Gussevi luule.

Väga suurt ja tänuväärset tööd on teinud tõlkijad. Seitsme aasta jooksul on «Eesti Raamatu» väljaandel ilmunud 427 ilukirjanduslikku tõlketest 321 autorilt, millele lisanduvad «Loomingu» Raamatukogu» 249 teost 236 autorilt. Aasta-aastalt on laienenud maade ja keelte ring, millest tõlgitakse. Üldse on tõlgitud 48 maa kirjandust. Otseselt tõlgitakse meil tänapäeval 38 keelest.

Niisuguste teoste esmakordne terviklik ilmumine eesti keeles, nagu Homeroose «Ilias» ja «Odüsseia» (tõlkija August Annist) ja Puškini «Jevgeni Onegin» (tõlkija Betti Alver), on suurteks sündmusteks meie kultuurielus. Lisaksin neile juurde ka «Kreeka kirjanduse antoloogia», «Keskaja antoloogia» ja «Vene nõukogude luule antoloogia». Nende ja paljude teiste tõlketestade üle võime me tõsisest rõõmu tunda.

Hea on ka see, et me enam provintsilikult ei oota, mida keskkirjastustes ees tehakse, vaid ise püüame jälgida sotsialismimaade ja välismaa kirjandust, ise julgeme hinnata, valida ning otsustada. Selles mõttes väärrib märkimist eriti «Loomingu» Raamatukogu».

Meil on tarvis avaldada täit tunnustust niisugustele tõlkijatele, nagu August Annist, Betti Alver, Debora Vaarandi, August Sang, Olev Jõgi, Johannes Semper, Ain Kaalep, Harald Rajamets, Valda Raud, Harald Lepik, Otto Samma, Lembit Rimmelgas ja teised, kelle vahendusel on jõudnud meie lugejate lauale meisterlikus tõlkes nõukogude ja maailmakirjanduse paljud väärtteosed.

Rida meie tõlkijaid on keskendanud oma tähelepanu teatud kindlatele kirjandustele. Nad jälgivad pidevalt antud kirjanduste arengut, propageerivad ja tõlgivad nende silmapaistvamaid saavutusi. Nii jälgib Mihkel Loodus leedu, Olev Jõgi valgevene, Arnold Ravel ja Hendrik Sepamaa rootsi ja teiste Skandinaavia- maade kirjandust, Edvin Hiedel ungari, Leo Metsar ja Lembit Rimmelgas tšehhi ja slovaki kirjandust jne. Niisugune praktika õigustab ennast igati.

Aastate jooksul on aidanud eesti kirjandust tutvustada ja populariseerida paljud meie kolleegid Moskvas, Leningradis, Lätis, Leedus ja mujal. Meil on tekkinud häid sõpru ka välismaal, näiteks Aino Kaasinen Soomes, kes pidevalt tõlgib eesti autoreid. Meie kõikide nimel tahaksin avaldada tänu Lidia ja Leon Toomile, David Samoilovile ja Junna Moritzale Moskvast, Vsevolod Azarovile Leningradist, Jānis Žīgursile Riiast, Eduardas Astramskasele Vilniusest ja kõigile teistele vennasrahvaste kirjanikele-tõlkijaile, kes on suurt ning tulemusrikast tööd teinud eesti kirjanduse tõlkimisel paljudesse nõukogude rahvaste keeltesse. Samasugust tänu ja tunnustust on ära teeninud tõlkijad, kes elavad meie keskel, siinsamas. Jelena Pozdnjakova, Aleksei Sokolov, Igor Kononov, Olga Nael-Rudneva, Maria Kulišova jt. on tõlkinud paljusid eesti klassika ja kaasaja kirjanike teoseid.

Nõukogude rahvuskultuuride vastastikusel lähendamisel ja rikastamisel on võimatu ülehinnata kirjandusteoste tõlkimise ja väljaandmise tähtsust. Hea kirjandusteos aitab paremini kui ükski muu vahend mõista teiste rahvaste hinge, nende maad ja elu. Tõlkijate töö tähtsus kasvab pidevalt. Seepärast on meil tarvis senisest märksa rohkem tähelepanu pöörata tõlkeküsimustele ja tõlkijate loomingle.

Peatusin üksikasjalikumalt kirjanduse arengu dünaamilal. Teoste arv ei ole küll määrav kirjanduse üldise olukorra ja taseme seisukohalt. Kahtlemata on tähtsamaiks tegureiks ilmuvate raamatute sisulised ja kunstilised väärtused. Kuid ka teoste arv on olulisem kui me seda vahel arvame. See on siiski kirjanduselu õhurõhu heaks baromeetriks ning näitab meie loominguulise energia intensiivsuse astet. Me võime konstateerida, kuidas dogmatismi madalrõhk, millega käisid kaa-

sas administreerimise hallad, põhjustas ikaldusaastaid. Kuid kas ei kõnele kirjanduse arengu dünaamika ka meie eneste rahulolust ja loomingulise intensiivsuse suhteliselt madalast pingest? Kui me 1947.—1953. aasta vähese viljakuse võime õigusega veeretada isikukultuse, dogmatismi, vulgaarsotsioloogia ja agaraate administreerijate kaela, miks me siis nüüd, kus Charybdis ja Skylla on pea-aegu taltsutatud, ikkagi nii vähe uusi teoseid kirjutame?

Ärgem unustagem sedagi, et ka naaberkunstialad sõltuvad suuresti meie tööst. Teater nõuab algupäraseid näidendeid, «Tallinnfilm» stsenaariume, heliloojad ooperi- ja operetilibretosid ning laulutekste, televisioon telestsenaariume ja raadio kuuldemänge, ajakirjandus publitsistikat.

Kirjanik olla tähendab mitte koosolekuil istuda, esineda ja esindada, tühja sekeldada ja askeldada, vaid tööd teha: elu uurida, mõelda ja kirjutada. Kes meist oli «maksimaalselt viljakas»? Kes meist otsis «väsimatult uusi teid ja kunstilisi vahendeid»? Paraku ei suuda me mitte iga päev olla visad töömehed, millest juba eelmisel kongressil juttu oli. Juhtub ka seda, et püsiva töötamise asemel me raiskame lõviosa oma energiast põhjenduste otsimisele, mispärast me ikka ei saa teha tööd nii, nagu tahaksime...

Kuid mõnest meie tööd pidurdavast asjaolust tuleb siiski rääkida. Ütleme otse: heas korras ei ole kirjastamisasjad. Põhjendamatult pikk on käsikirjade üle otsustamise ja toimetamise periood. Otsusevõimetus ja ülemäärane «tegelemine» mitmes kirjastamisega seotud organis põhjustas näiteks seda, et meie koguteos «Eilsest tänasesse» ei ilmunud mitte vabariigi aastapäevaks, vaid neli-viis kuud hiljem. Kõige rohkem venib lasteraamatute ja luuletuskogude väljaandmine. Kõige külmemalt suhtutakse kriitikaraamatuisse, mis ei andvat kasumit. Kuid mis ajast peale on väikerahvaste kultuuri arendamine tehtud sõltuvaks «suurest jumalusest» kasumist? Möödunud aasta novembris olid kirjastusel «Eesti Raamat» olemas viieteistkümne luuletuskogu käsikirjad, üheksa neist oli antud juba tootmisse, kuut toimetati. Neist oli 10. veebruariks ilmunud ainult kolm. Niisugune olukord pole kaugeltki mitte normaalne. Veel kurvem on lugu lasteraamatutega. Rida käsikirju, mis laekusid kirjastusele juba 1964. aastal, pole siiani ilmunud. Suur, mõnikord aga lõviosa süüst teoste väljaandmisega venitamisel langeb kirjastuse töötajate kinnitust mööda trükikodadele. Eriti kannatavad siin lasteraamatud. Juhtuvat sedagi, et mõni käsikiri vedeleb mitu kuud kuskil trükikojas, kust see siis tagasi saadetakse, et olge head ja trükkige mujal (H. Väli «Pectrike» ja R. Parve «Lastevärse» «Kommunisti» trükikojast). Nagu kuulda, põhjendatakse liiga pikka tootmistüklit trükikodades polügraafiatööstuse mahajäämusega. Tõepoolest, meie polügraafiatööstus on teiste tööstuste arendamise kõrval lubamatult kauaks vaeslapse ossa jäänud, polügraafiatööstuse mahajäämus on muutunud juba tõsiseks piduriks kultuuri arendamisel. Kuid ka praeguste võimaluste juures saaks ilukirjanduslikke teoseid kiiremini trükkida, kui trükikojad ei püüaks plaani täita eelkõige rohkem plaanitaimise protsenti ja suuremat kasumit andvate trükiste arvel, mida hangitakse teinekord üsna kaugelt...

Peame tarvilikuks kõnelda ka honoreerimispoliitikast. Aastail, mil armastati kergekäeliselt subjektiivseid otsuseid teha, tekkisid tõsised käärid finantsorganite arusaamiste ja kirjanduse arengu vahel. Sellal, kui aasta-aastalt kasvas ilmuvate teoste arv ja nende kunstiline tase, vähendasid finantsorganid niisama järjekindlalt honorarifonde. Hulk aastaid moonutatakse meil jämedalt honorariseadust. Ükski eesti autor ei saa honorari maksimummäära, teiste sõnadega — meil pole ühtki tõesti head kirjanikku. Kui otsustada honoreerimispraktika järgi, siis on näiteks meie luule tase alla keskpärast või vaevalt keskpärane (maksimumhonorar, mida makstakse, on 70% võimalikust), ja nii edasi. Nagu kuulda, uuritakse seda küsimust väga kõrgel tasemel ja loota on, et finantsorganite ja majandusmeeste lubamatule omavolile piir pannakse.

Üheks meie kirjanduselu kõige positiivsemaks nähtuseks on olnud uute annete esiletõus, mille hulgas rõõmustavalt suure protsendi moodustavad noored. Olgu üldse öeldud, et nõukogude perioodil on tulnud kirjandusse palju uusi autoreid. Fr. Tuglase, J. Semperi, E. Krusteni, R. Sirge, B. Alveri, A. Hindi, E. Hiire, A. Sanga, K. Merilaasi jt. kõrval, kes alustasid oma kirjanduslikku tegevust juba kahekümnendail-kolmekümnendail aastail või veelgi varem, tegutsesid praegu kümmed ja kümmed kirjanikud, keda sõja eel või veel isegi 10—15 aastat tagasi ei tuntud. Uute kirjanike-põlvkondade esilekerkimine on nõukogude kultuurirevolutsiooni nähtus.

Ent ühelgi varasemal nõukogulikul perioodil pole kirjandusse astunud nii palju noori kui viimaseil aastail. Vahest ehk ainult sõja ajal, mil tõusid luules esile Debora Vaarandi, Ralf Parve ja Juhan Smuul. Kui veel kümmekond aastat tagasi kujutasid algajad autorid endast enamasti keskealisi inimesi, siis praegu on noored autorid tõepoolest ka eluaastatelt noored inimesed.

Meie liidu read on viimasel seitsmel aastal täienenud 37 uue liikmega, kelle seas on rohkearvuliselt noori, nagu Einar Maasik, Harald Peep, Heljo Mänd, Tõnis Lehtmets, Eno Raud, Lennart Meri, Mats Traat, Heino Väli, Paul-Eerik Rummo, Arvo Valton, Mati Unt, Ülo Tonts, Aimée Beekman, Enn Vetemaa, Jaan Rannap ja Rudolf Rimmel. Mõni neist on Kirjanike Liidus juba keskikka jõudnud, teised uudistavad alles maailma noore tudengi või muidu kahekümnendates aastates oleva inimese avala, ahne ja trotsiva pilguga. Väga hea on, et esilekerkib ikka ja jälle andekaid noori, kes juba täna on lisanud mõndagi värsket ning meeldivat luulesse ja proosasse. Niisuguste noorte näol, nagu Hando Runnel, kaksikvennad Jüri ja Ülo Tuulik, Ly Seppel, Teet Kallas, Aleksander Suuman, Arvi Siig, Viivi Luik, Jaan Kaplinski ja teised (kõikide nimesid lihtsalt ei jõua loetleda), on meie kirjandusel tugev kasvureserv.

Tänase päeva kirjanduses on noorte kirjanike (nii liidu liikmete kui ka alles noorte autorite koondistesse kuuluvate autorite) osa silmatorkav. Raske on eriti meie praegust luulet kujutleda ilma Paul-Eerik Rummo, Mats Traadi ja nii mõnegi teise kuuekümnendail aastail kirjandusse tulnud nooreta.

Järjest suuremaks muutub noorte osa proosas. Enn Vetemaa «Monument» ja Mati Undi «Võlg» äratasid kirjanduslikus avalikkuses ja üldse lugejate hulgas tavalisest hoopis suuremat tähelepanu ning vaidlusi, hallid ja mõttetühjad teosed poleks seda teha suutnud. Hinnatavat on andnud proosasse Arvo Valton, Teet Kallas, Endel Tennov, Aimée Beekman ja teised. Jooksvas kirjanduskriitikas kohtame enamasti nimesid, mida seitse aastat tagasi veel kas üldse ei tuntud või mis olid trükisõnas meie silme ees jõudnud alles vilksatada. Ülo Tonts, Maie Kalda, Ine Viiding, Hilja Välipõllu, August Eelmäe, Reet Krusten jt. on kirjutanud tuumakaid uurimusi, artikleid ja arvustusi, andes oma töödega järjest rohkem tooni meie kirjanduskriitikas.

Dramaturgiaski on esile kerkinud uusi nimesid, nagu Albert Uustulnd, Eino Alt, Kulno Süvalep, Boris Kabur jt., kuid nende seas on vähe (või peaaegu ei olegi) aastatelt päris noori inimesi. Nagu oleks dramaturgia kirjandusala, mis nõuab ilmtingimata küpse inimese elutarkust. Kuid ka dramaturgia, mis voolab kõikidest kirjandusliikidest kõige rahulikuma, sageli isegi loiu lainega (üksikud vahutused ei muuda üldpilti), vajaks nooruslikku rahutust, uudsust ja tuld.

Hea, et mitmed luuletajad ja prosaistid, nagu Juhan Smuul, Ralf Parve, Mart Raud, Johannes Semper, Uno Laht, Ain Kaalep jt., on kirjutanud draamateoseid, muutes meie näitekirjandust rikkamaks.

Noored autorid on toonud kirjandusse oma noorusliku elutunnetuse, milles asuvad tähtsal kohal kärsitu tahe kiiremini edasi minna, moraalselt puhta, siira

ja ausa inimese ideaal, rahulolematuse argipäevade hallusega, väikekodanliku mugandumisega, bürokratismiga, silmakirjalikkusega ja konjunktuurlusega. Noortel on väga tundlik silm elus esinevate puuduste, vastuolude ja ebakõlade suhtes, nad võivad olla otse trotslikult väljakutsuvad, kui märkavad pahede maha-vaikimise püüet. Üle kõige jumaldavad nad teadust, eriti füüsikat ja küberneetikat, viimasel ajal ka sotsioloogiat ja bioloogiat ning nende jumalikuks kolmainuseks on ARENG.

Kui kirjanike keskmisele ja vanemale põlvkonnale oli peamiseks probleemiks sotsialistlik revolutsioon, suhtumine revolutsiooni, revolutsiooni teostamine ja selle saavutuste kaitsmine-kindlustamine, siis praegu kirjandusse astuvale põlvkonnale on sotsialism juba endastmõistetavus. Seepärast ei toonita nad oma loomingu mitte niivõrd sotsialistliku revolutsiooni osa ja tähtsust, kui võrd koon-davad oma tähelepanu neile uue ja vana vahelistele vastuoludele, mida nad näevad endi ümber. Nende peavastaseks ei ole mitte eilne ekspuataator-klassi-vaenlane, vaid hingetu bürokraat, ülespoole trügiv olupoliitik, juhm kamandaja-käskija ja teised arengut takistavad tegurid ning tegelased.

Noortele on omane mitte rahulduda valmistõdedega, neid iseloomustab kirklik tahe kõike iseseisvalt läbi tunnetada. Ja kui nad mõnikord oma üldistustes ja analüüsid ühekülgeks jäävad ning tasakaalu kaotavad, nagu see juhtus Mats Traadiga tema sõnavõtus — ka see on mõistetav.

Kirjanduse kauaaegne areng kinnitab, et noorus ei lepi sellega, mida kirjan-duses on varem tehtud. Tahetakse öelda midagi uut, midagi enneolematut, ja öelda seda tingimata uut moodi. Olla iga hinna eest novaatorid. Novaatorid, kes ei piirdu varasema tunnustatu ja hea varieerimisega, vaid kes otsivad uut teed.

Siin jõuamegi küsimuste juurde, mis on väga olulised mitte ainult noorte loo-mingus, vaid üldse meie kirjanduses.

Püüd anda midagi oma, uut ning kordumatut on alati iseloomustanud tuge-vaid omapalgelisi autoreid, head kirjandust, ja niisugust taotlust tuleb igati tervitada, toetada ja soodustada. Nagu eespool märgitud, on meie kirjanduse-ka tõepoolest palju uut tulnud. Meenutaksin veel kord kas või luulet, kus silbi-lis-rõhulise riimitud värssi kõrval, mis sõjajärgsel perioodil peaaegu ainuvalitse-vaht domineeris, tõusis hoogsalt esile vabavärss, rikastades ja uuendades luule-üldpilti. Siinkohal tahaksin aga juhtida tähelepanu ühele väga olulisele momen-dile, mis on meie novaatorlusepüüdlustes pahatihti kahe silma vahele jäänud.

Nõukogude kirjanduse tekkimine on maailmakirjanduses olnud kõige novaa-torlikum ja revolutsioonilisem nähtus käesoleval sajandil. Kui novaatorluse all mõista mitte ainult mitmesuguste vormivõtete süsteemi, vaid sisu ja vormi üht-susest lähtudes seda uut, mida üks või teine kirjanduslik vool tõepoolest on andnud, siis ei suuda sotsialistliku realismi kirjandusega võistelda ei sürrealistid ega eksistentsialistid, ei Joyce'ist ega Proustist lähtuvad inimese sisemaailma assotsiatsioonide ahela jälgijad ega ainuüksi subjektiivsete tunnete ning muljete pool- ja veerandtoonide edasiandjad, mitut masti avangardistid. Kommunistlike ideedega laetud nõukogude kirjandus on mõjutanud kogu maailma kirjandust oma mõttejõuga, võimega mõtestada uut moodi lahti inimese kui ühiskondliku olendi olemust, võimega mitte ainult mõista ja seletada maailma, vaid aidata kaasa ka selle muutmisele, ümberkujundamisele, võimega mitte ainult eitada pahet, vaid leida teid sellest jagusaamiseks.

Ajal, mil kapitalismi vastuoludes siia-sinna visklevad inimesed on kaotanud usu igasugustesse ideaalidesse, mil ka väga ausad lääne kirjanikud loovad anar-histlikke, kõige halva ja ka kõige hea lõhkujate kujusid, ajal, kus levivad pessi-mism ja endassesulgumine, seisab nõukogude kirjanduse ees ülesanne olla inim-mõtte selleks prožektoriks, mis suudab läbi aatomisõja hüsteeriasombu ja pessi-mismi valgustada teed tulevikku.

Ka meie kaasaja eesti kirjandus ei ole ju lihtsalt varasema eesti kirjanduse mehaaniline jätkamine, vaid kvalitatiivselt uus nähtus ja selle nähtuse maailma-vaatelisteks aluseks on marksism-leninism. See on teadlike kommunistidehitajate kirjandus, ideeliselt selgesuunaline kirjandus.

Meil on tarvis teravamini mõista endi sotsiaalset vastutust aja, rahva, kogu maailma ees. Oleks ülim naiivsus sulgeda silmad võitluse ees, mis toimub praegu maailmas kahe ideoloogia vahel. Veel vähem vaadata mööda ameerika imperiaalsismi ja teiste reaktsioonijõudude järjest agressiivsemaks muutumisest, mis toob kaasa sõdu ja tuhandeid vägivaldaakte maailma paljudes paikades ja mille teravik on sihitud sotsialismi, demokraatia, rahu ja humanismi vastu. Hoopiski ei tohi teha nägu, nagu ei puutuks see kõik kirjandusse. Oma sotsiaalse vastutustunde sügav, orgaaniline läbitundmine on alati olnud nõukogude kirjanduse revolutsioonilise jõu lähteaspektiks.

Me räägime praegu palju ning õigusega autori vabadusest sisu ja vormi valdkonnas. Kuid ärge unustagem siinjuures seda, et mida suuremad on vabadused, seda sügavamini peab iga kirjanik ise tundma enda kui kodaniku, enda kui ühiskondliku arvamuse kujundaja, enda kui kasvataja, enda kui kommunismisõduri vastutust.

Meie ühiskonnas ja elus pole ühtki küsimust ega aineala, mis oleks tabu, mida kirjanduses oleks keelatud käsitleda. Nõukogude kirjanduse printsiibid eeldavad ainult ühte — et autor ka kõige valusamate asjadest, kõige teravamatest vastuoludest kõneldes ei unustaks, mille nimel ta seda teeb. Ei unustaks kommunismi huve. Teravamini kui ükski kirjanik on meie partei ise paljastanud ja kritiseerinud vigu, pahesid ning puudusi. Ent seda tehes pole ta kunagi kaotanud silmist perspektiivi, vaid on alati jäänud revolutsioonile truuks.

Me oleme pahatunult halvad dialektikud. Me peame targemini suutma analüüsida läbikäidud teed nii elus kui ka kirjanduses, et sihikindlamalt edasi minna.

Kas pole näiteks mõiste «isikukultus» muutunud käibeterminiks, kas pole me isikukultuse ümber teinud rohkem kära kui majanduslikest, sotsiaalsest, ajaloolistest, poliitilistest, filosoofilistest ja teistest aspektidest tõepoolest uurinud, mis olid isikukultuse tekkimise põhjused ja mis siis tegelikult toimus ajal, mida me vahetevahel oleme nimetanud isikukultuse ajajärguks.

Kui me tõepoolest ilma subjektivismi ja hüsteerikata lähema mineviku ajalugu ning elu analüüsima hakkame, siis näeme ääretu keerulist ja vastuolulist pilti. Näiteks ühelt poolt töörahva revolutsioonilise ja loominguenergia vabastamine, selle energia ümbermuundumine ülesehitava töö hookeks, mille tulemusel kujundatakse ümber tööstus ja põllumajandus, kogu maa, mis muutub majanduslikult võimsaks, suudab purustada sõda alustanud fašistliku Saksamaa ja pärast sõda kiiresti toime tulla sõjahaavade parandamisega ning arendada laial rindel kõiki elualasid. Teiselt poolt näeme paljude revolutsioonäärde ja revolutsioonile andunud loominguenergia isiksuste tegevuse vägivaldset katkestamist, Nõukogude seaduslikkuse ränki rikkumisi. Või näide kirjandusest — ühelt poolt rea kirjanike sulgemine laagritesse, kus paljud hukkusid, teiselt poolt üha uute annete sünd, niisuguste tohutu elutruudusega teoste ilmumine nagu «Vaikne Don».

Ma ei kavatse ega suudakski ammendavalt seletada möödunud aegade väga keerulisi ja vastuolulisi protsesse. Tahtsin ainult rõhutada vajadust elu ja ajalugu, sealhulgas kirjanduse ajalugu, dialektilisemalt uurida. Me ei jõua kuhugi, kui me oma nõukogude ajalugu näitame ainult võitude ning saavutuste ajalooona, vältides vastuolusid ja maha vaikides vigu, või kui me vigadest paanikasse sattudes näeme kõike vaid süngetes värvides. Kirjanduse arengule ei aita kaasa kinnitused, et nõukogude kirjandus on andnud aina väärtuslikku, veel vähem

niisugused viimasel ajal avaldatud väited, mille järgi näiteks eesti nõukogude kirjandus algavat alles viimasel aastakümnel või koguni möödunud aastal.

Kirjanduse, sealhulgas ka nõukogude kirjanduse hindamisel on tarvis alati jääda truuks historismi printsiibile. Sellest kinni pidades näeme, et aastail 1940—1952 ei õitsenud luules ainult panegüürika ja õõnes deklaratiivsus, vaid ilmus rahva revolutsioonilisi tundeid isikupäraselt edasiandvaid siiraid luuletusi, et meie draama ja proosa mitte ainult ei ilustanud tegelikkust, vaid andsid sügavalt ellu ja ajalukku tungivaid ja elu vastuoludest kõnelevaid teoseid, nagu «Tuulise ranna» I osa, «Kirjad Sõgedate külast», «Elu tsitadellis», «Rooste», «Kuhu lähed, seltsimees direktor?» jt.

Elu ja ajaloo komplitseeritus, väga keeruline ja terav ideoloogiline võitlus maailmas, meie kirjanduse arengu huvid nõuavad seda, et kirjanduse maailma-vaateline, filosoofiline alus tugevneks.

Dogmatismi kõrgperioodil piisas mõnikord menuks sellest, kui püüdlik autor kohandas end normeerivaile ettekirjutustele ja must-valges laadis hakkas karmesti kirjutama teost päevakorrale tõusnud järjekordse majanduspoliitilise löökülesande teemal. Nüüd on tarvis marksismi põhjalikult tunda, dialektikat tööpoolest vallata.

Kui me vaatleme tänapäeva modernseid kirjandus- ja kunstivoole, siis asjasse süvenedes näeme, et neil on aluseks üsna kaalukad filosoofilised või psühholoogilised koolkonnad, olgu siis tegemist eksistentsialismi, pragmatismi, instrumentaalsismi, freudismi või muuga.

Kui materialistlik filosoofia meile muud ei annaks kui selle tõe orgaanilise mõistmise, et «pole võimalik elada ühiskonnas ja olla ühiskonnast vaba» (Lenin), siis vaevalt me ruttaksime jäljendama neid kaasaegseid modernseid kirjandusvoole avangardismini välja, mille peasisuks on kas subjektiivsete tundmuste, muljete ja meeleolude fikseerimine või anarhistlik rünnak igasuguste ideede ja tõdede vastu.

Nõukogude kirjandus on oma parimate esindajate teoste näol alati suutnud mõista elu ja ajaloo liikumapanevaid jõude, suutnud orienteeruda sündmuste, juhuste, faktide ja seaduspärasuste tohuvabohus, mõtestada lahti ja kujutada elu ning inimesi mitte ainult nende subjektiivsete tunnete, muljete, elamuste ja meeleolude plaanis, vaid eelkõige ühiskondlik-ajaloolistes seostes. Selle võime on meie kirjandusele andnud just marksistlik filosoofia, ajalooline ja dialektiline materialism. Me oleme seda sageli õppinud lihtsustavate koolikonspektide või niisama vulgariseerivate teatmeteoste alusel, mitte aga marksistlike filosoofide teoste eneste põhjal. Kerge on saada filosoofiaeksamil viit, raske mõista dialektilise materialismi tuuma. Kuigi me kordame ja võtame endastmõistetavusena dialektika tõde, et arengu aluseks on vastuolude võitlus, satuvad paljud meist segadusse, kogedes vastuolusid elus.

4

Eriti vastutusrikkad ülesanded lasuvad kriitikal ja kirjandusteadusel. Kongressielne mõttevahetus kinnitas, et meie kriitika on suuteline kirjandusprotsesside olemust tabama, et ta on saamas lahti ebakindlusest, mida veel alles hiljuti tunda oli.

Kõikidest kirjandusliikidest kannatas isikukultuse all kõige rohkem kriitika. Pärast isikukultuse, dogmatismi ja vulgaarsotsioloogia hukkamõistmist kaotas kriitika justkui pinna jalge alt. Paljude kirjanike ja kriitikute silmis näis enamik nõukogude kirjanduse põhiprintsiipe olevat äkki kompromiteeritud. Mõnigi ei suutnud mõista, et hoolimatul administreerimisel pole midagi ühist kirjanduse parteilisuse põhimõttega, mille tuumaks on autori ideeline suunitlus, mitte aga

teemade, probleemide, laadide, stiilide ja lahenduste normeeriv ettekirjutamine. Teise ajasid segadusse elu ja kirjanduse seose lihtsustatud käsitlused, mis viisid illustratiivsusele. Kirjanduse ja kunsti kasvatava funktsiooni primitiivsed tõlgendused, mis sünnitasid «konfliktituse» teooria ja paberlikke positiivseid kangelasi, muutsid ühe või teise kriitiku selles küsimuses üpris ettevaatlikuks. Tüüpilisuse küsimuse ümber oli nii palju skolastikat, et see kadus meie artiklitest üldse.

Vaadeldavate aastate jooksul on meie kirjanduskriitika oma arutlustes, artiklites ja ülevaadetes suurt rõhku asetanud mitmesuguste dogmaatiliste ja lihtsustavate seisukohtade kriitikale. Meil peaaegu ei ilmugi kirjutust, ka kõige tagasihoidlikumat arvustust mitte, kus ei riivata seda küsimust. Tuleb tunnista, et kriitika on vabanenud paljust vanast ja dogmaatilisest, mis pidurdas tema arengut ning vähendas edasiviivat jõudu. Kriitika on palju asjatundlikum kui viis-teist aastat tagasi, ta mõistab paremini kirjanduse kui kunsti spetsiifikat, on muutunud isikupärasemaks, sisukamaks, huvitavamaks ja kuulub nüüd rohkem kui kunagi varem oma laadilt kirjanduse hulka. See kõik on hea, rõõmustav.

Kuid seejuures torkab viimase ajani kriitikas silma positiivse programmi puudumine. Enamik meie kriitikuid on väga vaimukad lihtsustavate käsitluste kinninaelutamisel ja jäävad hoopis kidakeelseks, kui jutt on kirjanduse edasistest arengusuundadest. Nad astuvad ägedalt välja lihtsustamiste vastu, kuid ütlevad väga harva mõne sõna nõukogude kirjanduse jääva tuuma poolt.

Peamine, mis kriitikas puudu jääb, on kirjandusprotsessi kui terviku jälgimine, analüüsimine ja hindamine. Enamasti sammub kriitika ühe teose juurest teise juurde, vaatleb, kommenteerib, hindab; mõnikord ei hinda üldse, vaid piirdub ääremärkustega. Torkavad silma tendents kõike õigustada ja vähene kunstiline nõudlikkus. Kriitilisi artikleid lugedes tekib vahel tunne, nagu puuduksid nende autoreil kindlad, tõepoolest sügavalt läbitunnetatud seisukohad, oma isiklik lähenemine kirjandusele, oma ühiskondlikud ja kunstilised ideaalid, kui nii võiks öelda. On üldine koolitarkus, üldine kirjanduslik kultuur, pole aga oma «mina», pole seda, mis annaks sihikärsuse ja kire töös.

Eeltooduga pole tahetud öelda, et meil pole selgeilmelise omapära ja sihitaotlusega kriitikuid. Kahtlemata on. Selles mõttes tahaksin esile tõsta Endel Nirki, kes on alati olnud väga nõudlik ilmuvate teoste kunstilise külje suhtes, kes on ikka vastu astunud hallusele, oma mõtte puudumisele, käsitöolislikkusele ja vormivigurdamisele. Endel Nirgi «Teemad variatsioonidega» on kahtlemata meie huvitavamaid ja isikupärasemaid kriitikaraamatuid. Ka Lembit Rimmelgal on oma kriitikufüsiognoomia. Teda huvitavad eelkõige kirjanduse ühiskondliku ja filosoofilise sisu ja mõtte küsimused, mida ta võib väga temperamentselt käsitleda. Helene Siimisker mõistab peenelt kirjanduse ja selle eri liikide spetsiifikat, tal on nõrke esituslaad ja isikupärane vaatenurk probleemidele. Oma väljakujuenenud kriitikumina on Olev Jõel, Nigol Andresenil, Kalju Kääril, Heino Puhvelil. Nooremaid kriitikuist väärivad esiletõstmist Maie Kalda, Ülo Tontsi ja Ine Viidingu artiklid. Huvitavaid käsitlusi on andnud mitmed kirjanikud — Rudolf Sirge, Ralf Parve, Uno Laht, Ain Kaalep ja mõni teine.

Kirjandus elab praegu üle huvitavat ajajärku. Kriitikal on palju rohkem, mida arutada, vaagida, mille üle mõtteid vahetada, diskuteerida. Kuigi kahe kongressi vaheajal on mõne küsimuse või teose ümber puhuti üsna elavalt vaieldud (näiteks luule üle, «Lea», «Meesteta küla» ja «Tuulise ranna» III köite ning viimasel ajal «Monumendi», «Võla» ja «Veripunase roosi» ümber), peaksime hoopis rohkem ja sihikärsamalt arutlema, mõtteid vahetama, diskuteerima.

Kriitika peaks nõudlikum olema kunstimeisterlikkuse küsimuses. Hea, et kongressieelses mõttevahetuses nõudlikkuse tõusu tunda oli. Nii näiteks märgiti luulest kõneldes, et kujundite hüpertroofia, nende mõõdu- ja kunstitundeta kasu-

tamine ning üldse sõnaliiderdamine vähendab luule elamusjõudu. ähmastab mõtet, toob kaasa vormiinflatsiooni (Ü. Tont). On tähelepanu juhitud ka härrasmeelikult üleolevale, ennast «massist» kõrgemaks pidavale «õllishinge poosile», «nõrдинud maailmaparandaja hoiakule», mis vahel eriti erudeeritud noorte poetide luulekatsetustes välja lööb (M. Kalda, I. Viiding).

Hoopis järjekindlamalt on tarvis vastu astuda sisulisele hõredusele, hallusele, käsitöolislikule literatuurile, maitsevääratustele.

On ilmne, et meie kirjanduskriitika tase sõltub suuresti teoreetilise mõtte arengust. Eespool oli juttu meie kriitika ebakindlusest. Niikaua kui me ei asu süstemaatiliselt läbi töötama oma kirjanduse sõlmküsimusi, nagu kirjanduse ja elu seose küsimused, esteetilise ideaali, meetodi ning voolu ja stiili küsimused, erinevate kirjandusliikide ja žanride spetsiifika ja seaduspärasuste küsimused, traditsioonide ja novaatorluse küsimused, eri rahvaste kirjanduste suhete ja vastastikuste mõjutamiste küsimused, ja teisi probleeme, ei jõua me kaugemale üldistest ja väga ebamääraest arutlustest ega suuda vajalikult mõista ja mõjutada kirjanduse arengut.

Tooksin näiteks eri žanride spetsiifika küsimuse. Sotsialistliku realismi meetodi aluste aluseks on nõue kujutada tegelikkust tõetruult selle revolutsioonilise arengus. Minu arvates on see õige nõue, mis vastab meie nõukogude kirjanduse iseloomule ja põhiolemusele. Kuid kas me pole nii «revolutsioonilise arengu» kui ka «kujutamise tõetruuduse» printsiipi pahatihti muutnud enda käes mingiks kõigekülgsuse nõudeks, millega läheneme ühesuguse paindumatusena nii romaanile, novellile, draamale kui ka luulele, nii eepikale kui ka lüürikale ja satiirile. Sageli unustasime, et hoolimata ühisest põhieesmärgist on igal kirjandusliigil ja žanril omad spetsiifilised seaduspärasused ning iseärasused, ja esitasime lüürikale neidsamu nõudeid mida eepikale, novellile neidsamu mida romaanile, satiirile neidsamu mida tragöödiale jne. Meie komöödia ega satiir ei saa niikaua tugevaid jalgu alla, kui me ei mõista, et positiivse ideaali kandjaks võib olla ainult autor, see, mille nimel ta välja naerab elus esinevat totrust, see, mille nimel autor paljastab vigu, kitsaskohti, pahesid. Ka üksikuna võetud romaan ei suuda kujutada elu kõiki arengukülgi, rääkimata novellist.

Mitte ainult kriitika, vaid ka kirjandusajaloo arendamise huvid nõuavad teooriaküsimustele suurema tähelepanu pööramist.

Peab ütlema, et dogmatismi köidikutel purustamine on andnud kirjandusteadlaste tööle head hoogu. Sellest kõnelevad biograafilises sarjas «Eesti Kirjamehi» ilmunud monograafiad, mille hulgas on väga sisukaid ja huvitavaid töid, nagu V. Alttoa «Eduard Vilde», H. Siimiskeri «Anton Hansen-Tammsaare», A. Vinkli «Juhan Liiv», E. Nirgi «Fr. R. Kreutzwald», R. Parve «August Alle» jt. Palju väärtuslikke uurimusi on ilmunud Kirjandusmuuseumi «Paaris sammukeses», TRÜ «Toimetistes» ja KKI «Uurimistes». Ajakirjad «Keel ja Kirjandus» ning «Looming» on avaldanud mitmesuguseid vastavasisulisi töid. Kõige väljapaistvamaks saavutuseks kirjandusajaloo valdkonnas on kahtlematult aga suure «Eesti kirjanduse ajaloo» esimese köite ilmumine, millele peatselt järgneb teine köide.

Kirjandusteaduse edusammudest on seda rõõmustavam rääkida, et kõige «säravamaid lihtsustamisjärjeid» andis omal ajal just kirjandusajalugu, eriti kooliõpikute oma. Muide, kirjandusajaloo õpikuid lugedes tekib ka praegu mulje, et nii mõnegi peatüki või kokkuvõtte autorid kalduvad ikka veel vaatlema kirjandust peamiselt kui ajaloo illustratsiooni.

Kirjandusteadlased ise (H. Peep, E. Sõgel) iseloomustavad kongressidevahelist aega kui kirjandusteadusliku töö üldise elavnemise, materjalide kogumise ja kontrollimise, teemade järkjärgulise avamise, uurijate-kaadri koolitamise ja meetodi omandamise aega. Niisugune iseloomustus peab paika. Hea, et kirjandusteaduses ei põeta enam kergekäeliste üldistamiste tõbe, vaid et kokkuvõtted on

eelneva põhjaliku uurimise tulemus. Kahju ainult, et niisugune tõsiteaduslik uurimine on alles ütlemata kaugel nõukogude perioodist, ja et nõukogude perioodi kirjanduskäsitlustes esineb rohkem kui kuskil mujal pinnalisust, skeemi, üldisi sõnu.

Kriitika, kirjandusteadus ja kirjandusteooria areng on omavahel tihedasti seotud. Ja praegu on ilmne, et meie kirjandusteoreetilise mõtte pulss peaks hoopis tugevamini lööma. Siis väheneksid ehk ka «jalgratta leiutamised» (Tartu seltsimeeste tabav kujund) kirjandusnähtuste hindamisel ja me oskaksime paremini hinnata-analüüsida seda, mis on head-halba meie kaasaja nõukogude kirjanduses.

Näiteks kohtame me mõne autori juures püüdu olla iga hinna eest maailmakodanik, kes asjade üle juurdleb «planetaarsest» või «kosmogoonilisest» vaatenurgast. Niisugusel taotlusel poleks häda midagi, kui seejuures ei unustataks omaenda kui nõukogude kirjaniku ideelist «mina», omaenda kui sotsialismileeri sõduri võitlejasüdant. Tarvis on mõista lihtsat tõe, et internatsionalist olla ei tähenda teiste, sageli väga kaugete rahvaste luulelaadi kopeerimist, ei tähenda teiste kultuuride saavutuste mehaanilist omaks võtmist, vaid rahvaste paremate, demokraatlike ja progressiivsete saavutuste ja taotluste liitmist ning ühtekoondamist rahu ja kommunismi lipu all, inimese vabanemise ja tema kõikide võimete arendamise nimel.

Me oleme õppinud Whitmanilt vabavärssi ja kujundite kasutamist, mitte aga seda, et luule väljendaks rahva tundeid.

Me püüame jäljendada Brechti väliseid võtteid, jättes teinekord hoopis kahe silma vahele tema loomingu kommunistliku suunitluse.

Praegu räägitakse õhinal Garaudy'st, tema võõrandamisest, müüdist ja asjade definitsioonide lõhkumisest, mõistmata seejuures peamist — seda, et Garaudy marksistina, tuginedes prantsuse ja üldse lääne progressiivse kunsti tegelikkusele, teeb sihikindlat teoreetilist tööd selleks, et koondada progressiivset intelligentsi kommunistliku partei lipu alla.

Mõnikord aga märkad, kuidas välise taga ei nähta sisu, sihti, eesmärki. Kui lääne vihased mehed eitavad oma ühiskonna ideaale, siis püüab mõni meie Tartust või Tallinnast pärit poiss neid üle trumbata (mis maailmakodanik sa muidu ikka oled!) ega näe enda ümber enam mitte midagi head. Mõistmata, et ainsad ideaalid, mis võivad maailma päästa katastroofist, on kommunistlikud ideaalid. Kes tõepoolest tahab olla tänapäeval maailmakodanik, see peab suutma näha asju marksistlikult, peab jõudma kommunistlikule maailmatunnetusele. Muide, seda mõistavad järjest paremini «ausad mässajad» Läänes.

Nõukogude kirjanikena ja kodanikena me seisame maailma ideoloogilises elus nende jõudude eesotsas, kes tõepoolest võitlevad inimese vabanemise eest iga-sugusest rõhumisest, tema loomingu võimete õitsengu, tema täiustamise eest, ja kriitika peab siin kirjandust toetama. Meil poleks tark sulgeda silmi selle väärtusliku ja progressiivse ees, mida mistahes maailmajao kunstivoolud annavad. Kahtlemata on neis mõndagi niisugust, mida on võimalik kasutada sotsialistliku realismi edasiarendamisel ja rikastamisel. Kuid mitte kunagi ei tohi me unustada, mille nimel me seda teeme. Me saame kasutada ikka ja ainult seda, mis võimaldab paremini kanda inimestesse, nende hinge, nende mõtetesse ning tunnetesse kommunistlike ideede tõe ja ilu. Ning kriitika peab vajaduse korral koputama meie südametunnistusele, kui see ükskõikseks kipub jääma.

Ees seisab neljas üleliiduline kirjanike kongress, väga tähtis sündmus kõigi nõukogude rahvaste kultuurielus. Kahtlemata analüüsitakse üleliidulisel kongressil põhiprotsesse, mis iseloomustavad kogu meie suurt, paljurahvuselist nõukogude kirjandust tervikuna, tehakse kokkuvõtteid kõikide vennaskirjanduste loomingu- ja kogemustest. Üleliidulise kongressi töö, seisukohad, millele seal jõutakse, aitavad meid paremini hinnata ning targemini näha ka eesti nõuko-

gude kirjanduse tugevaid ja nõrku külgi. Seepärast on tarvis, et meie kriitiline mõte nüüd ei loiduks, vaid veelgi elavamaks muutuks ja üleliidulise kirjanike kongressi töötulemustele toetudes jätkaks sihikindlat tööd aktuaalsete kirjandusprobleemide läbitöötamisel.

*

Oma ettekandes ma püüdsin iseloomustada meie kirjanduse arengu üldisi jooni ja tendentse. Seltsimehed Parve ja Rimmelgas vaatlevad üksikutes kirjandusliikides toimunud protsesse üksikasjalikumalt.

Kõike on võimatu ettekandes haarata. Loodan, et kongressist osavõtjad tõstavad üles uusi küsimusi, täiendavad minu ettekannet ja teisi ettekandeid, kiidavad heaks või vaidlevad vastu meie arusaamistele. Loodan, et me oma kongressiit asjalikult, täie peremehetundega vaame oma tööd, kõneleme ausalt, ilma isikliku arveteõiendamise soovita sellest, mis meil on head ning väärtuslikku, ja ka sellest, mida veel puudu jääb. Kõige tähtsam on, et me sügavalt mõistaksime kirjanduse tohutut ühiskondlikku tähtsust ja endi kui kirjanike sotsiaalset vastutust. Et me senisest hoopis sihikindlamalt tööd teeksime ja tööpoolest väsimatult otsiksime ikka uusi ja ikka paremaid teid ning vahendeid nõukogude tege-
likkuse, rahva suure elu järjest täiuslikumaks kujutamiseks, rahva hinge, püüd-
luste ja taotluste järjest haaravamaks väljendamiseks.

Seitsme aasta proosast ja draamast

esti kirjanike kahe kongressi vahel on ilmunud üle 120 proosa-raamatu, sinnaotsa üle 50 noorsoo- ja lasteraamatu, trükitud on oma 20 draamateost ja teist niipalju on trükkimata lavale läinud, kriitikat kõigi nende kohta on samuti terve virn ja kriitikaraamatuidki koguneb mõni 30, nii et selle lühikese aja jooksul, mis te mulle andnud olete, ei saagi kujuneda mingit koondülevaadet, kus kõik oleks kenasti üles loetud, ära hinnatud ja oma kohale pandud.

Juttu tuleb teha meie proosa ja draama viimase aja põhiliste tendentside ja probleemide väljaselgitamise abil. Selles osas aitab meid üsna hästi kongressi eel elavnenud diskussioon, millist eelmiste kongresside eel polnud. Meie proosa ja draama arengu põhilised tendentsid ning probleemid tulenevad meie ühiskonna majandusliku ja poliitilise arenemise tendentsidest ning viimaste filosoofilisest, esteetilisest, eetilisest jne. mõtestamisest kogu meie ideelises elus. Mitte subjektivistlikud vead, vaid arengu objektiivse seaduspärasuse mõistmine ja mõtestamine määravad kirjanduse sisu ja taseme.

Seda ma rõhutan kohe algul sellepärast, et mõnelgi meie hulgast on ebaobjektiivne, väga subjektivistlik, kanapime pilt nõukogude kirjanduse eelnenud perioodidest, nagu poleks kirjandus muud teinud kui tegelikkust moonutanud, nagu algaks alles nüüd üks tõeline aususe, siiruse ja tõeleidmise ajastu. Eesti nõukogude kirjandus on alati kajastanud objektiivset tõe — sotsialismi eest peetavat võitlust — ja olnud revolutsiooni idee kandja.

Suur Isamaasõda, mis tähistab inimkonna mastaabis tervet perioodi sotsialismi eest peetud võitluses, tekitas ka terve perioodi tõemeelset kirjandust ja terve plejaadi ülimalt ausaid kirjanikke, kes aktiivselt kujundasid inimest, tema mõtte-, tahte- ja tundemaailma. Suur revolutsiooniline humanistlik mõte leidis vahetu kehastuse indiviidis ja tema ennastsalgavas võitluses, mitte ei piiranud inimest, nagu seda kujutab Andresen. See kehtis ka iga kirjaniku ja terve kirjanduse kohta, mis ammandas oma emotsioonid ühiskonna ja indiviidi tegetsema pannud ideelisest ühtsusest ja selgusest. Just seda oli meil üsna hiljuti põhjus rõhutada Eduard Männiku sõjajuttude kui vahetute ajaloodokumentide puhul. Ja see, mis oli Männikule ning teistele selge ilma distantsita, pidi omandama ja omandaski vaid suurema kunstilise üldistusjõu juba distantsiga kirjutatud romaanis «Enn Kalmu kaks mina».

Isikukultusel oli kahtlemata humanistlikku revolutsiooni ideed deformeeriv roll, mis avaldus valusalt juba enne sõda, traagiliselt ka sõja ajal, veel enam sõjajärgsel perioodil. Ta tagus lõhet idee ja inimese vahele, ühiskonna ja üksikisiku vahele, nii et sotsialismi ja kommunismi idee tundus tihtigi individuaalselt mõistetamatuks, seda tuli mõneski osas võtta vastu pimesi otsekui usudogmat. Ent sotsialismi-kommunismi idee ei lakanud olemast ega katkenud indiviidi ausalt juurdlev ning otsiv tee selle idee juurde, sealhulgas ka kirjaniku tee. Partei XX kongress tähistas selle otsimise võitu. Partei XXII kongressil vastu-

võetud programm fikseeris ühiskonna ja indiviidi suhete alused marksistlik-leninlikult vastavuses kommunistlike eesmärkidega.

Eesti proosa ja draama ja neid hindava kriitilise mõtte põhitendents väljendubki viimase seitsme aasta sees meie sotsialistliku ühiskonna ja inimese vaheliste suhete edasises korraldamises ja arendamises kommunistlikus suunas, harmooniliselt, kõigekülgsemalt arendatava inimese kujutamises ja kujundamises, inimese inimsustamises.

Eelkõige sellega asetabki tänapäeva sotsialistlik kirjandus meil ja mujal end vastu kodanlikule kirjandusele, kus ikka rohkem juurdub inimese võõrandamise kujutamine. Eesti keeles kohmakalt kõlav «võõrandamine» on Marxi termin, millega ta väljendas seda lõhet, mille tekitab kapitalism ühiskonna ja indiviidi vahele, s. o. ekspluateerija ja ekspluateeritava vahele, kehtiva ühiskonnakorra ja selle liikmete vahele, muutes nad teineteisele vaenulikuks ning võõraks. Marx uuris eluaeg seda inimese võõrandamise ajaloolist protsessi kõigist aspektidest ja tuli ainuõigele teaduslikule järeldusele, et kapitalismi peab revolutsioonilisel teel hävitama, et inimese inimsustamine teostub kommunistlikus ühiskonnas. Kodanliku maailma kirjandus ongi sedamööda, kuidas kapitalismi vastuolud aina süvenevad, pühendunud inimese võõrandamise üha sügavamale eritlemisele. Ühed eesmärgiga teha lõpp võõrandamisele revolutsioonilisel teel — see on kaasaegne progressiivne, sotsialistliku realismi kirjandus. Teised selle eesmärgiga, kuid ausa objektiivsusega — see on kaasaegne kriitilis-realistlik kirjandus, mille lääne progressiivsed kirjanikud võtavad oma liitlaseks ja mille puhul meie nõukogude kriitikud ning teoreetikud avaldavad tihtilugu mõistmatut sektantlikku arusaamatust ja vaenu. Kolmandad süüvivad võõrandatud inimese uurimisse eeldusega, et see on inimese pärisosa, igavesest ajast antud, ja pole mingit jõudu, mis seda muudaks. Sellest dekadentlikust meeleheite- ja ahastusekirjandusest nakatuvad vahel isegi progressiivsed, end marksistideks pidavad kirjamehed, minnes koguni nii kaugele, nagu Saksamaal, et peavad inimese võõrandamist ka sotsialistlikus ja kommunistlikus ühiskonnas paratamatuks. Säärasele seisukohale jõudmiseks on kaasa aidanud muidugi isikukultuseaegsed nähtused.

Säärase paratamatuse tunne oli mingiks eelarvamuslikuks lähtekohaks ka Paul-Eerik Rummole lühidraama «Võõrad inimesed» kirjutamisel, mille autor reetis oma kommentaaris telelavastuse juurde positiivse üllatusena, et töö käigus selgunud talle — «inimesed polegi üksteisele nii võõrad».

Eesti proosa ja draama on kogu aeg otsinud ning toetanud elus seda, mis inimese inimesele sõbraks teeb, kusjuures arusaadavalt on viimase seitsme aasta sees teravik suunatud nende inimest moonutavate nähtuste vastu, mida tekitasid isikukultus, igasugune subjektivism, säärased ettekirjutused revolutsiooni idee nimel, mis unustasid, et revolutsiooni ideed teostavad inimesed inimese tarbeks, omaenda vabaduse nimel.

Inimese inimsustamise tendents proosas ja draamas ongi märgatavalt avardunud maailmapilti ning kasvatanud inimest inimliku ja ühiskondliku aktiivsuse suunas. Tegelikkus koosneb väga paljudest kihtidest — inimese tegelikkus, ajaloo sotsiaalne tegelikkus, mõtte tegelikkus ja paljud muud tegelikkused. Proosa ja draama on kõige hoolikamad olnud tegelikkuse pealiskihki, s. o. inimese tegelikkuse töötlemisel, ilma milleta ei saa jõuda teiste ja väärtuslikumate kihtideni, ja tõstnud välja seal sisalduvaid üksikuid eluprobleeme, loopimata aherainehunnikusse seda, mida varem sinna tihti ka loobiti. Selline töö on eelduseks kogu elutõe, tõetäiuse kättesaamiseks, isegi siis, kui tõe poolele loobitakse vahel ka aherainet. Meie prosaistidest ja dramaturgidest, kes nad tegelikkuse ja tõe kihtidesse tungivad, võtab üks sügavamalt, teine pinnapealsemalt, aga eesmärk on neil kõigil ühine.

Et kuidagi välja selgitada, kui sügavale on siis eesti proosa ja draama jõudnud, katsun ma «inimese ja ühiskonnana» markeeritud peateema alateemadeks jaotada ja neidpidi probleemistiku ulatust ning kaalu mõõta. Lubatagu ennatlikult öelda, et proosa ja draama probleemistik on siiski-siiski kitsavõitu, ja argipäevasusest, mida tööpoolest innukalt ning hästi uuritakse, tõusevad meie teosed küllalt harva oma üldistusjõu ja mõttelennu poolest sellistesse kõrgustesse, mida me tahaksime näha.

INIMENE JA TÖÖ

Inimese inimsustamine, inimese kõigekülgse ja harmoonilise arengu kindlustamine meil ehitatavas kommunistlikus ühiskonnas toimub ennekõike loova töö kaudu. «Inimene ja töö» peaks kujunema eriti praegu meie kirjanduses teemaks nr. 1. Kuid seda ta kahjuks pole.

Ehkki töö on kapitalistlikus ühiskonnas inimest aina rohkem orjastava eksploateerimise vahend, inimese võõrandamise vahend, ei puudu üheski kirjanduses, sealhulgas eesti klassikalises kirjanduses, imekaunid ning haaravad leheküljed tööst ja tööinimesest, töö ja tööinimese poetiseerimine, mis on igavesest ajast inimese hinnalisim omand ja inimsuse allikas ka kõige rängema eksploateerimise juures. Ma ei räägi sugugi omaaegselt «tööeestlusest», vaid «töötamisaarlusest» ja töö poetiseerimisest, mida võib paljude teiste kirjanike nimega siduda.

Omaval ajal nii propageeritud nn. «tööstusteema» ei võtnud meil kuidagi vedu, ja kui võttiski, siis mitte inimlikust, vaid tootmistehnilisest aspektist. Hiljem asendus see uue aspektiga — ja see on nõukogude kirjanduses, teatris ja filmis väga levinud —, n.-ö. organisatsioonilis-kasvatuliku aspektiga, s. t. loodri, tööpõlguri kärarikka ümberkasvatamisega kollektiivi, komsomoli, ametiühingu, seltsimeheliku kohtu, direktsooni, pärisohtu ja käänduselevõtmise abil. Välismaal ei saada säärase «probleemistikuga» teostest ka parima tahtmise juures üldse aru ja seal öeldakse: meil tahavad kõik hirmsasti tööd teha ja on õnnatud, kui tööd pole, teil aga paistab, et hirmsasti ei taheta tööd teha ja kõik ümberringi on õnnatud.

Meil ei saa eksploateerimisest tulenev tööpuudus olla stiimuliks, meil peavad olema hoopis erinevad stiimulid ja iseäranis praegu viimistletakse neid stiimuleid ühenduses tootmise teadusliku planeerimise ja juhtimisega. Muidugi, neid ei tule ilukirjandusel illustreerima hakata. Ilukirjandusel tuleb midagi muud ette võtta.

Kõige töömehelikum on meil Raimond Kaugver, iseäranis oma viimase romaaniga «Seitsmendas läänes». Romaan on suurte puudustega, Kaugver ise on meil kangesti kiirustav kirjanik, kes muudkui põrutab ladusalt faabulat mööda, järskude psühholoogiliste kurvide kohal kihutab õkva üle põllu, ent romaani kogumulje on ometi üsna soodus, sest meid nakatavad töömehe hasart ja mõnus kordasaatmiste tunne. Ja hämmastav, et kaasakiskuv pole ainult romaani peategelane Käsper Ramm, kellel puhuti lihtsalt veab, vaid ka tagaplaaniline vedamik punapea, keda meilegi märkamatult töö inimlikumaks teeb.

Missugustes muudes ja paremates proosa- ning draamateostes tehakse inimest õilistavat, mehistavat, eesmärgikindlamaks ning paremaks muutvat tööd, inimeses kohusetunnet kasvavat ja inimesi ühendavat tööd? Olgu see siis materiaalseid väärtusi loov või vaimne töö.

Kahjuks pole neid teoseid kuigi palju. Võib-olla on kõige tugevama töömehe kuju loonud Smuul «Jaapani meres», töömehe, kelles elab Mozart. Väga palju töömehe hoolt ja töömehe rõõmu on Valtoni väikelugudes, suure visadusega pühenduvad tööle ka Veera Saare romaanide «Lõokesed taeva all» ja «Üle allikate»,

Metsari romaanide «Unistused ei sure» ja «Päikesevanker» tegelased, Toominga romaani «Kaksteist aastat» inimesed. Töö on peamiseks ka A. Liivese näidendi «Siinpool horisonti» tegelastele. Südant valutavad selle eest, et teha tööd mõistlikult, arukalt, Vetemaa «Monumendi» Ain Saarma ja Grossi «Pinginaabrite» Vambo Paltser ja Aita Ploom. Töö kaasakiskuvat pinget ja töö inimestülendavat tähtsust tunnetame ehk kõige rohkem Ott Kooli ja Tatjana Elmanovitši olukirjeldustes. Ott Kool on muidugi igapäevasem, ent väga poeetiline, Elmanovitš vaatleb tööinimest n.-ö. tootmise teadusliku juhtimise seisukohalt, ent on samuti poeetiline. Kui Kool on südamepoeet, siis Elmanovitš on mõistusepoeet.

Võib nimetada veel teoseid ja tegelasi, mille või kelle suhe tööga on mingil määral eritlust leidnud, kuid enamasti pole see kirjanike huviobjekt. Sellepärast tundub tihtilugu see töö, mis kasvatab Kihnu Jõnni ja ta kaaslasi oma saatusest üle olema, ja see töö, millest Sergo romaani «Meri kutsub» peategelane Peeter kauges sadamas kauaks ilma jääb ja mida ta visalt kui eneseteostamise vahendit igatseb, hoopis poeetilisemana kui mõne tänapäeva sotsialistliku töömehe töö. Maie Kalda sõnu noorte prosaistide puhul, et «noori prosaiste inspireerib viimasel ajal rohkem argipäeva pahupool kui medali teine, säravam külg — töö kui enesekindluse ja inimväärikuse allikas», võib võtta ka vanemate prosaistide kohta käivana.

See Maie Kalda ja paljude teiste tähelepanek juhhib meid viimase aja praktikat toetama hakanud «teooria» juurde, et kirjanduse ja kirjaniku peamiseks tõukejõuks ongi eitamine, seega ennekõike kriitiline hoiak. Säärane seisukoht on osaliselt tekkinud vastukaaluks omaaegsele primitiivsele vastandamisele, nagu oleks kriitiline realism üksnes eitav, lõhkuv, sotsialistlik realism aga üksnes jaatav, ülesehitav, ja lakeerimisajastu kriitilist alget eitavatele või vähemalt äärmuseni piiravatele ettekirjutustele. Ent just töö osa kujutamisel inimese elus peksab vana realistlik kirjandus säärast teoreetilist seisukohta töö poetiseerimisega ja inimlikult positiivse programmiga, mida me tänapäeva kirjanduses vähe kohtame.

Me räägime igapäevases elus väga palju kommunistlikust tööst, uuest suhtumisest töösse, kuid kirjanduses me ei võta vaevaks kuigi põhjalikult uurida, milles see uus seisab. Vähe on seda proosas ja draamas, veel vähem luules. Luuletajate hulgas oma Valtonit pole.

INIMENE JA POLIITIKA

Kunagi lahendati poliitikaküsimusi kirjanduses sellega, et toodi teosesse nomenklatuurne partorg. Tihti läks partorgi kuju korda, enamasti jäi ta nomenklatuurselt skemaatiliseks ja verevaeseks. Partorgi sissetoomine kajastas tihti-peale küllalt kitsalt mõistetud tahet «n ä i d a t a» partei juhtivat osa.

Meenutagem sellega seoses säärase väljapaistva teose nagu Fadejevi «Noor Kaardivägi» kahekordset sündi. Ma ei hakka vaagima, kumb parem on, kas esmasündinud või ümbertöötatud variant, — küllap teine variant on kunstiliselt tugevam. Kuid ümbertöötamist nõuti selleks, et näidata tugevamini partei juhtivat osa. Fadejev tegi seda kommunistide füüsiliste kujude sissetoomise ja laiendamisega. Ent kas see tugevdas tõesti partei juhtivat osa, mis esimeses variandis oli Krasnodoni noorte südames enne sedagi nii tugev, et see suutis nad kõige raskemaski olukorras kangelasteks muuta? Isamaasõja rasked katsumused panid igal sammul inimesi tegutsema parteiliselt ka ilma politruki sõna vahenduseta, sest partei elas inimeste südames ja juhtis neid.

Seitsme viimase aasta proosas ja draamas leiame terve rea jõulisi kujusid, kelles isiklik tõde ühineb orgaaniliselt partei tõega, kes võitlevad partei tõe eest kui omaenese tõe eest, nagu on Smuuli «Lea» peategelasi Endel Aer või «Enn Kalmu kahe mina» võitlejad, komandörid ja poliitöölisel. Või kujusid, kelle isiklikud tööotsingud viivad nad sama tõe juurde, mille eest võitleb partei.

Sellised pealtnäha parteitud kujud on Sergo «Kajakalau» kapten, isegi Krusteni Eduard Laul romaanis «Nagu piisake meres». Aktiivselt, täie südamekirega mõtlevad partei tõdede üle Kuusbergi «Andres Lapeteuse» tegelased. Kui Andres Lapeteuse kohta ütleb tema naine Reet, et Andresele on kõige tähtsamad tema töö ja partei, siis Pajuviidikule on töö ja partei tööpoolest üle kõige, milleta ta üldse ei kujutle elu. Neid kujusid, kes igapäevases töös viivad ellu partei poliitikat, me võime välja noppida teisigi — Luise Vahtra «Emajõe jutustusest», Toominga «Kaheteistkümnest aastast», Ilusa jutustusest «Kand maas» jne. Ent siiski tuleb öelda, et meie kirjanikud näevad kaasajas veel vähe selliseid poliitilise ja parteilise järjekindlusega tegutsejaid nagu me näeme Alma Vaarmani, Anna Paasi, Vassili Riisi jt. belletriseeritud mälestustes. Selles osas on ehk kõige rohkem teinud ilukirjanduses Hans Leberecht «Vassarite paleedes» ja Rudolf Sirge oma vana romaani ümbertöötlusega «Tulukesed luhal».

Kui me võimegi proosas ja draamas täheldada poliitilist aktiivsust, siis kirjanike endi suhtes peab ikkagi märkima mingit huvivähesust aktuaalsete poliitiliste probleemide vastu.

Elulähedane argipäevanus või argipäevane elulähedus on ju tore asi, kuid sel on oma suur varjukülg — mitte ainult inertsus suurte sotsiaalsete üldistuste suhtes, vaid inertsus ka aktuaalsete poliitiliste probleemide suhtes.

Tundub, et mingil määral iseloomustab — ei põhjusta, vaid iseloomustab — avara elulise probleemistiku nappust, sellest probleemistikust möödavaatamist probleemide ammendamine omaenese kirjanduslikust tööst, omaenese kitsast kirjanduslikust keskkonnast, kirjutamine kirjandusest, luuletamine luuletamisest. Kunagi ütles Mart Raud tabavalt, et eesti nüüdisaegne luule ammendab aine Homerosest alates kuni Uno Laheni välja; nüüd on asi veelgi avaradunud — vana-hiina ja india poetidest kuni Viivi Luigeni välja. Kui noortel luuletajatel on kangesti moes luuletada omaenda luule missioonist, siis prosaistidel on oma hobi — kiruda kriitikat, vaielda kirjandusega ja kirjandusteoreetiliste seisukohtadega. Vähe sellest, et Ajalooline Tõde ja Remark arutavad peamiselt kirjanduselu probleeme, vähe sellest, et «Tuulise ranna» IV osa kipub kangesti kätte kirjanduslooks ja koguni automonograafiaks, kus on pealekäivaid õpetusi, kuidas suhtuda autori varasemasse loomingusse, — ei, iga noorkirjanik muudkui targutab kirjanduse ümber. Vahel tekib tunne, et kirjanduslikud ärplemised kirjanduse enda lehekülgedel lülitavad kirjandusest välja selle, mis toimub eesti kirjanike majadest Tallinnas Harju t. 1 ja Tartus Õpetaja t. 12 pisut kaugemal ja Kassiopeiast tükk maad lähemal, näiteks Vietnamis. Vietnam on praeguses olukorras seesama inimkonna proovikivi, mis kolmekümnendail aastail oli Hispaania. Siis olid kogu maailma kirjanikud oma südametunnistuse ajal ja inimkonna probleemide mõistmise mõjul Hispaaniaga või isegi Hispaanias. Olid Hemingway ja Ehrenburg, olid Vares-Barbarus, Semper ja teised eestlased. Nad mõtlesid inimkonna ja maailma mastaabis. Kuid nüüd libistab noor Hemingway' tsiteerija ning järeleahviija oma «XX sajandi maailmatunnetuses» pilgu ükskõikselt üle Vietnamis sõjasõnimeist kui «hallist argipäevasusest» ja haarab sule, et kirjutada 2000 valguseaasta kaugustest udugogudest või kommenteerida 2000 hariliku aasta vanuseid poete. Selle asemel, et kaitsta Vietnamit, hukka mõista imperialismi, levitab ta «üldinimlikku fatalistikku» hirmu kosmosest saabuva põraka ees, milles tema väärtuslik indiviid võib hukka saada. Ja unustab, et imperialismil võib käed maha raiuda, nagu Hispaania päevil oleks võinud fašismi käed maha raiuda.

INIMENE JA AJALUGU

Inimene vaatab üldse olnule, möödunudle, minevikule väga ühiskondliku pilguga, vaatab avaramalt, mitte isikliku argipäeva huvide ja meeleolude seisukohalt.

Läbikäidule vaadates inimene ühiskondlustub. Seda kajastavad ka eesti proosaning draamakirjandus. Kui väikevormides domineerib inimese, argipäeva ja selle pisiprobleemide detailne eritlus, siis distantsiga vaadeldusse ilmub lisaks inimese tegelikkusele, laialdasele informatsioonile inimesest ja oludest, olenevalt autori andest ja üldistusjõust, too ajaloo tegelikkus, mis seostab inimese ühiskonnaga, ja too mõtte tegelikkus, mis seostab inimese tänapäevaga, kinnistab revolutsiooni ideed praeguse inimese ideelises maailmas.

Kõige lähemasse minevikku pöörduvad sellised mahukad proosateosed, nagu Paul Kuusbergi «Andres Lapeteuse juhtum» ja «Enn Kalmu kaks mina», Villem Grossi «Pinginaabrid», Lilli Prometi «Meesteta küla», Osvald Toominga «Kaks-teist aastat», Väino Iusa «Sinu enese elu», Luise Vahtra «Emajõe jutustus» ja «Rindeõde», Erni Krusteni «Nagu piisake meres», Herman Sergo «Kajakalaid» ja rida teisi, kaugemas minevikku Hans Leberechti «Vassarite paleed», Rudolf Sirge «Tulukesed luhal» ja Aadu Hindi neljaköiteline «Tuuline rand».

Nende kõigi positiivne omadus on aus, detailne, kompromissitu inimese tege-likkuse töepärane väljajoonistamine. Iseäranis tugev on see külg Lilli Prometi «Meesteta külas». Nad on rikkad informatsiooni poolest, nagu nüüd armastatakse rääkida.

Loomulikult kannab igasugune aus ning õige olude kujutamine endas ka üldis-tusi ja järeldusi. Kuid kirjanik sellepärast ongi kirjanik, et ta taotleb võimalikult avarat üldistust, ajaloolis-sotsiaalse hinnangu andmist läbielatule, mitte ainult tegelikkuse tõetruud kopeerimist, olgu see siis rohkete tegelastega epopöas või üksikisiku arenguromaanis.

Oma üldistuse jõu poolest on esile tõstetud Paul Kuusbergi romaane «Enn Kalmu kaks mina» ja «Andres Lapeteuse juhtum», mida autasustati Nõukogude Eesti preemiaga. Isamaasõja perioodi käsitlevad meil nüüd mitu romaani — nime-tatud «Meesteta küla», äsjailmunud «Rindeõde», varasem «Sõdurid lähevad koju», igauks oma lõigust, ent millegipärast tunneme me ajaloo loogika jõudu võib-olla kõige vähem «Rindeõdes» ja selle tegelastes, kes peaksid andma meile ajastu psühholoogia, ajastu idee, ajastu suuruse palju jõulisemalt. Kahtlemata on seda hoopis rohkem «Enn Kalmu kahes minas», kus omapäraselt põimuvad kokku isiku arenguromaan ja epopöaline romaan.

Märgatavalt tugevam on Paul Kuusbergi järgmine romaan «Andres Lapeteuse juhtum», kus iga üksiku inimese isiklik tõde otsib aktiivselt ühinemist ajastu tõega. Sellel romaanil on oma suured elised võrreldes paljude teiste teostega isiku-kultuse aja kohta, kus olude kujutamist on rikkalikumalt ja emotsionaalsemaltki. Selles romaanis katsutakse esmakordselt orienteeruda ajastu probleemides inimese ühiskondliku vastutuse seisukohalt.

Samalaadsete probleemide kallal juurdleb Villem Gross oma romaanis «Pingi-naabrid», mis on «Tiivasirutuse» kõrval ja meie kirjanduses tähelepandavamaid saavutusi. Ent Grossi tegelased suhtuvad üleelatusse siiski tükk maad kerge-malt, mõnevõrra vähema ühiskondliku südamevaluga, ja sedavõrra nõrgemaks jääb ka mõttetõde inimese vastutusest tänapäevas.

Ma olen kord märkinud, et olnud aegade raskuste ülenutmine, s. t. uute olus-tikufaktide kuhjamine selle teema valdkonnas meid vaevalt viib lähemale ajaloo mõistmisele; veel vähem viib meid elulistele probleemidele lähemale isikukul-tuse toppimine igasse võimalikku paika. Kaugveri romaanis «Seitsmendas lää-nes» on see täiesti ülearune, lõivumaksimine skeemile, milleta oleks võinud te-gevuse vabalt kaasajale lähemale tõsta ja seega ka inimeste vahekordi hoopis kaasaegsemalt lahendada, toppimata nimlikke pahesid isikukultuse kaela.

Suur sündmus on Aadu Hindi 4-köitelise «Tuulise ranna» valmimine. Kriiti-kud ei ole jõudnud veel selle kahekümne-aastase töö hindamiseni. Hindi olustiku-kujutamine on muidugi võrratu, silme ees elustub terve meie sajandi neli

aastakümnet. Minu jaoks on eesti rahva ajaloo sõlmküsimumuste lahtiharutamine oma originaalsuselt ja haardelt esimeses k ites väljaspool kahtlust. Aga edasi? Kolmanda k ite Joonas kannab endas nii tugevasti inimese ja tänapäevase mõtte tegelikkust, et vahel tekib küsimus — milleks teda üldse oli vaja minevikku asetada? Kuidas ta toob meieni sotsiaal-ajaloolise üldistuse, selle kallal on vaja veel mõtelda. Enn Tihu kui inimese tegelikkuse ajaloo tegelikkusega ühendamine on kahtlemata huvitav, ent siiski nõrgem kui Matis Tihu sulamine revolutsiooni ideesse, mida me ajaloolt kõigepealt otsime ja nõuame.

M tiskledes Rudolf Sirge romaaniteisendi «Tulukesed luhal» juures tekib mul v rdsusm rkide rida Joonas Tihu, Enn Tihu ja Sirge romaani paljude agulitege-laste vahel. Ja küsimus, kas just nii valitud kujud, kes iseenesest ei asu revolutsiooni idee eest peetava võitluse eesliinil, suudavad anda seda, mida on and-nud ajalugu ise. Vahel tekib mõte, et vaevalt küll, aga siis jälle vastupidi, sest Sirge kõrvalseisja T  urmani erakordselt tugev kuju annab ju revolutsiooni idee võidukäigu mõistmiseks rohkemgi kui mõni muu selle lipukandja.

INIMENE JA ARMASTUS

Meil r agitakse palju kirjanduse intellektualiseerumisest, ent sellega on kaas-nenud s dameasjade unustamine, iseäranis proosas ja draamas. Proosa on ar-mastusvaene, küll aga märgatavalt rikkam armastuse purunemiste poolest. Me oleme armastusest nii v  rdunud, et võrduks vaimude nägemisega, kui mõni julge prosaist annaks välja teose, mille pealkirja alla on trükitud «armastus-romaan».

Milles on põhjus? Igal nähtusel peab ju põhjus olema. Ei saa uskuda, et p h-juseks on asjaolu, et kirjanikele pole antud loomingulisi komandeeringuid selle elul igu tundmaõppimiseks. Armastuse kadumine proosast pärast Tammsaaret on mingil m  ralt ka kirjanduse ülesannete  lesotsiologiseerimise ja  lepoliti-seerimise tulemus, mille tõttu kirjanduse ühiskondliku haarde ulatus muidugi tunduvalt vähenes.

Armastusteema k sitlemine peaks olema ju kirjanduse monopol, kus tal konkurente pole, ülimalt ühiskondlik ja isegi riiklik ülesanne, sest riiklikud organid, ministeeriumid ja peavalitsused armastuse organiseerimisega ei tegele. Aga kui armastuse defitsiit kirjanduses on nii suur, siis neelatakse õhinal ka säärast l  get aseainet nagu « nne jahil» ja avaldatakse veel tervete t olis-kollektiivide poolt protesti, miks tiraaž nii väike oli.

Kui  ldvaate tasemelt suunata pilk lähemale üksikutele teostele, siis mulje pisut paraneb. Romaanides ja draamades võib autori peateema kõrval eraldada tõelise armastusega läbiviidud armastusliine, nagu on Prometi! Hannese ja P rja armastus, Kuusbergil pisut kainemalt-jahedamalt Kirsti ja Enn Kalmu armastus, on armastusliinid sügava traagilise eritluse objektiks Hindi «Tuulise ranna» III k ites ja Toominga «Kaheteistk mmes aastas», on sügavama eritluse taotlust ka Metsari «P ikesevankris», Leberechti «Vassarite paleedes», Veera Saare romaanis « le allikate» ja reas teistes. Kuid enamasti esineb armastusliin ikka kõrval-liinina kui m  dap  sematu lisand, millega ei saavutata kaugeltki sellist tunde-k llust nagu Krusten oma jutustuses «Avasilmi magaja». Enamasti tabab auto-reid tõelise armastuse kujutamisel tunnete kidakeelsus; keel läheb lahti siis, kui vaja erootilist külge kirjeldada, millega uhkustavad eriti nooremad kirjani-kud; vahel vohab armastuse  rgj udu lausa hukutavalt üle tegelaste nagu Luise Vahtral, vahel nõuab sentimentaalsuspisaraid nagu Sergol, ja suuremalt jaolt on armastuse kujutamine ikka säärane, kus naine on alav  rtuslikum pool, kel-lelt muud ei oodata kui erutumisv imet.

Ja sellest, et armastust meie proosas ja draamas on nii vähe, tulebki, et kirjan-

duses puuduvad perekond, lapsed, vanemate ja laste vahekorrad ning palju muud, mis moodustab pärast seitsmetunnilist tööpäeva ja kahtunnilist koosolekuil istumist iga inimese elust ülejäänud 15 tundi järgmise tööpäeva hommikuni.

Ma tahan solidariseeruda Olev Jõega, kes väidab «Romaanivõistluse kokkuvõtteis», et armastusteema kui teema pole leidnud kuigivõrd tõsist lahendamist, et seda riputatakse näpuotsaga ja visatakse kamaluga muu jutu sekka. Samuti Reet Krusteniga, kes «Nõukogude Naise» veergudel tuli kurvale järeldusele, et kaasaegses eesti proosas ja draamas puudub eluline naise kuju, kes mehega võrd-selt aktiivselt ehitab kommunismi, on ema, perekonna ja kodu võti, kes õieti kannab kahekordset koormat, sest peale töö ja koosolekute ta hangib toidukraami, teeb süüa, peseb ja toimetab sada muud asja, jõuab juuksuri ja õmbleja juurde, et säilitada oma naiselikkust. See on tõsine sotsiaalne probleem, sest vana vormel «kodu — köök — kirik» on asendunud vahel vormeliga «kodu — köök — töö» ega lahenda hoopiski naise mehega võrdsustamise probleemi, nagu me seda tahame.

KRIITILISEST MÖTTEST

Inimese inimsustamise ja ühiskondlustamise, elulise probleemistiku avardamise ja inimliku tõe süvendamise protsess kirjanduses pole arusaadavalt toimunud kõrvalekaldumisteta ja kõrvalekiskumisteta.

Kõrvalekiskujaiks on ühelt poolt kodanlikud subjektivistlikud teooriad, mis eitavad objektiivse tõe võimalustki ja mis kusagilt minevikust ellu ärkavad või katkenditena meieni imbuvad. Aga tihtilugu ei tarvitsegi igasugused subjektivistlikud psühholoogitsemised, meeleolutsemised, tundlemised olla kodanliku päritoluga — nad on lihtsalt kodanlike mõjude sarnased, üldistusvõime puudumise ja andetuse tunnus.

Teiselt poolt on kõrvalekiskujaiks, õieti tagasikiskujaiks omaaegsed normid ja ettekirjutused, mida pakuti välja objektiivse tõe pähe, kuid mis lõppkokkuvõttes olid subjektivistlikud. Kirjandus on tõe lakkamatu, pidev avastamine ja selles suunas meie proosa ning draama ka tegutsevad. Samas suunas tegutseb ka meie kriitiline mõte kirjanduse arvustamise, teoreetiliste arutelude ja kirjandusteadusliku töö näol. Kriitika on kahtlemata omandanud teoreetilist kindlust ja muutunud kunstilises suhtes igati nõudlikumaks.

Ent vahetevahel esineb kriitikas jahmatamapanevaid tagasilangusi, mis meenutavad vanu, iganenud ettekirjutusi ja püüavad kärpida kirjaniku õigust avastada tõe. Sääraste languste näiteiks on nii mõnedki Mati Undi teoste kohta avaldatud arvamused, on Hans Luige ja Eduard Pälli arvustused Vetemaa «Monumendi» puhul, lastes kuuldavale vana keelava «elus nii ei ole!». Vastukaaluks asetatav «elus on nii» pole parem sugugi.

Kaks kategooriat — «elus nii ei ole» ja «elus on nii» — pole üldse mingid esteetika ega kirjandusteooria kategooriad, need on elutõde taotlevale realismile võõrad kategooriad.

«Elus on nii» on naturalismi kategooria, millega meil nii mõnigi argipäeva-lähedane noor kirjamees end sageli kaitseb. See tähistab elu kopeerimist, mida meil iseäranis lühiproosas kole ausa ja elutruu kunsti pähe välja pakutakse. Kopeerimine, nii värviline ja lilleline, nii tundlev ja värelev kui ta olekski, on elult surimaski võtmine, mitte kunst. Kategooriaga «elus on nii» me ei suuda iialgi teose elutõde astet määrata.

«Elus nii ei ole» on normatiivne kategooria, pärit lakeerimise nõudjailt; selle aja kajastus, kui rahva ja partei eest varjati nii mõndagi kibedat tõe ja võltsiti tegelikku olukorda, millest palju räägiti XX kongressil.

Nende kahe kategooriaga vastamisi vehklemine on sofistika, millega me sotsialistliku realismi teooriat tolligi edasi ei vii.

Prometi «Meesteta küla» on igas detailis olnule täielikult vastav, ometi kui palju kära oli selle romaani premeerimise katse ümber — olevat võlts, vassivat elutöde! Smuuli «Muhulastel» pole ealeski mingeid imelikke juhtumeid Tallinna laulupeol olnud ja säärast «polkovniku leskegi» pole elus olemas, ometi on neis pagana palju elutött, nii et keegi pole märganud seda eitama hakata. Ants Saar pani «12 kuu liiirilises reportaažis» kõik kenasti täpipealt kirja, ja ometi tuli välja suur vale. Ei saa nende ega teiste teoste puhul elutöe jälile nimetatud kahe kategooriaga. Sest need pole teaduslikud kategooriad. Panso aforismis «Raamat ei ole siiski elu. Ta ei peagi seda olema. Ta peab olema elulähedane ja eluline» on palju rohkem teaduslikku asja mõistmist. Mõlemad kategooriad on kisendavas vastuolus faktide valiku, grupeerimise ja hindamise, tüpiseerimise, teravdamise, üldistamise ja muude sotsialistliku realismi meetodi printsiipidega. Kirjanik võib käsitleda ja peabki käsitlema iga elunähtust, ka kõige negatiivsemaid, isegi erandlikke nähtusi; tähtis on kirjaniku positsioon, hoiak, hinnang nähtusele.

Kuid hoolimata sellest on kuulda hädakisa: Kriteeriumid kaovad! Mis siis järele jääb?

Jah, kriteeriumid kaovad... nende kriitikute jaoks, kes seisavad nagu Puškini kingsepp kunstiteose ees ega oska muud öelda, kui et apsat on valesti maalitud.

Kunsti mõistvale kriitikule — aga kunsti mõistmine on kriitiku esimesi eeldusi ja nõudeid — jäävad alles kõik sotsialistliku realismi tõelised elutöe kriteeriumid, mis suunavad ka kriitiku nagu kirjanikugi elu uurima, analüüsima, sünteesima jne. Selline võime on olemas paljudel uutel ja arukatel kriitikutel, kes on kongresside vahel areenile astunud, nagu Hilja Välipõllu, Maie Kalda, Ine Viiding, Ülo Tonts, Elvi Pillesaar, August Eelmäe, Reet Krusten, Aksel Tamm, Endel Mallene jt., kes paistavad silma just oma elulise lähenemisega kirjanduslikele nähtustele.

Kuna teoreetilist ebakindlust on kõige rohkem ilmnenu Undi ja Vetemaa ümber, nende teosed aga on poleemikatuhinas jäänud asjalikult analüüsimate, siis tekib tarvidus mingi mikroretsensiooniga esineda. Ei ole kummagi teosed kaugeltki nii head, nagu neid kiidetakse, ega põrmugi nii halvad, nagu neid laidetakse. Kui laitjad paljastasid oma pehkinud programmi, siis kiitjad demonstreerisid oma programmitust, subjektivismi, provintsialismi.

Kõigepealt ei mõista ma, miks Unti ja Vetemaad aina nagu paarishärgi piit-sutatakse. Nad on täiesti erinevad.

Vetemaa vähesed proosateosed on kirjutatud ju üsna mõistuspärase analüütiku poolt, Undi vähesed proosateosed aga vastupidi ebamäärast kihelemist tundva tundleja poolt. Vetemaal on juba mingi ühiskondlik kogemus (tal aastaidki hulga rohkem ja tükike leivateenistust seljataga) ja ta püüab tungida sotsiaalsete nähtuste olemusse, Undil puudub ühiskondlik kogemus (ta ju hulga noorem ja siiani ainult koolipinki nühinud) ja ta torgib niisama kergelt siit-sealt mõnd sotsiaalset nähtust. Vetemaa on loonud ühiskondlikult aktiivseid kujusid, kes on seotud töö ja elu probleemidega, Unt on kujutanud värvikalt, aga välispiinnaliselt koolipoisse ja -tüdrukuid, kellel tööga või eluga suurt pistmist pole. Vetemaa hoopis mahukamate kujude psühholoogilisest eritlusest jääb midagi puudu, Undi ahtakesed kujud psühholoogilisest aspektist vaadatuina on nüansirikkamalt eritletud.

Unt on «Võlas» pakkunud välja üsna naturalistliku noormehe, öeldes — võtke heaks või pange pahaks. Ta loodab, et nähtuse demonstreerimine on ise küllalt õpetlik, ega võta eelarvamuslikult mingit hoiakut. See aga, kuidas ta oma noorukit kirjeldab, kõneleb siiski autoripoolsest sümpaatiast. Siis autor kohkub ära ja tekitab lõpus mingi võla tunnetuse. Kuid ei maksa siiralt ja inimlikult kirjutatud «Võlalt» nõuda teab kui suurt sotsiaalset kaalu, teab kui suurt ühiskondliku võla tunnetust, mis autoril on sajandi lõpu «Linda» aegse moraliseeriva

süžeeikäigu abil kõige vähem õnnestunud: kui sa oled sedasinast lihapattu teinud, siis kannata ka hingevalu, alimentidest rääkimata.

Vetemaa ei üritagi oma «Monumendis» moraali peale lugeda. Kuigi ta lõpu eel läheb sündmustiku ja tegelaste käitumise kujutamises rabadaks, on ta vee-nev oma realistliku kujutamise tugevuses ja konkreetuses, mis peab Sven Voore ja Magnus Tee olemuse paljastama, selle paljastamisega ka autoripoolse vihkamise jõu andma. Ja sinnaotsa tulevad veel Vetemaa aktiivne hoiak ning mure töö ja loova vaimu pärast. Kas on vaja Sven Vooret hakata maha võtma või karistama? Minu arvates on ta juba karistatud üksnes sellega, et ta on avastatud, paljastatud.

2

Kui läheneda meie proosale ja draamale žanride ja vormide seisukohalt, siis tuleb ütelda, et žanriline ja vormiline mitmekesistumine on ilmne. See kõneleb muidugi elu nägemise ja uurimise laienemisest, süvenemisest, vaatenurkade ja aspektide rohkenemisest.

ROMAANIST

Kahe kongressi vahel on ilmunud 36 romaani 26 autorilt. On seda vähe? Muidugi vähe. Ja samal ajal on seda siiski nii palju, et teha optimistlikke järeldusi mitte üksnes romaani, vaid kogu kirjanduse suhtes.

Võrreldes eelnenud perioodidega on romaan hoogu sattunud, üksikute romaanide asemel on märgata juba mingi romaanide voolu tekkimist, üksikute romaanistide asemel kujuneb terve romaanikirjanike «tsunft». Vanadele romaanikirjanikele Sirgele, Hindile, Krustenile ja Toomingale on lisandunud Kuusberg, Gross, Kaugver, Vaher, Sergo, Veera Saar, Ilus, Metsar, Tennov, Promet, Vetemaa, Aimée Beekman, Unt jt. Seitsme aastaga on kümme-kond neist esinenud kahe romaaniga, aga enamikul on juba järgminegi valmis või valmimas. Sai võimalikuks koguni kahe küllalt kordaläinud romaanivõistluse korraldamine ja kolmanda väljakuulutamise. Kvantitatiivse kasvuga on kaasnenu-d ka kvalitatiivsed muutused. Romaani praktika on lükanud ümber omaaegse skolastilise vaidluse romaani vormi ja mahu üle. Mitmekesised vormid eksisteerivad rahumeelselt koos 750-leheküljelise H. Leberechti «Vassarite paleede» ja 75-leheküljelise E. Vetemaa «Monumendi» vahel, isegi ühe ja sama autori nagu Hindi ja Kuusbergi loominguks.

Romaan on ikka kõige ulatuslikumate sotsiaalsete ja ajalooliste üldistuste žanr ja selle žanri harrastamine ikka suurema hulga kirjanike poolt kõneleb heast piüidest sügavamalt ning jõulisemalt mõtestada läbielatut ja läbielatavat.

Üldistuste pealiskaudsuse ja ühekülgsuse tingib tihtilugu mitte ainult autori selgimata pilk sotsiaal-ajaloolise tõe suhtes, vaid materjali organiseerimatus, kompositsiooniline lõtvus ja paljude muude žanriseaduste ignoreerimine. Õigust öelda, need polegi niivõrd žanriseadused, mida võib kuitahes vananenud vormi vananenud seadusteks tembeldada; need on sotsialistliku realismi faktide valiku, tüpiseerimise ja individualiseerimise ja paljud muud seadused, mida arvestamata ei tooda mingit uuendust vormi alale. Vastupidi, tekib mingi surimuri-romaan, nagu tabavalt nimetab Olev Jõgi, kus on näputäis armastust, näputäis sentimentaalsust, näputäis põnevust jne., midagi igäühe maitsele. Mingi uus skeem varasemate hüljatud skeemide asemele. Skeem on neetud asi, ta sünnib iga päev kirjanduses endas ja on takistuseks suurte inimlike ning ühiskondlike tõdede väljaselgitamisel.

LÜHIVORMIDEST

Püie inimese tegelikkuse jäädvustamiseks momentvõtete, visandite, etüüdide näol on muidugi tinginud proosa lühivormide mitmekesistamise ja rikastamise. Ent sealjuures on mõtlemapanev see õigustatud kurtmine, et selline klassikaline vorm, nagu teravasüzeeline novell, meil ikka kiratseb. Kitsa tegelikkuselõigu mõtestamise raskused on ees ja neist pole nii kerge üle saada.

Ent kui reastama hakata seitsme aasta novellikogude autoreid ja novelli kallal vaevanägijaid, siis kujuneb umbes niisugune rivi: Mart Raud, Erni Krusten, Mart Kalda, Lilli Promet, Rudolf Sirge, Eduard Männik, Villem Gross, Einar Maasik, Väino Ilus, Veera Saar, Ilmar Sikemäe, Raimond Kaugver, Arvo Valton, Leida Kibuvits, Aino Toomaspoeg, Rein Vellend, Minni Nurme ja terve rida «Loomingu» novellivõistluste laureaate.

Veel lühemate vormide kirevas pildis orienteeruda katsudes me avastame palju sellist, kus sähvatab suur mõte, selgub inimliku olemise ja tegutsemise suur tähendus, nagu seda on väga sageli Erni Krusteni laastudes, samuti Lilli Prometi ja Arvo Valtoni miniatuurides, Einar Maasiku teekäija muljetes, Juhan Peegli motiivides. Kuid sageli pole see nii, ja nagu aasta eest Sirge küllalt tabavalt tähendas, on tunde asemel tundlemine, tähenduse asemel ähmane tähendusrikkuse taotlus, mõtte asemel eklektiline mõttekatkendite ja tsitaatide kaos. Selles suhtes pakub paraja näite «Loomingu» Raamatukogu «13 autorit», aga ka paljud muud perioodikasse paisatud lühilood.

Palju sellest serveeritakse lüürilise proosa sildi all. Lüürilist proosat me seostame seaduspäraselt Juhan Smuuli nimega ja kõigepealt «Jäise raamatuga». Selle ja igasuguse muu lüürilise proosa peatunnuseks on lüüriline kangelane, s. t. inimene, kes elab erksalt kaasa kui kodanik, kui ühiskondlik inimene, kui poliitikategelane kõigele, mis ta ümber toimub. Ent kui sageli me näeme lüüriliseks proosaks ristitud palades ja palakestes lüürilise kangelase asemel lüürilist õhkajat, lüürilist oigajat, tühist õhetamist ja vahutamist.

Proosa lühivormid kannavad endas ühtaegu rohkesti intellektuaalsust, filosoofilisi mõtisklusi ja huvitavaid arupidamisi.

Meil armastatakse žanride mitmekesistumise kõrval rääkida ka žanride lähenedemisest ja vastastikusest rikastamisest, ja see on ka nii ja sellest on kasu. Ent tihti on ka kahju, kui intellektuaalsus muutub lamedaks publitsistikaks või lüürilisus ebamääraseks meeolotsemiseks, mis ühinevad luule ja proosa piiril mingiks maalähedaseks kosmiliseks uduks.

PUBLITSISTIKAST

Oleks ülekohtune mööda minna ilukirjanduslikust publitsistikast, mida vahel ei saa ega tarvitsegi eraldada belletristikast. Sest publitsistika on just kongresside vahel hoogu võtnud, ehkki eesti kirjanik oma argipäevase elulähedusega kiideldes just eriti ei hooli aktuaalsete probleemide publitsistikust käsitlemisest.

Olukirjelduste, reisikirjade, mälestuste ja muude heietuste hulgast tõusevad soodsalt esile Lennart Mere kolm reisikirja, iseäranis viimane — «Tulemägede maale». Reisiraamatuid on ilmunud Prometilt-Parvelt, Kaalult, Laossonilt, Utilt, Sirgeilt, Rannetilt, Beekmanitelt, Ü. Tuulikult jt. Neile lisanduvad huvitavad resultaadid kodukandis uitamistest ja muudest uitamistest, nagu Vaarandi «Uuenevate mälestuste linnad», Merilaasi päikesepaistelised päevad lapsepõlve radadel, Peegli Saaremaa motiivid, Panso «Naljakas inimene», Kaalu kodukandi laastud, Sikemäe kirjad Vargamäelt jms. Kõik need on tunnetusliku väärtusega teosed, ka siis, kui reisiija seitsme-kaheksa päeva jooksul giidi käe kõrvalt kaugemale ei saanud peale leksikonide muud abimaterjali ei tarvita. Selle eest on reisi-

raamatuid ka kõvasti kritiseeritud, vahel õigusega, vahel kadedusega. Iga lugeja soovib muidugi, et reisist jutustaja rohkem näeks ja taipaks, ta nõuab pilgu avarust ja teravust, ja mida avaram, terasem see on, seda väärtuslikum raamat. Kuid reisiraamatus on ka üks tähtis tegelane — see on autor, keda lugeja tahab võimalikult lähedalt tundma õppida. Ja kui selle tegelase mõtte ulatust ning suurust asendavad rohkem mõttega sädelda tahtmine, meeoleolusmine ja vahel ka oma suure lugemuse näitamiseks rohke tsiteerimine, on lugeja rahulolematu muidugi põhjendatud.

Olukirjeldustest oli eespool juttu ja ega olegi Koolile ja Elmanovitšile suurt juurde lisada, vahest Sergo, Muia Veetamm «Õite ja juurtega», Luise Vaher ning Kesamaa. Seda on ikkagi hirmus vähe.

LASTERAAMATUIST

Seitsme aasta sees ilmunud mahult napivõitu lastekirjandusele pilku heites jääb silm pidama kõigepealt ühel imepärasel raamatul — «Väikevend ja Karlsson katuselt». Kahjuks ei ole see mitte eesti kirjaniku kirjutatud. Sest eesti lastekirjanikul on hoopis vähem fantaasiat kui nimetatud väikevennal, kes mõtles endale välja maailma kõige parema Karlssoni — maailma parima tordisööja, maailma parima aurumasinisti ja kelkija, maailma parima igas asjas.

Oleks vaja, et meie eesti kirjanik mõtleks oma väikestele lugejatele välja fantastilisi ja fantaasiarikkaid lugusid, kus nad saaksid olla kõige vapramad, kõige osavamad, kõige leidlikumad. Lastekirjanduses iseäranis ei saa piirduda last ümbritseva argipäeva maailmaga, vaid talle tuleb lakkamatult avastada uusi maailmu. Siia kõlbaks kõige paremini ära kosmiline temaatika, mis meil mujal kangesti vohab.

Meil on ju huvitavaid raamatuid laste ääretult laiast maailmast: igapäevane maailm Rannapi «Salu Juhani ja ta sõprade» näol, seikluste maailm Eno Raua «Sõjakirve», Väli «Rajad soos» ja Puki «Roheliste maskide» näol, ilumaaailm Ellen Niidu «Pille-Riini lugude» näol, kaugete rändude maailm Raua «Põdrasõidu» ja Piigi «Satapliasaauruste mäel» näol, ajalooline maailm Beekmani «Kurbade kivide linna» ja Kahase «Vabaduskirja» näol, on «Aatomik», on «Sipsik» ja Vaidlo «Kukeleegua», on Heljo Männi ja Aino Perviku laste maailm, rääkimata Silvia Rannamaa «Kadri» ja «Kasutama» maailmast, mis on kahtlemata üks sisukamaid ja probleemirikkamaid maailmu.

Rannamaa «Kadri» ja «Kasutama» võitlevad edukalt meie lastekirjanduse mõningate oluliste puudujääkide vastu, mis ilmnevad nimetatud fantaasiavähesuse kõrval siis, kui kujutatakse lapsi ümbritsevat reaalselt maailma. See maailm on sageli kuidagi piiratud, mingitesse kitsastesse pedagoogilistesse raamidesse surutud, kus midagi nagu kardetakse ja millestki hoidutakse.

Tihtiugu kardetakse, et meil pole Lutsu «Kevade» väärilist teost. Aga pole mõneti ka sellepärast, et kardetakse käsitleda tänapäeva Julk-Jüri taolisi kujusid. See tähendab — kardetakse käsitleda nähtusi, mille suhtes laps võiks kriitilise hoiaku võtta. Aga miks varjata lapse eest nähtusi ja probleeme, millega laps nii või teisiti elus kokku puutub ja mida ta väga raskesti läbi põeb, kusjuures seda põdemist võiks edukalt kergendada kirjanduses.

Samasugune lasteaialikkus hakkab silma ka teise «maise» ülesande lahendamisel, millest meil on samuti võõrdutud. Ma ütleksin, see on ülimalt positiivse ideaali kujundamine, mis seob kriitiliselt võetava reaalse maailma lapse üllaste unistuste maailmaga. Ma mõtlen positiivse ideaali all Parijõe «Teraspoisi» taolist kuju. Silvia Rannamaa jutustas hiljuti oma rikkalike kogemuste põhjal halvast poisist, kellele ta saanud usaldusliku vahekorra ja kes siis ausalt tunnistas, et ta ei oska olla hea, tahaks kangesti, aga ei oska. Mis võiks olla tänuväärsemat

kui kirjanduse kaudu õpetada — didaktiliselt, pedagoogiliselt, moraliseerivalt — kuidas olla hea. Nii nagu õpetas moraali ja eetika norme otse ning nõudlikult Leo Tolstoi.

DRAMATURGIAST

Dramaturgiaga on meil küllap vist asi kõige kehvem. Tõsi küll, sel alal on ju silmapaistvaidki saavutusi ja pärisdramaturgidele Rannetile ja Liivesele on tõhusalt abiks olnud muu töö mehed Smuul, Parve ja Raud. Kuid dramaturgia nappus, selle nappuse juures väheütleva rohkus ja dramaturgide vähesus on ilmne. Kilgas, Alt, Vaigur, Kaalep, Pau, Süvalep, Pant, Kaugver, Vaher ja Uustulnd on ikkagi võrdlemisi uustulnud, kelle senise töö najal on raske midagi ennustada, ja uustulnute hulgast on üksnes Boris Kabur oma toredate Ropsi-lugudega endast õigusega positiivselt rääkima pannud.

Seitsmele teatrihooajale tagasivaatamisel jäävad silme ette värsketena püsima «Lea», «Viini postmark», «Kihnu Jõnn», «Rops», «Siinpool horisonti», «Haned» ja mõned teised, kõik omaette draamažanri mitmekesistavad; žanrilist uudsust pakuvad ka «Seitsmemagaja-päeval», «Polkovniku lesk», «Süveöö ilmsi».

Küllap dramaturgiale osaksaanud rohke nurin ja need vaidlused, mida dramaturgia on kõige ohtralt välja kutsunud, kinnitavad veel kord vana tõde, et dramaturgia on kõige raskem, kõige nõudlikum žanr. Just kõige nõudlikum, sest dramaturgias panevad end kõige nõudlikumalt maksuma kunsti igivanad seadused aine organiseerimise, faabula arendamise, kompositsiooni, kuju individualiseerimise, tüpiseerimise ja teravdamise, tinglikkuse rakendamise ja paljude muude nõuete näol, mis kunst on ise endale välja töötanud ja mida muudes žanrides žanride lähendamise ning segunemise ja novaatorluse ja eksperimendi sildi all on võimalik karistamatult ignoreerida. Lava aga lodevust ei salli. Laval on kohe näha, kas novaatorlus on ehtne, kas eksperiment õnnestub.

Laval on oma vahendeid, millega ta võib vahel surnud sõna ajutiselt elavaks mängida, tuima mõtte isegi sädelema panna, kuid see ei tee olematuks dramaturgia kui kirjanduse nõrkust. Selle nõrkuse ilmne tunnistaja aga on asjaolu, et pooled laval nähtud draamateosed meil trükkis ei ilmu — ei ilmu peamiselt sellepärast, et neid ei kõlba trükkida kui kirjandust, et nad on nõrk kirjandus. Ja trükitutegi hulgas on sääraseid, mida on raske kirjanduseks pidada. Samal ajal pole mõnedki trükitud näidendid lavale läinud, sest ilmselt pole neis sedagi, mida teater saaks oma võimeid pingutades elavaks mängida.

Rannetil ja Liivesel on kõigepealt üks suur voorus ja eelis — neil on tõeliselt dramaatilise tegevuse arendamine käes, oskus sõlmida konflikte, arendada usutavalt süžeed, ka kõige ebausutavamaid, s. o. tinglikke. Teine voorus ja eelis on neil oskus luua erinevaid ilmekaid konkreetseid tüüpe ja panna nad suure sise-mise loogikaga, psühholoogilise põhjendatusega tegutsema ka kõige tinglikumate süžeede raamides. Selliseid tüüpe kohtame «Hanedes» ja «Horisondis», «Karikas» ja «Trepis».

Rannetil on veel see eriomadus, et ta, olles kindel oma tegelaste elulises konkreetuses, võtab vahel aluseks üsna trafaretse süžee, nagu on «Kadunud poja» detektiivne või «Hanede» vürle ümberkasvatamise lugu, ja mängib need lood mahlakate tüüpide abil uuesti välja, nii et kulunud süžeegi muutub uueks.

Võib-olla ongi Ranneti need voorused andnud talle liiga palju enesekindlust, nii et ta eluliselt haarava «Südamevalu» järel pole lisanud nõnda palju uusi kvaliteete, nagu seda temalt on oodatud. Nüüd ongi autori enese ja kriitikute pretensioonide vahel ühelt poolt ning resultaadi vahel teiselt poolt löhe ilmsiks saanud ja «Veripunane roos» terve «rooside sõja» esile kutsunud. Rannet katsetas äärmise tinglikkuse viidud süžee ja paljude muude tinglike elementidega, mis pidid realistliku sümboli suure kaalu omandama, kuid väljajoonistatud karakte-

rid ei saanud küllaldaselt psühholoogilist sisu ja pinget, nad ei mänginud süžeed välja. Ja suure, tähtsa teema kunstiline lahendus jäi nõrgemaks kui reas varasemais Ranneti näidendeis. Teatri kära- ning müraefektid tekitavad muidugi võimsaid sõjaemotsioone, aga lõpuni viimistlemata kujudes pole seda suurt vaimsete ja füüsiliste jõudude pingutust, mis oli omane sõja rasket tööd teinud nõukogude sõdurile.

Draamal pikemalt peatuda vist ei tarvitse, sest draama on see õnnelik žanr, mis kolmekordselt, s. o. loetuna, nähtuna ja kritiseerituna, püsib selgemalt silme ees ja mälus ning pakub ülevaatlikumat pilti kui muu.

Niipalju veel, et dramaturgide vähesus ja dramaturgia nõrkus seavad suurte raskuste ette muud dramaturgiat vajavad kunstid ja rakendusala, nagu muusika-teater, filmikunst, ikka rohkem vajama hakkav televisioon, samuti raadio.

HUUMORIST JA SATIIRIST

Kongressidevahelised seitse aastat tegid meid märgatavalt jõukamaks ka nalja ja pilke poolest. Sedavõrd ka paremaks ja inimlikumaks ja ühiskondlikumaks. Kuigi Smuuli jumalavallatu raamat «Muhulaste imelikud juhtumised» ilmus küll juba 1956. aastal ja Laht jõudis selleks ajaks ka oma «Piimahambad» plombeerida, olid need ja veel mõned naermapanevad asjad ikkagi imeharvad heledad laigukesed halltõsises üldpildis.

Kogu nõukogude kirjanduses haigutas huumori ja satiiri kohal suur auk: Ilfist ja Petrovist oli ebasünnis rääkida, Zoštšenkost võis ainult halvasti rääkida, Ostap Višnast ei tohtinud üldse rääkida. Meil Eestis likvideerus koos Hugo Raudsepaga viimnegi naeruvine kirjandusest. Mingi satiir eksisteeris veel valmi näol, kuid peagi luuletati ka loomariik tegelastest tühjaks ja seegi nali sai otsa.

Vulgaarsed teooriad ja absurdsed seisukohad tegid nalja võimatuks ning isegi ohtlikuks. Tõsi küll, juba 1952. aasta lõpust peale hakati laialt kurtma, et kirjanduses puudub satiir, ja kõrgelt tribüünilt lasti massiliseks tsiteerimiseks käibebe hüüdlause: «Meil on vaja nõukogude Gogoleid ja Štšedrine!» Kuid huumorit ja satiiri ümbritsev atmosfäär jäi endiseks ja kuluaaride irvhambad märkisid selle asjaolu ära vaimuka parafrasiga: «Meil on vaja Gogoleid ja Štšedrine, kuid mitte huumorit ja satiire.»

Atmosfäär on nüüd tublisti paranenud, kuid mitte täiesti terve, sest ega muidu ole siiani trükkimata «Atlandi heeringas», mis oli ja jääb esimeseks tõsiselt võetavaks komöödiaks eesti nõukogude kirjanduses. Samal ajal aga trükitakse väga nigelaid raamatuid, mille tiitlile pandud žanritunnus «Humoreskid» annab ainult aimata, et on tahetud nalja teha.

Kõigest hoolimata on meil nüüd vaimukas komöödia «Viini postmark» Ardi Liiveselt, on sügava inimliku probleemiasetusega «Kihnu Jõnn» Juhan Smuulilt, tema võllanaljad «Monoloogide» nime all ja samasse liiki kuuluv suure teravuse ning üldistusjõuga «Polkovniku lesk», rõõmust lihtsalt rökata Panso «Naljakas inimene» ja nooruse paradoksaalsuse ning grotesksuse radadele tagasipöördunud Erni Krusteni «Võrukael».

Need teosed on kõik väga erinevad, sisaldades paljast ütlemise mõnu ja samal ajal pahede pilkamise mõnu. Neis on puhtrahvuslikku ja ühtaegu üldnimilikku, on nalja panevad tuhandeid inimesi kaasa naerma. Aga inimene, kes naerab, on terve inimene, on optimistlik inimene, on ühiskonnale kasulik inimene.

Kongressidevahelisest perioodist hakkab silma teisigi huumori ja satiiriga kirjutatud raamatuid, nagu Parve «Seitsmemagaja-päeval», Raua «Suveöö ilmsi», Männiku «Tühja tunni hääl», Jüri Järveti, Romulus Tiituse jt. humoreskide ja föl-

jetonide kogumikud väikeste naljaraamatute seeriast, mõnusat muigavat pilku kohtame Valtoni, Krusteni, Prometi pisipalades.

Ülevaade, olgu kui põgus tahes, on ülevaade ja sellepärast ei saa vaikida sellest, «Millest vaikus prohvet». Liivese nimetatud komöödia oli tõsiste arutluste ja vaidluste objekt. Selles komöödias oli palju vaimukaid allegoorilisi satiirinooli isikukultuse ebakohtade ja ebatüüpide pihta, nende vaka alla panemisest on isegi kahju. Kuid midagi hakkas selles komöödias vastu. See midagi polnud üksnes nurjaläinud katse piiblikelegendi lõpetada «rahvarevolutsioonilise» ülestõusuga, mis meenutas katset Rummu Jüri marksistlikuks hobusevargaks teha, vaid peamiselt selles, et teema tõsidus, otse traagiline tõsidus ei võimaldanud endale koomiliste vahenditega lähenemist.

Olgu kuidas on, huumori ja satiiri tulek eesti kirjandusse on üks kongressidevahelisi tõsisemaid nähtusi, mis kõneleb selget keelt inimese ja ühiskonna vaheliste suhete normaliseerimisest kirjanduses.

NOORTEST

Need, keda me eelmisel kongressil pidasime noorteks, pole enam aastailt noored, mõnedki neist on hakanud kirjanduslikku kaela kandma, aga mõnedki jäänud kiratsema sellele «lootustandvale» tasemele, millest ikka räägitakse ja mida ennatlikult isegi andekuseks nimetatakse.

Nüüd on astunud kirjanduslikule teele uued noored. Kui nende nimestikku vaatad, näib neid üsna palju olevat, kui nende loomingut vaed, väheneb nende arv märgatavalt. Kui proosas saab julgesti mõndagi meest nimetada, siis dramaturgiasse astujaid pole üldsegi näha. Asjaolu, mis kangesti ahvatleb püstitama hüpoteesi: kui luules jätkub 17 aastast, et looduse värvika sõnastamisega tähelepanu äratada, kui proosas jätkub 23 aastast, et inimese istumise, astumise ja ilme osava kirjeldamisega samuti nime teha, siis dramaturgias on vaja uurida ühiskonda, sest draama nõuab elulist konflikti ja kirjandusliku kujundamise raskete seaduste tundmist, see omakorda aga kogemusi ja siis ka vist soliidsemat eluiga.

Proosanoortest on meil esimeses järjekorras põhjendatult nimetatud Arvo Valtonit ja Enn Vetemaad.

Valtonil on oma uudne ainevaldkond ja tegelased enamasti töö tegijate või töö segajate hulgast, oma originaalne väljakujunenud nõtkete stiil ja oma žanrgi — novellile lähenev laast. Ent milline on tema oma vaade inimese ja ühiskonna vahekorrale, seda on tema napi loomingu puhul raske ütelda. Ülo Tuulik arvab, et tegemist on väikese inimese maailmaga, millele suur maailm muudkui ülekohut teeb. Kui nii, siis on ju halb. Ma arvasin ikka, et mõõdukaid väikekodanlasi ironiseeriva, «Veidras soovis» ajakirjanikuna reaalse kangelase eest jonnakat võitlust pidava ja kroonulikus mündris šveitseri uste läikimalõõmise üle pööraselt vihane Valton laseb igapäevast tööd tegevatel ausatel inimestel oma aususe nimel hakata ka suuri tegusid tegema, kuid viimased väga hästi ja teravalt kirjutatud novellid «Loomingus» panevad kartma, et Valtoni inimene on lootusetult määratud kõige närusemale olesklemisele ja kaotab igasuguse ühiskondliku aktiivsuse. Kui see nende novellide piiri jääb, pole häda midagi; kui see autori omaduseks saab, on asi keerulisem.

Vetemaad on veelgi vähem proosat kirjutanud, ent see on samuti sotsiaalsest kogemusest kantud proosa. Tema sõnaseadmise-oskus on kainem ja kuivem, materjali organiseerimine valitud žanris üsnagi rabe, kuid tema kujudes on konkreetsus, üldistus, teravus, mis sellest, et vahel üsna publitsistlikus laadis. Magnus Tee ja Sven Voore kujud on muidugi noore prosaisti avastus, mitte

väljamõeldis, vaid avastus, neis on suur paljastusjõud ja selles omakorda kirjaniku positiivne programm.

Edasi tuleb nimetada Ülo Tuulikut, Jüri Tuulikut ja Tõnis Lehtmetša, kes algusest peale tegelevad avala huviga ja võimalikult laialt sellesinase maailma kõigi asjadega, püüavad nähtut ja vaadeldut publitsistlikult läbi arutada, kommenteerida. Küllap see on kolme täiesti erineva tundelaadiga noore mehe hea eeltöö hoopis ulatuslikumate elu-uurimuste hoopis iseseisvama sisseelamisega kirjapanemiseks.

Omapäraseks ja igati rõõmustavaks nähtuseks on vaadeldaval perioodil noortest veel nooremate kirjameeste põlvkonna pealetulek. Need on koolide kirjanusalmanahhide kasvatatud noored Mati Unt, Teet Kallas, Ingvar Luhaäär ja paljud veel nooremad, kuid hakkajad. Juba koolipingis on nad omandanud üllatavalt hea sõnaseadmise-oskuse, mis räägib teatavast vaatlemise teravusest ja värskusest, meeleolude ja emotsioonide eritlemise võimest. Ma nimetaksin seda «koolipoiste kirjanduseks», sest «Hüvasti, kollane kass», «Nii palju päikest», «Lugu pikast», «Kastepiisad telgikatusel» ja muud nende ja teiste noorte lood ammen-davad oma aine kooli keskkonnast ning — mis veelgi iseloomustavam — on kirjutatud andeka abiturienti ellusuhtumisega: raskesti varjatava poisikeselikkusega ja kangesti ihatava, aga veel kättesaamatu mehelikkuse taotlusega.

Need teosed on informatsioonirikkad ja emotsioonirikkad, neis on väga huvitavaid psühholoogilisi tähelepanekuid, isegi mikrouurimusi, on kriitilisi mõttevälgatusi, mis ennustavad vahel suurt mõttelendugi. Ja nagu ütleb Ülo Tuulik «Loomingus», on neil «soov asju mitte kopeerida, vaid pigem nende välispind lõhkuda». See on väärt soov, ent esialgu teevad nad eeskätt häid koopiaid, siin-seal saavad ka välispinna puruks ja küllap jõuavad ka purustatu sünteesimiseni uueks aineks sedamööda, kuidas nad omandavad sotsiaalseid kogemusi, mida neil kooli keskkonnast välja astudes ei saagi veel olla.

*

Käesoleva ettekande esimeses pooles püüdsin ma vaadelda inimese kujutamist kõige olulisemates ühiskondlikes seostes, proosa- ja draamakirjanike probleemiasetust kommunismi loova töö, kommunismi taotleva poliitika, ajaloo aktiivse kujundamise ja mõnedelt muudelt seisukohtadelt selle eesmärgiga, et väita — inimese inimsustamise protsessis pole meil mingit põhjust enesega rahul olla. Inimese kujutamise nüansirikkuse kõrval paistab silma probleemivaesus, sotsiaalsete probleemide vähesus.

Tegelikkuse kujutamise keeruliste probleemide lahendamine loomingu praktikas ja teoorias, tõe dialektilise tunnetamise ülesanne seisab meie ees teravamini kui kunagi varem. Sotsialistliku realismi meetod vajab lakkamatut viimistlemist ja rakendamist. Igasugune kunst apelleerib tegelikkuse poole, mis seisab väljas-pool kunsti ja on kunstist sõltumatu. Kuid ainult tegelikkusest ammendab kunst oma tõe ja jõu, ammendab subjekti kaudu, kes on ise objekti osa. Tegelikusest sõltumatu kunst on niisama võimatu kui loojast sõltumatu kunstiteos, mille ülesanne on mitte kopeerida tegelikkust, vaid taotleda uut aktiivset revolutsioonilist tegelikkust. Tegelikuses ja kunstis objekt ja subjekt põimuvad lakkamatult läbi, ühinevad, täienevad vastastikku. Sellest aktist sünnibki kunst, sotsialistliku realismi kunst. Ja ainult see, kes oma ande najal suudab tabada tegelikkuse revolutsioonilisust, alustumata tühistele argipäeva meeleoludele, subjektivistlikule tunnetetuhinale, võib luua elutõe kunsti, mida me vajame kommunistliku inimese kõigekülgseks kasvatamiseks.

Probleemidest luules ja luuleprobleemidest

kahe kongressi vahelise perioodi loominguline kliima oli meie luule võrsumiseks igati helde ja soodne. 61-le täiskasvanuile määratud uudisteosele, millele kongressi eelõhtul lisandus veel 5, võime juurde arvata ka 19 värsiraamatut lastele. Ja kui kirjastus oleks suutnud vabaneda oma flegmaatilisest juhtimisstiilist, võinuks meil kongressiks ilmuda veel tervenisti 10 luuleraamatut täiskasvanuile. Seismajäänud lasteraamatuid me siin ei räägi, sest juba oma 15 aastat väldanud ükskõiksus algupärase lastekirjanduse väljaandmisel on kujunenud vabariigis krooniliseks tõveks.

Äärmiselt palju värsse ilmub meil lisaks perioodikas. Samal ajal väärrib märkimist, et meie poetide n.-ö. ealine skaala on väga ulatuslik. See hõlmab ühelt poolt selliseid auväärseid, püsivalt kõrge tasemega meistreid, nagu J. Semper, M. Raud või B. Alver, ja teiselt servalt niisuguseid andekaid noori autoreid, nagu näit. V. Luik või L. Tungal, kes pole veel ületanud 20. eluaasta künnist.

Just noorte annete väga hulgaline esilekerkimine kahe kongressi vaheajal on olnud võib-olla kõige rõõmustavamaks faktiks. Üldse oli seitsme aasta jooksul 27 debüüti raamatutega, kusjuures valdav osa esmatrükituist polnud noored mitte ainult tööstaazilt, vaid ka eluaastailt. Hinnatav osa lähetuskirja andmisel ellu on sealjuures olnud iga-aastasil noorte autorite kassetväljaandeil. Mitmed siitkaudu laiema lugejaskonna ette astunud poeedid, nagu P.-E. Rummo, M. Traat, E. Vetemaa, A. Siig, A. Suuman, R. Rimmel, L. Seppel jt., on äratanud elavat tähelepanu või virgutanud vaidluskirgi kirjanduslikus üldsuses ning enamik neist on jõudnud juba ka teise värsikogu avaldamiseni või trükivalmis seadmiseni.

Meie lugemisvara rikastavad rea varasemate autorite uusväljaanded, olgu siis mahukate teostekogumike või sarja «Väike luuleraamat» näol. Suur on olnud töö teiste rahvaste poeesia tõlkimisel eesti keelde. Ilmusid sellised kapitaalsed teosed, nagu «Ilias» ja «Odüsseia» A. Annisti, «Jevgeni Onegin» B. Alveri tõlkes, samuti Béranger' mahukas lauludekogu J. Krossi vahendusel, Longfellow' «Laul Haiavatast» B. Kaburi eestinduses, J. R. Becheri ulatuslik valikkogu kollektiivi tõlkes ja 75 autorit esindav «Vene nõukogude luule antoloogia», mille teokssaaamisele aitas kaasa enamik meie poeete. Üksikraamatuina väljaantuist võime loendada autoreid Shelley'st, Burnsist või Petõfist kuni Jessenini ja Bagritskini, Frostist, Brechtist, Hikmetist või K. Valast Prévert'ini, kusjuures on endastmõistetav, et kõik tõlked tehakse algkeelest. Kaasaja nõukogude autoreist on ilmunud meil Tvardovski, Brovka, Prokofjevi, Mieželaitise valimikud. E. Tedre eestvõttel ja rea poetide kaasalõõmisel tehti eesti lugejale kogumikuga «Vabaduskoidiku rütmid» tuttavaks 59 Aafrika maade poeti. Poetide produktsiooni hinnates tuleb selle hulka arvata suur töö, mida nad on teinud tõlkijatena.

Kõige olemasoleva juures ei saa me just kurta lugejate vähesuse üle, mida näiteks kuuldu mõnest teisest vabariigist. Veidi üle miljonilise elanikkonnaga Nõukogude Eesti algupärase luuleraamatute tiraažid — 6, 9 või koguni 12 tuhat

eksemplari — on pannud hämmastama paljusid meie välismaiseid kolleege, kusjuures see hämmastus on veelgi kasvanud, kui saadakse teada, et valdav osa värsikogusid, kaasa arvatud algajate omad, müüakse läbi mõne päevaga, vahel mõne tunniga.

Me võime tõsist rõõmu tunda poeesia laia leviku üle vabariigis, huvi üle, mis selle vastu valitseb rahva seas, hõlmates luulejanust publikut lisaks ka veel suuliste esinemiste kaudu, olgu siis Tallinnas kirjanduslike kolmapäevade, Tartus luuleteatri või poeetide arvukate üksikesinemiste näol üle vabariigi.

* * *

Mis siis oli seitsme aasta vältel iseloomulik sellele rohkele luulele?

Tuleb märkida, et poeetide vastutustunne ajastu, oma kodumaa ja rahva ees on tõusnud. Maad on võtnud märksa tõsisem ellusuhtumine nende loomingus, tugevnenud luuletaja kui kodaniku hää. Ärgu saadagu minust valesti aru — ma ei mõtle selle kodanikuhääle all õõnsat, lakkamatuis teisendites fraasitsemist, mitte välisest konjunktuurlusest juhinduvat kroonulikkust, vaid tõeliselt ja sügavalt läbitunnetatud, autorite individuaalse käekirja kohaselt loodavat, isiklikest veendumustest väljakasvanud, oma kunstiliselt tasemelt määratult rikastunud luuletaja žanri iseärasustes.

See vastutustunne avaldub arusaamisele jõudmises, et ka poeet, nagu luuletab J. Kross, oma «kõikide rütmis astunud sammuga» tunneb ennast lahutamatuna homset päeva ehitavaist väehulkadest; et pisemgi samm, mis kuskil astutakse, kuulub poeedi kompetentsi «ja ükski meist ei tohi öelda, / et ta ei kannu vastutust», kui kasutada A. Sanga sõnu. Tõtt on ränk öelda, kinnitab U. Laht, kuid nimelt see on talle «ausa luule / kõige kõrgem / liik».

Toodud kolm tsitaati — tõsi, mõneti deklaratiivsed — iseloomustavad meie tänase luule põhiosa, poeetide peamisi veendumusi: ühtekuuluvus kogu rahvaga, tarvidus kõnelda tõtt rahvast ja rahvale.

Neist kriteeriumidest lähtudes on toimunud isikliku ja ühiskondliku jätkuv ühtesulamine poeetide loomingus, on saanud üha endastmõistetavamaks, et luuletaja ei pea mitte ainult kajastama, illustreerima ühiskonnas esinevaid nähtusi, deklareerima seda, mis niigi selge, vaid oskama neid nähtusi ka dialektilises sõltuvuses mõista ja avada, suutma oma kunstilise sõnaga mõjutada ühiskondlikku arengut ja mõtlemist.

Sealjuures luule, kui seda tervikuna vaadelda, käsitleb kõigepealt inimest, tema elutunnet, mõtteid, elamusi või tegusid — käsitleb sealjuures niivõrd mitmekesiselt, eri vaatenurkadest, et siin mingisugune temaatikaks lahterdamine osutub peaaegu võimatuks. Kui lisada, et iga poeet on ühtaegu omaette isiksus, siis peaks mõistetav olema, kui võrd kergesti me võime sattuda lihtsustamise teele sellest isiksusest mööda vaadates ja üldisi postulaate püstitades. Ei saa nõuda, et igaüks oleks tribuun, samuti nagu mitte igalt poeedilt ei maksa oodata vilepillimängu. Üks ja seesama luuletaja võib teinekord avalduda väga vahelduvalt, ühe ja sama luuletuskogu lehekülgedel me kohtame teda kord suurte ühiskondlike mõtete kandjana, kord kõige intiimsemate tunnete väljendajana.

Inimese vaatlus luules, see on ühtaegu elu vaatlus. Ainult et luule toimetab seda eluvaatlust oma erivahenditega. Ei saa kõigile kirjandusžanridele läheneda ühteviisi, nõuda neilt ühesuguseid funktsioone või avaldumisviise. Luuletus, isegi eepiline luuleteos pole samastatav epopöa-romaaniga. Luule fookusse jääb enamasti üks oluline moment, hetkega tabatud fakt, nähtus, eluavaldu. Meeleolu, kogemus, elamus leiab väljendamist peamiselt emotsioonide, tunnete, kui soovitakse — koguni impulsside tõukel, ehkki see ei välista muidugi mõistuse suuremat või vähemat kaasaraäkimist. Teisest küljest ei tuleks siiski luule eriõiguseks pidada, et siin ülepeakaela sellistesse tundmusevoogudesse sukeldutakse, kus

võidakse läbi roheka vee ainult aimamisi näha päevavalgust ega suudeta kuulda midagi peale tumeda kohina kõrvades.

Ma pole lüürika eitaja, ka mitte selle luuleliigi kitsamas tähenduses. Mõõngem, et meil M. Nurme, J. Kaidla, L. Ruud, L. Seppel, V. Luik jt. on loonud nii mõndagi hinnatavat tundelüürika osas. Veelgi enam — kahe kongressi vahel ilmunud E. Niidu silmapaistvat luuletuskogu «Maa on täis leidmist» uuesti üle lugedes tunned kurvastust, et see väga sugestiivse lüüriilise andega poetess pole hiljem lisanud oma loomingule taolisi võrratuid luuletusi, nagu on kunagi kirjutatud «Pihlakas», «Nõmmevaikus», «Kassari õhtud», «Linnud» ja paljud teised. Oma-laadne lüürik meie luule mitmekoelises kangas on A. Suuman, kes ka sõnades jääb värvikaks loodusemaalijaks, näeb loodust läbi kunstniku silma ja sellega vaieldamatult kirgastab poeesia üldpilti.

Oli aeg, kus lüürikale, just intiimlüürikale, kurja jahti peeti, seda kui asotsiaalset nähtust hukka mõisteti. Täna me tunnistame arvatavasti üksmeelselt, et luulet tervikuna võttes on ka intiimlüürikal — muidugi heal, maitsekal ja elamuslikul — kindel paik meie elus. Selleta osutub võimatuks kujundada niisugust harmoonilist sotsialismi ajal elavat inimest, nagu Engels ette kujutas.

Halb on igasugune ühekülgsus, ja ka pagemine elu põletavamate probleemide eest kitsalt subjektiivsesse lüürikasse tähendas teatud etapil ühekülgsust. Igal juhul oli E. Nirgil eelmisel kongressil täielik õigus välja öelda oma tänagi kehtiv arvamus, et poeesia omandaks kindlasti tugevama kaasaegse kaalu, kui seda kaasaegsust, kodanikutunnet, tänase päeva temaatikat selgemalt tunnetaksime.

Tõsi: see kaasaegsus ja kodanikutunne olid juba eelmisel kongressil astumas oma uude kvaliteeti, ent kui ma järgnevalt oma ettekandes ehk puhtkunstilisele eritlusele vähem tähelepanu osutan ja enam sisulistel probleemidel peatun, siis selleks, et just siin näha jätkuvaid kvalitatiivseid nihkeid.

* * *

Peaks alustama sellest, et kõigepealt suurenes eelmise kongressi järgsel ajal poetide optimism. Ärgu mõeldagu selle all klantspildi-optimismi, mida kunagi luuletajailt sundsortimendiliselt nõuti. Ma kõnelen optimismist, mis orgaaniliselt kui elutunne on soetunud autoritesse.

Poetilised kevade- ja sulailmapildid, mis enne eelmist kongressi oma allegooria või sümbollikaga alles aimasid või lootsid loomingulise kevade lähenemist, saavad konkreetsemaks. See kevadetunne toob kaasa mõistmise, et «oled reipam ja noorem / ja kevadisem / ja hoopis isem». Muhedalt jälgitakse koos kangi viibitava majahoidjaga, kuidas «kergem nüüd on keltsa resti alla / koristada rentsliivete vool, / päikesel ja pehmel tuulehool» (Raud). Sulavad rentsliid kutsuvad: «Välja! Välja! Rändama!» (Sang). Ja nõnda kogeti, et «maa on täis leidmist» (E. Niit), kui pisutki avasilmi ringi vaadata. Ühtaegu astuti «lihtsate asjade juurde» (D. Vaarandi), et koguda jõudu — «küside, nõuda, kosta», ja rõõmustati, et mis viga tänastel lastel lugema õppida, kuna «ju raamat on parem — / trüki-vigu ei ole seal sees» (K. Merilaas). Ent samaaegselt täheldati, et vanad kaablid «ei andnud enam edasi uute jaamade pinget» (E. Niit), s. t. uude arengufaasi jõudnud ühiskond vajab ka uuenevat luulet — probleemidelt ja mitte vähem väljendusvahenditelt, mis nii mõnetigi olid aegunud.

Tuli aeg, kus jõuti asjade väljajütleamiseni — «mis ma tahaksin». Sealjuures need tahtmised on äärmiselt positiivsed, kattuvad kogu meie maal toimuvate partei XX ja XXII kongressil ametliku sõnastuse saanud taotlustega meie tohtus «kommunismi kokkumonteerimistsehhis» (Kross), kust on kõrvaldatud vastastikune umbusaldus inimeste vahel, kus arukus võidutseb nõmeduse, rahulolematuse rahulolu üle ja mitte instruksioonide pühakirja kohal ei veeta näpuga järke. See oli aeg, kus ilmusid A. Sanga laulud kärsitusest, rahulikust unest, võileivast

suudlusega, aga ka üleaurusest ettevaatlikkusest heitlike ilmade puhul, sest tunnistagem, et hiljem taunimist leidnud subjektivism ja voluntarism kippusid vahepeal nii mõndagi kevadesse-uskujat haarama läkiläki, salli ja käppkinnaste järele.

Ent ometigi leiavad väljaütlemist mitmedki tõed, kus tagasivaatamise kaudu, mineviku eksimuste hukkamõistmisega ammutatakse jõudu tänaseks ja püstitatakse selgeid tulevikutähtsusi.

Kui täpsust ja fakte hinnata, siis muidugi oli meie elus esinenud ebakõlasid, mis mahuvad mõistesse isikukultuse nähtused, ka varem luules puudutatud. Selle perioodi sünnitatud pahesid, väärnähtusi või vigu hakkas meie poeesia — tõsi, esitsa arglikult ja mõistu — fikseerima juba tublisti rohkem kui kümme aastat tagasi. Olgu siis epigrammides («Looming» 1953, nr. 10), M. Raua mitmeis valmides, U. Lahe satiiripiltides või veidi pärast teda satiiriku okkaliselle teele astunud J. Krossi värssides. Neist «Iraxi», kui asja avarama üldistusena mõista, osutus akuutseks ka mitu aastat hiljem ja võib seda jätkuvalt olla oma hoiatavate lõpuridadega, kui unustatakse, et «kõik pole Iraxiid, / kes oma sõgedust näeksid ja piiraksid». Varasemast perioodist püsib samast ainevaldkonnast tähtsena meeles J. Semperi sonett «Katsumus» oma sügava läbitunnetuse ja mehisusega. Kuid öelgem ausalt, niisugune ainestik polnud eriti soositud ja 1956. aastal tehtud avaldus, et poeedi südamel lasub «ajajärgu rusuv häbi», pidi paar aastat hiljem jääma luuletuskogu värava taha. Ja just seetõttu tuleb veelkordselt positiivse nähtusena hinnata loomingulise atmosfääri soodsust ning tervene mist viimaseil aastail, et teatud probleemide sekvestreerimine ajapikku kaotati.

Kahe kongressi vahelisse aega langeb põhiliselt isikukultuse ja eetika suhteid käsitlev või hindav A. Sanga luule. Kui arvustus ongi siin viidanud mõningale enesekordamisele, osutanud teatavale didaktikale (H. Peep, «Rahva Hääle», 15. VIII 1965), kätkeb A. Sanga värsikogu «Võileib suudlusega» ometi rohkesti seda, mis oli paljudele varasemaist aastaist hinge sadestunud, vajas veelkordset n.-ö. «läbivalutamist» ja väljalausemist. Sanga isikukultust riivavad read on kord õigustatult raevukad, kord mõrudalt mõtlilikud, eeskätt aga hoiatavad tehtud vigade võimaliku kordumise suhtes. Hästi on sealjuures sonetis «Tsitadell» osatud rõhutada ühiskonnast välistatud poeedi seisundit ja mõistetud, mis on niisuguse teguviisi tulemuseks: «Siis vaenlane sind valjult kiitma asub». Ei säästa luuletaja ka iseennast, kuna «vahel vaikida mind mõistus käskis seal, / kus süda sundis sõna võtma». Ja ometigi on poeedil varuks ka lepitavat mõistmist:

Sest mis on elukool?

Me enda vead!

Me seks ju inimesed olemegi.

Siit saavad tõuke Sanga raamatu optimistlikud värssid, tema usk kõigesse heasse, mis peitub inimestes ja üha edasiliikuvast ühiskonnast, et käia «keset rahutut maailma / teejuhiks kauge ideaal» ja näha seda, «mis suurt ja head on meie maal». Aga eks just seetõttu tuleb tööinimestel lasta öösiti rahulikult magada:

Heldelt olgu kõikidega

töö ja rõõmu sõber uni!

Kuid pole mingi ebakõla, kui kõige olnu juures ei unustata siiski tervet diviisi «poisse sinistes mütsides», kes hukkusid viimseini halastamatus lahingus fašistidega ja keda meenutab V. Beekman. Poet ei vaiki olematuks aega, kus «personaalse päikese all / personaalset sõjateed ajalukku» rajati ja raiuti «risti üle rahva — / meri põlvini, / pori põlvini, / veri põlvini». Ent Beekman hoiatab meid

õigusega lähenemast küsimusele diferentseerimatult, seda enam et rüütlistiga rebased on tänini kurikavalalt valmis meid hirmutama meie endi revolutsiooni kilbiga, mille puhtaksrookimine pole olnud kerge töö.

Isikukultuse retsidiividest ülesaamine on toonud meie luulesse rohkesti teemasid, mis puudutavad nõukogude inimese eetilisi, moraalseid omadusi. Pole vist poeeti, kelle loomingus ei leiaks rõhutamist aususe, siiruse, inimese kõlbelse vastutuse, töösse õige suhtumise, moraalse puhtuse printsiibid. Olgu neiks poeetideks siis J. Semper, M. Raud, B. Alver, D. Vaarandi, K. Merilaas, A. Sang, A. Kaal, M. Veetamm, J. Kross, U. Laht, V. Beekman, A. Kaalep, P.-E. Rummo, M. Traat, E. Vetemaa või veel palju teised. Niisuguses luules, nii tõsises kui ka satiirilises plaanis, kõlab hukkamõist kahekeelsusele, egoismile, isikliku kasusaamise huvile, vaimsele kitsarinnalisusele, konservatiivsusele, mis ei taipu ega austu meie ühiskonnas toimuvaid murrangulisi protsesse, olgu siis majanduslik-poliitilises või vaimses elus.

Ka poeet ei või kauem inimest kuulata «nagu kaust, / kuhu hermeetiliselt müüritakse sisse rahuldamata avaldused» (P.-E. Rummo). Ta on tagasi saanud oma naeratuse ja naeruvõime, mis mitte otsekohe ja alati ei pruugi osutada niisuguseks ravimiks, mida on vaimukalt iseloomustanud A. Kaalep oma luuletuses «Puudused». Aga küllap on naer see aken, millest samuti A. Kaalep kõneleb:

Ega tema ise ei vaata,
aga läbi tema vaadatakse
sisse ja välja.

Satiirilisel on meie elu mitmete löikude läbivalgustajaks olnud eeskätt U. Laht, kellelt muide kahe kongressi vahel ilmus ka kõige rohkem luuleraamatuid — 4 vähemat ja lisaks mahukas valikkogu. Satiirik on osati ka A. Sang, kõnelemata J. Krossist, kelle «Tuule-Juku» on üks riimisäravamaid näiteid meie viimaste aastate luules. Selles žanris on pidevamalt või ajuti jõudu proovinud K. Kangur, H. Suislepp, R. Rimmel. Satiirilisi-iroonilised kõrvalepõiked ei puudu teinekord ka P.-E. Rummo, E. Vetemaa, J. Kaplinski jt. juures. A. Kaalepil näib satiir viimasel ajal taanduvat huumori ees. Humoristlikud olid kadunud F. Kotta taotlused tema valmides. Suurepäraseid epigramme on loonud M. Raud.

Kuid järjekindlalt ja puhtakuuliselt esineb satiirikuna ikkagi U. Laht, kes tulisel vihkab väikekodanluse tuhendenäolist panoptikumi, selle kümne-küünepõhimõtet, magedat maitset, nõrka aru ja visa hinge. Muide: üks emigrantlik literaat — olgu see lõbustava kõrvalepõikena märgitud — peab Lahte meie kõige traagilisemaks poeetiks. Arvan, et taoline hinnang peaks virgutama Lahe ja meie kõigi huumorimeelt, sest tõtt öelda tabab U. Lahe satiir oma halastamatuses välismaist väikekodanlast samavõrra kui seda, kes kudemist jätkab meie ühiskonnas. Lahe värss on viimaseil aastail omandanud teinekord väga tõsise ilme («Poeedi silmad», «Rängad sõnad kodumaast») või tõusnud märgatavalt kõrgemale fakti või nähtuse välisest karakteriseerimisest. Asemele on tulnud pingsam mõttetöö. Kuid intellektuaalse esilenihkumises avaldub teinekord ka autori nõrkus, mis O. Jõe sõnastuses seisab selles, et mitte alati «luuletaja idee ja valitud kujund ei ole adekvaatsed» («Keel ja Kirjandus» 1963, nr. 6). Teisiti öeldes: autori tserebraalne teemaarendus viib lugeja vahel ülikeerukasse kujunditelabürinti, kust pole just kerge leida väljapääsu. See võib aga satiirikule halvimal juhul tähendada auditooriumi ahenemist.

Eitades halba, kõike seda, mis on meil risuks jalus, takistab ühiskonna edasiliikumist, peab poeet alati teadma, mille nimel ta eitab. Ma ei oska momendil meie satiirilisest luulest leida paljast ilikumist, mis varem mõnikord kõrvu kostis, kuid kindlasti pole põhjusest sündinud M. Veetamme sellised read:

Sa oled tark ja vaimukas.
Su keel on nagu nõel.
Ma, tõlp, ei saa vaid aimu, kas
on terav ta või õel.

* * *

Kuid kritiseerivate, kõike aegunut ja halba hävitada püüdvate värsside kõrval on meil domineerivaks ikkagi selline luule, mida võiks nimetada peremehetunde-luuleks. Ainult D. Vaarandi poolt kujutatud fotograaf mahavõetud ausamba kunagisel asemel võib tänapäeval veel ohata: «Eh, näete nüüd, kui pole pere-meest!...» Tegelikkus kõneleb vastupidist ja ka luulemajapidamises on pere-meheõiguse mõistmine aina tugevnenud.

On iseloomulik, et see peremehetunne ennekõike seostub maaga, kitsamalt põllumaaga — olgu võrdluspildiliselt või otseselt. See on avar ja üldistav tunne, mis meid sügavalt haarab just kongressi lävel ilmunud M. Raua uue suurepärase raamatu «Kuldne sügis» avaluuletuses:

Kõik jalad kord väsivad ära
mullaseid radasid tallates.
Aga rahvas ei sure.
Maad maha matta ei saa.

Ja nagu variatsioon või täiendus eelöeldule kõlab M. Raua teise luuletuse «Maastik varesega» lõpp:

Sest olgu mis tahes karjumiste
või varjude all —
maa jääb maaks.

Maaharija südametunnistusest, põllumehe peremehesilmast kõnelevad paljud meie poeedid, olgu siis K. Merilaas, M. Nurme, M. Kesamaa, H. Suislepp, P. Haavaoks, K. Kangur, M. Seping või mitmed nooremad, kellest eeskätt maksaks meenutada M. Traadi esikkogu paljusid «kandilisi laule» või «Küngasmaa» esimese tsükli luuletusi. Meie kolhoosiküla tänapäeva kujutab H. Runneli omanäoline värsside esikvihik «Maa lapsed». Kord tänavail, kord tanumail sammuv T. Lehtmets, kelle teine värsikogu põhjustas õigustatud kriitikat teatava kergekæelisuse pärast, pälvib siiski märkimist oma erga kaasajataju ja maalähedusega. Igatahes on ta ühes oma hilisemas luuletuses («Leiva nimel» — «Looming» 1964, nr. 8) jõudnud tugeva üldistuseni, mida ühtaegu võib pidada poetiseeritud vastulauseks neile oma eakaaslastele, kes ellu liiga kergelt suhtuvad, et meenutada:

Leib, lõbus sõber, pole nali
ning naljalaul ei ole leib.

Nõnda meie maa- ehk mullalaule meenutades jõuame oma viimase aja poesia ühe pärlini — D. Vaarandi luuletuseni «Eesti mullad». Poetessi pilk kodumaa mullaproove silmitsedes ei pane teda muretsema ainult kitsi põllupinnase pärast, ei ka üksnes imetlema selle maa harijat või kaitsjat, vaid sunnib ühtaegu küsima:

Aga mu laul, kujuta küli?
Ütle, kas ka temast kõlbas midagi teha?

Luuletaja ja maaharija... Iqipõline kõrvutus, ja ometigi mingis uues, vahetumas kvaliteedis, ühtaegu nii konkreetne ja sümboolne!

Maa ja selle peremehe suhted luuletajaga saavad tugeva kehastuse monumentaalses Mägiste Mardi kujus, kes oma tõekspidamised kirjutab «adrage / Nõukogude maa mulda», nagu väljendab K. Merilaas luuletuses «Intervjuu» («Looming» 1963, nr. 6). Ta on «õline ja kuldne ja ilus — see maa isand, / põldude kuningas, / päikese sinasõber», kes teretab mulda kättpidi ja väidab:

Sõnu olgu parajasti niipalju,
kui tegudeks tarvis —
ja ärgu nad kasvagu tegudest suuremaks.

Ühtlasi muide sobiv nõuanne ka kõigile neile poeetidele, kes ülemäära armastavad laiutada sõnadega!

* * *

Kuid mullal on ka teine hind. Mitte juhuslikult pole D. Vaarandi poolt vaadeldavate muldade kohale kummarduv valges kitlis instituudi direktor — endine partisan. Ja seepärast ei saa meie luule jätta meenutamata ka neid «maasõdureid», kellest on kirjutatud V. Beekman, — neist, kes kord

... olid tulnud
üle suveharja saunahüttidest
ja läinud veel enne tulevat lõikust
mulda, mulda, mulda!

Või varieerides U. Lahe sõnadega:

...Nii palju poegi Eestimaal
on maksnud mulla hinda.

Kõne all on patriotismitunne sügavamalt, seades meie ette teravalt sõja ja rahu, konkreetsemalt fašismi ja revanšismi probleemid, mis nõuavad meilt klassivõitluses teritatud pilgu säilitamist, valvsust ja vahedat sulge. Teadagi on uue sõja ohuga seotud probleemid ka varem meie poeesias korduvalt käsitlemist leidnud, ja ometigi anti neile mingi kvalitatiivselt tugevam kõlajõud kahe kongressi vahelisel perioodil.

Üheks teerajajaks oli siin P. Rummo oma 1960. a. avaldatud poemiga «Alfred ja Anna», milles haaravalt meenutatakse karmji aega, kus kodumaareetjad kandisid käisel «sini-must-valget / ja kidadest risti» ning «Eestimaal mõrtsuka valitsus kehtis». Seda aega ei meenutata üksnes oma sõbra traagilise saatuse jäädvustamiseks, vaid selleks, et meie teadvusse epitaafina raiuda sõnad:

Valvele,
valvele,
valvele
kutsuvad nimetud kalmud
Männimäe nõlvakul siin —
kogu me isade maal.

Valvsusele fašismi ja kodanliku natsionalismi vastu mineviku hoiatavate eeskujude kaudu kutsuvad meid paljud poeedid, olgu siis K. Kangur oma suhteliselt raue poemiga «Puunikerdaja», U. Laht selliste tugevate luuletustega, nagu

«Mulla hind» või «Puhketund näituse väljakul», A. Kaalepi «Eesti rapsoodia», M. Salundi «Kalevi-Liiva», M. Traadi «Ballaad Eestimaa kulakust», R. Rimme «Küsimus sellest, kas fašistide kuriteod aeguvad» või P.-E. Rummo «Ballaad mürsukillust südames». Ja laiemas mastaabis: meil on koguni kaks luuletust Ošwiczimist, on olemas «Linnu pesa teraskiivris» (Laht) ja «Kiivrilugu», kus soovitakse, et too terasmüts jääkski ainult kanapoegade toidupajaks (Kaalep), on meenutav-hoiatav J. Krossi «Laul pimedale trofeehobusele telliskivivabrikus» ja V. Verevi painavad «Õised mõtisklused», J. Kaplinski kaleidoskoopiline «Viimane seanss», E. Niidu, H. Jürissoni ja mitmete teiste rahu pärast muretsevad värsid.

Ja ometigi tahaks sõja- ja fašismivastase ainestiku ühe kõige aktiivsema, jõulisema käsitlejana meie kaasaegselt luulest esile tõsta V. Beekmani tema kahe poeemiga «Ida-Euroopa valgus» ja «Viis minutit».

«Ida-Euroopa valgus», adresseeritud «kõigile, kes vihkavad pimedust», kõneleb võrdhäälselt kaasa mitmele analoogilisele teosele, mis on loodud sotsialismimaades, kus ei suudeta ega mõeldagi unustada fašismi. See on tugevalt internatsionalistlik poeem. Sealjuures isikupärane oma temperamentse sisendujõuga, tänapäevane tunnetuselt, sümbolitekeelelt. See on ühtaegu avar ajaloopilt ja filosoofiline üldistus kõigist Jaanidest, Jänistest, Ionastest, Janidest, Jankadest, Ionidest, Ivanidest ja Janositest, kes kunagi Nehatust Türgi piirini käisid pasteldes, kelle sarnanev saatus minevikus ja tänaseks selginud tulevikutähised ei vaja vastastikuseks mõistmiseks suure idealisti ja hea doktori Ludwig Laatsarus Zamenhofi esperantot, vaid ajaloo loogika, tema keele tundmist.

Möödunud sõda ei olnud paljudes Ida-Euroopa maades, sealhulgas ka Eestis, mitte ainult sõda kui niisugune, vaid samal ajal terav ja halastamatu klassivõitlus. Tolle julma klassivõitluse üks haripunkte on leidnud oma mõjuva sõnastuse V. Beekmani teises poeemis «Viis minutit».

Sellal kui emigrantlikud joksiaadide loojad püüavad fašismi visalt puhtaks pesta, teenimist Hitleri armees või sonderkomandodes kujutada lausa rahvusliku kangelasteona, kõlab Beekmani teos oma viie minut-peatükiga kui õiglane süüdistus, mahutades ühtaegu endasse palju rohkemat kui ainult 1941. a. tõsielulisest sündmusest ammutatud fakt. Mitte reportaažina, vaid üldistusena tõuseb meie silme ette tolle verise klassivõitluse-suve atmosfäär, sealjuures veendumuste kirglikkuse, tiheda lakoonilise lausestuse, teravakontuurilise pildilisusega. Oskuslikult on luuletaja suutnud arendatavasse peateemasse põimida noid n.-õ. «rahvuslik-rahvalikke» laulutekste meenutavaid vahelepõiminguid, mis põlastusega vihutavad «Kunglat ja Punglat», kui kasutada G. Suitsu ja A. Alle kunagiste ühisestnemiste pealkirja.

V. Beekmani poeem viib ühtaegu mõttele, et niisamasugust kirglikku, kindlalt klassipositsioonilt lausunud sõna on meie viimase aja luules vähevõitu. Ei tahaks uskuda, et see tähendaks mingit ideoloogilist leebumist, ent mõneti mõistatuse ette seab näit. U. Laht oma lugejad küll, kui need ei leia tema läintud aastal ilmunud mahukast valikkogust selliseid väga tugevaid teoseid, nagu «Vestlus rahvustervikust», «Enne ussimaarjapäeva» või «Õine patrull», mis oleksid kindlasti üles kaalunud mitmegi kergevõitu pala, olgu siis «Siili pulmad» või mõned anekdootide versifitseerimised.

* * *

Kuna kõnelus viis meid kord juba poeemide juurde, siis tuleb märkida, et see vahepeal soikunud žanr on viimaseil aastail leidnud jälle agaramat viljelemist. Vaadeldaval perioodil ilmus neid üle kahekümne. Poeem kui eepiline luulelik võimaldab kahtlemata elu ja selle mitmekesiseid avaldusi märksa laiemalt hõlmata, kujutada selgemalt ja konkreetsemalt inimesi, nende vastastikuseid va-

hekordi, suhet ühiskonnaga, lubab autori poolt võetud teemat või teemasid põhjalikumalt välja arendada. Poeem annab nii või teisiti terviklikuma pildi ja iseloomustuse ajastust, selles valitsevaist tõekspidamistest.

Ei saa öelda, et enamik poeeme oma ainekult liiguks minevikus, kuid tunnavas osas küll. Seepärast tahaks meenutada meie poemi n.-ö. «vana head aega», s. o. sõjajärgseid aastaid, kus eeskätt J. Smuul, D. Vaarandi ja M. Raud saavutasid silmapaistvaid tulemusi vahetu kaasaja, selle põletavate üldrahvalike ürituste ja taotluste kujutamisel. Muidugi leidis neis poeemides teinekord enam faktide välispidist registreerimist, mingit ülemäära pühapäevast meeleolu ning samal ajal esinenud raskustest möödavaatamist. Ja ometigi kõlas neist tugevat elujaatamist, lugejat kindlate eesmärkide realiseerimisele kutsuvat veenmisjõudu, mille puudumisele tänapäeva luulest kõneldes tihti ja õigusega viidatakse.

Meie praeguses poemis on laias laastus eraldatavad kaks arengusuunda: ühelt poolt jätkub süzeelise, jutustava laadiga nn. luuleloo viljelemine, teiselt poolt toimub avaramate üldistustega ja sealjuures publitsistlike joontega, puhtmõttelise arendusega eepika esiletõus, kusjuures teinekord toimub ka nende ühtesulamine, nagu seda on näidanud E. Mällene («Keel ja Kirjandus» 1965, nr. 2).

Realistlike elupiltide ja tänaste elavate inimestega sisustatud luuleloo parima näitena tuleb eeskätt meenutada H. Suislepa poemi «Suure Vankri jälgedes», ehk küll autor ise pole tihanud teost enamaks pidada kui «Ühe jalamehe reisirakiks». H. Suislepa lihtsatoimelisest, kuid rahvapärastelt värvikast poemist hingab vastu ehtsat ja rõõmsat kaasaegset maamiljööd. Siin on tegemist olustiku-luulega selle mõiste parimas tähenduses. Hästi on autori silm meie külas tabanud seda uut ja arenevat, mis ilmneb suhtumises ellu, töösse, oma ümbrusse ja kaasinimestesse. Kui Tartus 1. a. sügisel toimunud luulearutelul kurdeti, et meie poeesias kohtab harva «konkreetset, maist, töösalikku inimest» («Edasi», 31. X 1965), siis tahaks seal meenutatud üksikutele näidetele lisada kindlasti H. Suislepa poemist täisverelise Sõõrde Jussi ja tugeva eluõhetusega Malle kujud. Täit tunnustust väärivad ühtaegu selle luuleteose voolavalt lihtne, kõnekeelelähedane sõnastus ja mõnus huumor, mis ei jäta tegemast parajas paigas parajaid nukkeid ka kirjanduselu nähtuste pihta.

Konkreetselt kaasaja olustikust kõneldes ei tahaks vaikimisega mööda minna poetidest, kes seda olustikku on püüdnud oma loomingus kujutada. Peab meenutama meie Peipsi-lauliku P. Haavaoksa vahetu lihtsusega luulet, M. Kesamaa, T. Lehtmetša, A. Siia, H. Mulleri, R. Rimmeli, H. Runneli elupildistusi mitmeilt elu- ja töötandreilt. See muidugi ei tähenda, nagu puuduks hea olustikumaaling M. Raua, D. Vaarandi, J. Smuuli, K. Merilaasi, U. Lahe, V. Beekmani jt. värssides. Vähemalt taustana on see tuntav.

Seoses olustikuluulega tuleb aga märkida sedagi, et konkreetne pildistamine toimub peamiselt maal, hoopis harvemini linnas. Meil pole paraku momendil tugevat «töötavate tänavate» laulikutele selle süstitelikus tähenduses. E. Vetemaa kuulutas ennast esikkogus linnalaulikuks ja tundis uhkust, et ta on «üks neist, keda kannavad / esimesed me töötava hommiku bussid». Kahjuks pole sellest ereda andega poeedist siiski saanud oodatavat tänapäevast urbanisti, samuti nagu on kahju, et M. Seping, kes oma esikkoguga näis lootustandvalt toovad meie luulesse vahetult tootmistööst osavõtja maailma, pole osutunud küllalt viljakaks.

Mulle tundub, et tugevaid eeldusi saada «töötavate tänavate» laulikuks on A. Siial, kellel ei puudu tähelepanelik silm, vajalik kaasaegsusetaju ümbritseva argipäeva jaoks. Sedasama võiks ehk jaoti ütelda ka R. Rimmeli kohta, eriti ta viimaseaegsete luuletuste põhjal. Hoolikam töö sõna kallal ja ainekultuuri läbikujundamisel viiks siin kindlasti tõhusamate tulemusteni.

Konkreetselt olustiku kujutamisest kõneldes tuleks meil tunnustavalt rõhutada fakti, et siin on meie poetide geograafiline haare üha avardunud. Nende vaade

ulatub Kemi kärestikust Samarkandini (Kaalep), Karjala laantest (Haavaoks) Armeeniani (L. Seppel), Karpaatidest Ašhabadini (Kruus) või Kirgiisiani (Kesamaa), näeb tänase Soome palet (Laht), Viini noorsoofestivali (L. Hainsalu), ulatub Pariisini või Brasiilia südamesse (Beekman), Šiva templite või Hiina müürini (A. Kaal) ja veel paljudesse paikadesse, tuues luulesse tihti mitmeti uutes värvides rahvaste sõpruse, proletaarse internatsionalismi tunded.

Kõige kaugemal on astunud J. Smuuli jalg. Tema tsükkel «Mereklooster» paneb kahetsema, et Smuul nii kaua luulearmeest «hüppes» viibib. Jõulised ja sugestiivsed on Smuuli pildid «valgest pimedusest», kus «ainult jää, / ainult jää, / ainult jää». Tema konkreetsete kujundite taga tunned peale välismuljete aga midagi enam, hoopis sügavamat, kui ta nõukogude luuletaja valulev ja ühtaegu veenete-kindel tundemeel sunnib kõnelema minu kaptenist, kes on «üleval sillal kui kisendav kivi». See tundemeel ajendab poeti looma avarat poeetilist üldistust:

Pea kohal on tuhkjas ja tusane taevas,
peksleb mastides pilvede tiib.
Nende all oma piinlevat südant ja laeva
kapten üheskoos edasi viib.

* * *

J. Smuuli realistlike olupiltide n.-ö. sügavam tagamaa, filosoofiline mõte viib meid ühe momendil ulatuslikuma löigu juurde eesti nõukogude poeesias, mida üldiselt, kuid ühtlasi üsna umbmääraselt võiks nimetada mõtteluuleks. Sellega ei taha ma väita, nagu puuduks meie luule eespool käsitletud osal mõte, nagu ilmneks seal mõttehõredus.

Ma pean siin eeskätt silmas selliseid poete, kelle loomingus on domineeriv intellektuaalsus, teatavad taotlused anda üldistavat filosoofilist mõtestust ajastule, haarata probleeme kas või kõiksuse ulatuses.

Intellektuaalsest luulest kõneldes meenub kõigile eeskätt J. Kross ja muidugi tema poem «Maailma avastamine». Viimane loomulikult seetõttu, et pärast esmailumist «Loomingus» põhjustas poem teatud osa lugejate ja hindajate seas vastuvõtutõrkeid — peamiselt argumentiga: pole arusaadav. Tuleb meelde lugu Majakovskist, kellele ühel lugejatega kohtumise õhtul lausuti: «Me lugesime seltsimehega teie värsse ega saanud millestki aru.» Majakovski vastas selle peale: «Tuleb valida tarku seltsimehi.»

«Maailma avastamine» pole nii keerukas, nagu see mõnele esmalugemisel ehk näis. Poemi idee võib väga lihtsalt kokku võtta: inimene on igavesti rahutu otsija, ta ei saa teisiti, kui peab siin maailmas lakkamatult avastama enda jaoks uut ja senitundmatut, avastama oma maailmasid, olgu mõistuse või kehalise tööga, olgu armsama silmade või tarkade raamatute kaudu, ulatugu see avastamine maailmaruumi või poesia lõpmatusse. Krossi poem ülistab inimest, tema suurust ja võimete otsatust, sest igaüks, kes ei taha olla võlgaseks elu ees, vaid ihkab, et olgu «aastad — triiki / aastakümned — ääretasa / inimelud — pilgeni», peab viibima üha avastusretkel ja ta leiab oma «uue maailma»:

Mõni kõikidele,
vähesed paljudele,
igaüks iseene se jaoks.

J. Krossi enda maailma-avastamine poeesias on kahe kongressi vahel kulgenud ennekõike ja rõõmustavalt ideelise selgimise ja mõtteküpsuse suunas. Tema luuletuskogu «Kivist viulid» osutab tugevnenud poliitilisele selgroole.

Intellektuaalne on vaieldamatult ka A. Kaalep. Kas või juba põhjusel, et suures osas — ent mitte mingil juhul jäägitult! — ammutab ta aineid või otsib oma probleemiasetustele tuget raamatumaailmast. Seda kinnitust aitab veelgi süvendada poeedi eksperimenteerimine kõige erinevamate värsivormidega, kus filoloogi hasardiga tõestatakse — ja hästi tõestatakse! —, mida kõike on võimalik korda saata nii paindumatuks ja alistumatuks tunnistatud eesti keelega. Oma ühiskondliku mõtte aktiivsusest jääb Kaalepi luule Krossi omast maha. Küllap erineva poeetilise temperamendi tõttu, kuid ka ainele ja probleemidele lähene-mise poolest: Kaalep on enam mediteerija, Kross disputant.

Teinekord on meil intellektuaalsust püütud vastandada emotsionaalsusele. Ettekandja ei taha korrata oma enne eelmist kongressi lausunud väiteid niisuguse vastandamise meelevaldsusest või viljatusest. Ja lõppude lõpuks pole ju Kross või Kaalepi «puhtad» intellektualistid, sest nii mõnelgi juhul murrab kummagi värsidest läbi emotsioon, pääseb maksvusele siiras elamus.

Sedasama tuleks veelgi rõhutatumalt öelda P.-E. Rummo, meie luuletajate noore põlvkonna kõige eredama ja omapalgelisema esindaja loomingu kohta. On küll temagi juures intellektuaalne kaemus õige tuntav, kuid oma noorusliku temperamendi ja liürilise põhiolemusega, ent ühtlasi sõna erikaalu iseäralise tunnetamisega suudab poet luua meeleolusid, mis eeskätt haaravad ikkagi lugeja emotsioone. P.-E. Rummo «maailma-avastamine» toimub esitsa veel suurelt jaolt puhtpoeetiliste väljendusvõimaluste rõõmuvalmistavas leidmises, ta kaalukamad sotsiaalsed leidmised peaksid tõenäoliselt alles ees seisma.

Intellektuaalse luule viljelejaks pürib ka M. Traat, kusjuures tema ühiskondlik aktiivsus on märksa ilmsem, ehkki märklaud, mida ta tabada püüab, pole mitte alati küllalt selgesti nähtav. Seda hägustab ilmselt too kujundite hüpertroofia, millele kriitika on juba varem tähelepanu juhtinud. Traadi esikkogu avas meile toeka, tugevalt kahe jalaga maapinnal seisva luuletaja ja olgu side «Spoon River Anthology'ga» missugune tahes, poet oskas oma n.-ö. hauakivide-luulet sotsiaalselt väga selgelt mõtestada. «Kassiopeia» ja mõned muudki mõistuslikud luuletused aga tunduvad olevat autorile mitte niivõrd loomupärased, kuivõrd ponnistatud katsed võita endale eluruumi intellektuaalse luule valdkonnas.

Intellektuaalsest luulest kõneldes on meil mõõgad enamasti kõige tulisemalt kokku tärisenud. Vaidluste põhjustajaks on kord olnud autorite ülierudeeritus, kord mõttekonstruktsioonide keerukus, võõrsõnade kuhjatus või ka intellektuaalsus kui niisugune üldse. Kindlasti eksivad need, kes nõuavad luulelt ainuüksi emotsioone, kuid nõustugem H. Välipõlluga, kes 1962. aasta luule ülevaadet tehes hoiatas, et keskendumine abstraktse mõtlemise staadiumile võib oma ühe-külgsuses viia seesuguse dialektikakäsitamiseni, «mis ei ole metafüüsilisest mõtlemisest väga kaugel» («Looming» 1963, nr. 4). Kus see ühe-külgsus algab, on muidugi raske iga kord täpselt öelda, liiati kui me poeesiat peame ikkagi mõtlemiseks kujunditekeeles.

«Poleemika kujundi üle» — nii pealkirjastas O. Jõgi ühe osa oma luule-ülevaadetest («Keel ja Kirjandus» 1963, nr. 6) ja tõendas õige veenvalt paljude konkreetsete näidete analüüsimisega, et tihti jääb luulekujund meil «poolikuks, ähmaseks või seesmiselt vasturääkivaks, tekivad küsitavused, kunstlikkus, ebamäärasus ja uuema luule iseloomulikumaid pahesid — paljusõnalisus». Vaidlus nendesamade probleemide üle puhkes teravamalt õieti juba 1961. aastal ja vaevalt on selle vaibumist nii pea loota. Võib-olla osutus paug L. Rimmelga «kaheraudsest» toi mainitud aastal liiga kõvaks kõmakaks, aga ta arutlus «mis on Vana ja mis on Uus» polnud ratsionaalse tuumata. Vaatamata neile «arvutusvigadele», mida Rimmelgas ei arva oma arutluses olematuks, jääb ju paikapidavaks tema ülitulis-tes väitlustes püstitatud kinnitus: «Novaatorlus algab uutest ideedest. Uusimad ideed aga on kommunismi ideed.»

Noor poeet Olev Tõeleid kirjutas aastat poolteist tagasi: «Isukalt / lõõn ham-
bad / leidmata mõtete / pooltooresse vilja / ning ei tee / haput / nägugi — / kül-
lap seedin / ka nendest midagi välja!» («Noorte Hääle», 9. VIII 1964).

Jättes kõrvale arutluse, mis on seedimise lõpp-produkt, peaks seda laadi «mõtte-
luule» suutma meid veenda, et lihtsalt «midagi» välja nuputada, liiatigi veel ole-
matuist-leidmatuist mõttest, on küll kehv lipukiri, kui tahetakse olla tänapäeva
poeet. Nõukogude luule on suurte ideede luule ja selleks, et tõesti midagi luge-
jale öelda, peab omama suuri elukogemusi, läbi ja lõpuni mõeldud mõtteid, sest
ainult siis suudetakse jõuda suurte filosoofiliste üldistusteni, võidakse lugejat
haarata ka intellektuaalses plaanis.

See lõpuni mitterõõmlemine sünnitas kontroversi Gorki mõttele «Inimene — see
kõlab uhkelt» J. Kaplinski luuletuses Murkast, kus väideti, et meie sajandil pole
alati olnud uhke asi inimene olla. Muidugi ei saa ühelt luuletuselt nõuda, et ta
sabaliputavaist, urisevaist või hammustavaist inimestest kõneldes pole meeles
pidanud neid inimesi, kes meie sajandil ka kõige ebainimlikumais tingimustes jäid
inimesteks — sõjas, vang- või koonduslaagris, kes on teostanud revolutsioone
inimese hüvanguks ühiskondlikus elus, tohutuid avastusi teaduses või kultuuri
valdkonnas. Ei, küsimus pole selles. Et «Murka» aga mingitpidi kreedoluuletuseks
on kujunenud, sinna pole midagi parata. Tasuks järele mõelda, miks Maie Kalda
ikkagi väitis, et võrreldes kassetikaaslaste L. Seppeli või H. Runneliga kipuvad
talle Kaplinski lugedes kallale «kerge kõledustunne» ja ühtaegu arvamus, et
«Kaplinski lüürilisel kangelasel ei ole kuigi palju sõpru» («Keel ja Kirjandus»
1965, nr. 9). Ja tõsise järelemõtlemissel korral me vaevalt nõustume juhusliku
lugejakirjaga ning hoiame tingimata I. Viidingu poole, kes kirjutas nii «Loomin-
gus» (1965, nr. 12) kui ka «Rahva Hääles» (6. II 1966), et Kaplinski «põlglik suhtu-
mine inimestesse», ainult enda pidamine «ainsaks inimese nime väärivaks isikuks
maa peal» on paraku «autori üldise suhtumise kontsentratsioon» ja võib sellisena
üksnes kahetsust esile kutsuda autori suhtes, kes on enda «nii suurde üksindusse
määranud».

* * *

Ma olen meelega vältinud poeetide ealist jaotust, noorte ja vanade lahusvaatle-
mist. Peamine on ju mõista ja hinnata meie luule üldpilti. Sellest lähtudes rikas-
tavad olemasolevat tunduvalt ütleme P.-E. Rummo «Hamleti laulud», «September.
Hetked ja meelisklused», «Ballaad mürsukillust südames» ja veel paljud teised
luuletused, seistes võrdväärseina kõrvuti meie luule nende tippudega, mida on
loonud temast vanemad ja palju vanemad kaaspoeetid. Analoogilisi näiteid võiks
esitada mitmelt teiseltki uue põlvkonna autorilt.

Sealjuures on täiesti arusaadav, et noored ei kõnni vanemate poolt ettetalatud
rada. Nende püüdlused tuua kirjandusse oma põlvkonna elutunnetus, noortepärane
otsingute kärsitus, millest juba P. Kuusberg väga hästi kõneles, on loomulikud.

Kui noorte kohta siiski eraldi mingit üldisemat hinnangut otsida, siis tehkem
seda nende oma põlvkonna esindaja M. Undi sõnadega, kes 1. a. oktoobris kirjutas,
et «suur osa noorte luulest on praegu deduktiivne», ja järeldas: «On tarvis isik-
likku kogemust, oma mõtestamist.» Ning õigusega rõhutas M. Unt: «Nõudlikkus
enda vastu peab olema noore autori esmaseks omaduseks» («Edasi», 3. X 1965).

Antud põhimõtted ei kehti muidugi üksnes noorte autorite kohta, kuid küllap
iseloomustavad siiski suhteliselt suurt osa neist, kes astuvad esimesi samme «Noo-
ruse», «Loomingu» ja mõne teise väljaande veergudel. Arutihti pole nende värs-
sides tõesti tunda tugevat isiklikku kogemust, on pindapidi liuskamist välistel näh-
tustel, enam teadustamist kui läbitunnetamist, kujundite juhuslikkust või hägu-
sust ja palju muud, sealjuures õige piskult poeeti kui tööpoolest tänast, kommu-
nismi ideaalidega noort inimest. Aga just sellist Mina tahaksime iga kirjandusse
astuva noore juures ennekõike tunda.

Poeedi oma Mina. See on probleem, mis luulest kõnelemisel alati fookuses püsib, peetagu sealjuures luuletust tegelikkuse peegelduseks või üksnes eneseväljenduseks. See Mina — nimetagem seda siis lüüriliseks kangelaseks, autori vaatenurgaks, ellusuhtumiseks või paljuks muuks — peab kindlasti suutma orgaaniliselt ühtsulada oma aine ja selle käsitluslaadiga, aga samaaegselt juurduma oma ümbrusest, ühiskonnast, ajastust.

Poeedi Minast, selle erinevaist ja individuaalseist avaldusvormidest, tema kunstilise sõna organiseerimisprintsipiidest ja paljust muust on meie kriitikud ja teoreetikud viimastel aegadel üha sagedamini rääkinud. Kui kunagi varasemal aegadel vaeti poeesiat üksnes sisuliste taotluste järgi, aga vahel ka paljalt sotsioloogiliste, koguni vulgaarsotsioloogiliste margapuudega, siis tänapäeval on valdavalt kõigi kriteeriumide aluseks teoste kunstiline kaal. See tähelepaneväär nihe tuleb tingimata positiivsena ära märkida. Aga ma arvan mõistvat, mida mõtles H. Siimisker 1. a. sügisel Tartus toimunud luulearutelul, kui ta väitis, et meie «luulekriitika on vähenõudlikuks muutunud» («Edasi», 31. X 1965).

Me ei saa luulet kui tervikut silmas pidades jätta rõhutamata, et eksisteerib tõesti too eesti luule silmatorkavalt kõrge «keskmine tase», millele vilksamisi on osutanud U. Laht («Looming» 1965, nr. 5). Ja N. Andresen märkis õigusega oma kongressieelses sõnavõtus, et meie nüüdisluule loojate «nimistu on imosantne», laseb «kõnelda juba luule protsessist», kuna siin «võtub autorite, teemade, ideede, vormide mitmekesisus» («Sirp ja Vasar», 4. II 1966). Nõnda siis: mitte üks komponend, vaid kõik koos.

Seepärast poleks vist üleaarne öelda, et meie luulekriitika oma silmapaistvalt kasvanud võimega anda head kunstilist analüüsi läheb viimasel ajal tihtipeale liialt väikese tähelepanuga mööda ühest väga olulisest komponendist — autorite ideelise külje hindamisest.

Võib-olla see alateadvuses näkitsev mõte ei lasknud mul oma ettekannet keskendada niivõrd kunstilistele probleemidele, vaid ajendas otsima enam sisulisi probleeme. Kindlasti peaks väga palju rääkima meie viimaste aastate poeesias toimunud vormiotsingutest, mis ulatuvad kasinasilbilistest haikudest kuni proosast proosalikuma vabavärsini, — sellest, et peaaegu iga poeedi kunstiline eripära — ja sõnavalitsemise-võime on pidevalt kasvanud. Tuleks peatuda kujunditesüsteemidel, novaatorluse ja traditsionaalsuse, abstraktse mõtlemise ja konkreetse suhetel ja loendamatu muudel lahutamatu luule kui protsessi juurde kuuluvatel küsimustel. Kuid ma loodan, et selles osas täiendavad mind hiljem sõnavõtjad.

Peatuksin ainult ühel küsimusel, mis viimasel ajal ikka jälle on esile kerkinud ja millest möödaminnes oli juba juttu seoses O. Jõe 1962. a. luule-ülevaatega: see on ähvardav paljusõnalisus meie poeesias.

Me oleme vist juba võrdlemisi üksmeelsed selles, et kõik hädad ja pahed meie luules ei ole mitte tingitud vabavärsist, vaid et halb luule jääb halvaks, kasutagu autor sealjuures missugust värsivormi tahes. Ka ei arva loodetavasti keegi enam, et vabavärs oleks mingi modernismi kurihaigus, ehkki omal ajal võinuksid selle värsivormi vastased teadmise korral ähvardavalt viidata näit. Gustave Kahnile, «panetunud sümbolistile», kes esimesena asus teadlikult viljelema vabavärsi.

Kui tänapäeval vabavärsi juures midagi taunida, siis mõnede autorite arusaamist, et vabavärs tähendab sellist vabadust, mis vabastab autori üldse kunstilistest kohustustest. Muidugi võib niisugune pahe samavõrra esineda ka tavapärasel, klassikalises vormis kirjutavate autorite juures, kuid kahtlemata viib vabavärsiga võimaldatud *licentia poetica* märksa kergemini igasuguse sõnaohjeldamatuseni. Jätkem kõrvale rehkendused, mille tulemusena luulelise loetelu pikkusrekordi omanikuks on tõstetud J. Kaplinski J. Krossi ees. Ohtrasõnalisust kohtame teinekord ühte viisi nii A. Kaalepi kui V. Villandi, H. Mulleri kui J. Kaidla, J. Kap-

linski või M. Traadi jt. juures ning vist küll kõige enam M. Kesamaa vabavärsi-harrastuses.

Mul tuli juba aastat 4 tagasi (vt. «Looming» 1962, nr. 5) märkida sõnalist kumulatsiooni M. Kesamaa loomingus ja kaunis raske on nõustuda 1964. a. ilmunud «Eesti kirjanduse ajaloo III» kinnitusega, nagu esindaks Kesamaa meil suure vormidistsipliiniga autorit. Varemgi ilmnenuid sõnastuslik atoonia annab ennast aga eriti tunda tema viimaste aastate vabavärsis, mille organiseeriva idee olemasolu on põhjendatult kahelnud H. Kään («Rahva Hää!», 22. III 1964) ja millega seoses Leo Minimus on veelgi rangemalt väitnud, et siin «on vähem poeesiat kui kosmonautide ametlikes aruannetes oma lendudest» («Keel ja Kirjandus» 1965, nr. 5).

Luulet ähvardav paljusõnalisus algab meil muide juba luuletuskogude pealkirjadest. Kunagi tulid poeedid siin päris hästi toime ühe sõnaga — «Tuulemaa», «Amores», «Rahutus», «Tuuleratas». Tänapäeval on luuleraamatute pealkirjad erakordsemad, kuid ühtaegu pikk-lohisevad, nagu näit. «Suitsuangerjad ja kastemärjad roosid», «Tule ikka mu rõõmude juurde», «Lüüriline miilits ja kolmteist hulligaansust»... Loetelu võiks pikendada, kuid piisab ehk neistki esimestest meeldetulevaist näiteist. Ma ei ütle, et need pealkirjad halvad oleksid, aga ohtrasõnalisuse tendentsi peegeldavad küll.

Nagu teistes kunstiliikides, nii toimub ka luules pingeline uute, tugevamat emotsionaalset mõjujõudu taotlevate väljendusvahendite ja -võimaluste otsimine. Sealjuures on aga huvitav, et kui näit. teatris või kujutavas kunstis kulgeb see otsimine lakonismi suunas, et puhastada keskne, kõige olulisem kõrvalisest, ebaolulisemast, siis luules võime täheldada tihti vastupidist: vohab sõna; kujundite ja detailidega ülekoormamine matab sageli selle, mis autori kavatsuse järgi peaks olema sisuliselt, ideeliselt keskne.

Kõnelus poeesia emotsionaalse mõjujõu tugevdamisest täpsuse, lakonismi, ilmekuse suunas peaks meie kongressil kindlasti toimuma, sest hääled, mis kurdavad kaasaja autorite lugemisel tekkivat luuleväsimust, pole alusetud, ammuks veel pahasoovlikud.

Aga kindlasti vajaks arutlemist seegi, kas meie luule ikka viibib mingis mõõnaseisundis, nagu mõned kriitikud (H. Välipõllu, Ü. Tonts) on väitnud, või langetatakse niisugused otsused paari-kolme isikliku lemmiku loomingu põhjal, kui need lakkamatult ei raba millegi ekstraordinaarsega. Muidugi: kvantitatiivne kasv on viimasel ajal silmanähtavam kui pidev uute mõtete ja ideede lisandumine luules. Esineb kahtlemata sedagi, millest H. Runnel oma kongressieelses sõnavõtus kirjutab: «Elul poleks nagu õiget minekut, õiget mõtet. Orav rattas, karussell tiirlemas suletud orbiidil» («Sirp ja Vasar», 28. I 1966). Kuid poeesiat tervikuna ta arengu-protsessis silme ees hoides ei sõandaks ma ennast siiski häälestada pessimistlikult.

* * *

Kui hakata otsi kokku tõmbama ja püüda leida midagi üldisemalt iseloomulikku meie viimaste aastate luule hindamiseks, siis tahaks lõpuks veidi pikemalt peatuda D. Vaarandi kogul «Rannalageda leib». Mulle tundub, et paremini kui teistes väga heades värsiraamatutes avalduvad siin kuidagi nagu koondatult, kõige karaktersemalt ja terviklikumalt need uued ja arenevad jooned, mis on omased kogu meie luule paremikule.

D. Vaarandi juures on alati isiklik ja ühiskondlik, ta lüüriline anne ja väljakujunenud maailmavaade seisnud tugevas põimingu. Vähem didaktilist meetodit kui kunstilise sõna veenmisjõudu usaldades on ta saavutanud oma tugeva mõju lugejas. Kui meie kirjanduse madalseisu aastail temagi loomingus ilmnes mõningat nähtuste ja probleemide välist, pealispinnalisemat käsitlust, siis ometigi palju vähem kui ükskõik missuguse teise luuletaja juures. Seepärast ei tahaks kuidagi

nõus olla L. Hainsaluga, kes väidab: «Aastat viisteist tagasi ei osanud Vaarandit millekski eriliseks pidada. Tema laulud olid üheplaaniised, esines rändavaid stroofe, mis kõlksuva sõnastuse poolest sobisid mistahes luuletuse lõppu aameniks» («Edasi», 10. X 1965).

Hoopis taktitundelisemalt ja mõistvamalt on D. Vaarandi nende aastate luulet, aga ka ajastut ennast osanud hinnata K. Merilaas, kes oma avalikus kirjas («Sirp ja Vasar» 23. VII 1965) ei jäta samuti mainimata poetessi vahepealset taotist «tühja kõminat», kuid kellele siiski meenuvad ka «võimsad puhkpillihümnid» D. Vaarandi tookordsest loomingust või «Alla Mari minevikust meieni hõõguv veri».

Et loov anne pidevalt küpseb ja kujuneb, on loomulik ja seaduspärane. Teisiti pole see D. Vaarandi ega kogu meie luulega. Kuid uut ja arenevat hinnates ärgem kriipsutagem maha kõike varasemat, sest — rõhutan veel kord! — kirjanduse areng on pidev ja ühtaegu keeruline protsess ning ka laiemas ajalisel haardes tuleb seda alati hinnata terviku seisukohalt, objektiivsust ja ajaloolist konkreet-sust silmas pidades.

Rikas, sisu- ja eluküllane on D. Vaarandi «Rannalageda leib», sügav oma mõtte-jõult ja tundevarjunditelt. Ühtaegu ristuvad siin kõik need puhtkunstiliste otsin-gute suunad, mis on tüüpilised meie tänasele luulele, kujunedes sealjuures D. Vaa-randi individuaalse ande päraselt harmooniliseks, orgaaniliseks tervikuks. «Mõned inimesed arvavad seniajani,» kirjutati «Pravda» toimetuse artiklis 9. I 1965, «et mida rohkem on kunstiteoses kõlavaid «aktuaalseid» fraase, seda kaasaegsem ta on.» Ja artiklis leiti, et parteiline elukäsitlus ja kommunistlik sihipärasus võivad alles siis kujuneda kunstiliseks faktiks, kui nad «ilmnevad elavates kunstilistes kujundites ja nendest on läbi põimitud kogu teose kude».

Just niisuguse kunstilise faktiga on meil tegemist «Rannalageda leiva» näol. Mitte fraasid, vaid sügavalt läbitunnetatud, kujundite erikeelde tõlgitud elu- ja kunstitõe ühtsus kannab seda teost. Peab hästi tundma seda keelt, et mõista D. Vaarandi raamatu sügavat kaasaegsust.

Sesse raamatusse, mis iseendast pole just mahukas, on mahtunud tohutult palju. On mahtunud kaugem ja lähem minevik meie tänase päeva arusaamade, parteilise elukäsitusega. On mahtunud meie olevik, tulevikutähised ja usk nende teostumisse. On väljendust leidnud palju inimlikult rõõmsat ja helget, aga ka kurba, valulevat ja ränka. Ja kui kasutada O. Kruusi sõnu, siis avaldub siin luuletaja suhe «kogu lõhestatud ja vastuolulise planeediga» («Looming» 1965, nr. 9). Jah, me ei tunne siin tõesti mitte ainult seda, et «hommik on aedniku päralt» või et merelevaatajatel nende «sõnatus kahekõnes merega» on «peas üks-nes inimõtted». Muidugi, «all unenäo-ilus» on heade nurgakeste, hämarate tor-nide ja kiviste treppidega armas linn, kus unistades käia. Ent üle selle linna ja koduste ilmade ulatub meieni Hirošima lenduri kisendus, kostavad Ibykose kur-gede süüdistused: «Kalevi-Liiva! Kalevi-Liiva!», tõuseb silme ette kogu maad varjudega kattev «Tehumardi hommik» või siis see liblikas, mille joonistas barakiseinale laps, kes ise polnud iial näinud liblikat. Täna on alles viiras-tuslikud, ent reaalsed inimjuuste, kohvrite ja prillide mäed, et esitada igäuhe-le meist meeletlik küsimus:

Suudan ma toetada kaaslast oma kõrval,
kui ta kukub enne mind?

— — — — —
Suudan ma kinnitada pilgu pilgusse:

Oleme inimesed!

Me oleme inimesed!

D. Vaarandi ei piüa lugejat jahmatada mingite ekstreemsete kujunditega. Ka ei avaldu ta luule sisenduslik jõud niisuguses ainuisikulises Minas, mis seab

ennast kõrgemale või eemale teistest inimestest, ühiskonnast, ehkki poetess tuntavas osas kõneleb esimeses isikus. Selle väite kinnituseks tarvitseb süveneda kas või ainult «Rannalageda leiva» pikemasse avaluuletusse «Maanteel», mis otsekui uvertüür koondab endasse kõik järgnevad raamatus väljaarendatavad teemad ning milles nii ilmekalt sulavad ühte isiklik ja ühiskondlik. Näivald võiks «Maanteel» olla ju lihtsalt luuletaja matk «läbi armastatud maa», kuid ometi avaneb meie ees ühtaegu ajaliselts ulatuslik ja optiliselt kujutlematu mitmemõõtmeline panoraam, kus saavad üheks minevik ja olevik, kõik see, mille kohta ütleme: Meie Aeg. Sellesse mahuvad nõukogude inimese vastutus- ja kodanikutunne, sügav kodumaa-armastus, kiindumus lähedasse inimesse ja sõpradesse, head ja rasked mõtted inimesest üldse, kaunid maastikupildid ja neis eralduvad uue elu märgid, aga ühtaegu looduserüüstajad otseses tähenduses ja need, kes laastavad inimhingi («Kui elupuud raiuti, / lendasid elavad laastud / ja iga kild kisendas kirve all!»). Ja samas on selle kõrval, mida «peab unustama / iga päev uuesti», ikkagi olemas «maa soojad emasilmad», on olemas «inimeste taevast pea kohal», on elul «noore luuletaja pale» — «liigutavalt ilus, kurbuseni armas» ja:

Pikkade jalgade all
päevad nagu heledad trepid.

Visuaalsed ja otse kombatavad pildid, ent ühtaegu sümbolid, igaühe taga oma sügav sisu ja filosoofiline üldistus — niisugune on D. Vaarandi kujunditekeel, milles ta tänapäevaselt, usaldusväärset kõneleb tänase lugejaga.

«Rannalageda leib» tervikuna ja ühtaegu oma programmilise lõpuluuletusega pole ainult poetessi reaalne või sümbolne hüvastijätt senise korteri, eilse päevaga, vaid selles on leidnud ühtaegu väljenduse kogu meie luule «teiseksaamise piin» ja optimistlik ettepoole vaade:

Ma olen, meri, su laine,
mind edasi vii!

* * *

Tavavastastelt olen ma püüdnud võimalikult vältida kõnelust sellest, mida meie luules ei ole, ja katsunud eeskätt rääkida sellest, mis on. See ei tähenda mingit ühe või teise temaatika või üldse temaatika ületähtsustamist, ei ka püüdu grafeerida ainestik või probleemid kindlaks lahetritesse. Niisuguse teguviisi jaoks on luule oma žanri eripäras liialt erinäoline, ta inimesevaatus liialt komplitseeritud. Küll aga proovisin ma juhtida tähelepanu kõige silmahakkavamatele sisulistele momentidele meie luules.

Raske ja peaaegu võimatu oleks sealjuures pretensioonide esitada konkreetset ühele või teisele poeetilisele: miks sa pole kirjutanud sellest, pole käsitletud just seda või teist või kolmandat probleemi. Küll aga saab ja peab muidugi niisuguse soovi esitama luulele tervikuna.

Ja sellisel juhul jääb püsima nõukogude luulele alati esitatav pretensioon: tuleb üha enam tugevdada sidet eluga, senisest veelgi avaramalt, teravamalt ja mõjuvamalt kõnelda kõigest uuest, arenevast, mis meid ümbritseb, mida päevast päeva loovad miljonid nõukogude inimesed materiaalses ja vaimses valdkonnas, millest nad mõtleavad ja unistavad.

Me vajame üha aktiivsemat, sotsiaalselt raskekaalulisemat luulet, mis mitte ainult ei rikastaks meie nõukogude inimese tundemaailma, ei arendaks üksnes tema ilumeelt, vaid suudaks samavõrra kujundada tema teadvust, poliitilisi veen- deid, anda positiivseid ideaale.

Korrates uuesti seda, millega ma oma ettekannet alustasin — s. t.: meie luule arengutingimused on praegu igati soodsad ja avarad —, jääb üle soovida, et poeetid neid tingimusi õigesti hinnata oskaksid ja väärikalt kasutaksid.

Kongressi kroonikat

esti NSV kirjanike V kongress algas 16. veebruaril kell 11 Ülemnõukogu istungite saalis.

Kongressi avas Eesti NSV rahvakirjanik Friedebert Tuglas. «Lugupeetud kaaskirjanikud, vennasvabariikidest saabunud delegaadid, kohalviibivad kirjandushuvilised!

Eesti NSV Kirjanike Liidu V kongress alustab oma tööd. Ja minu austavaks osaks on langenud sel puhul lausuda esimesed sõnad nagu seitsme aasta eestki.

Omalt poolt soovin kongressile sisurikkaid töötunde — meie sotsialistliku ühiskonna pideva kultuuritõusu huvides.»

Kongress valis tööpresiidiumi, sekretariaadi ja redaktsioonikomisjoni.

Pärast seda asuti kuulama Paul Kuusbergi ettekannet «Eesti nõukogude kirjanduse arengujoontest aastail 1959—1965». Järgnesid Ralf Parve ettekanne «Probleemidest luules ja luuleprobleemidest» ja Lembit Rimmelga «Seitsme aasta proosast ja draamast».

Mitmed hilisemad sõnavõtjad, samuti kuluaarides vestlejad leidsid, et ettekanded olid asjalikud ja andsid süvendatud analüüsi kahe kongressi vaheaja kirjandusest.

17. ja 18. veebruaril toimunud arvukad sõnavõetud täiendasid ettekandeid. Alljärgnevalt katsume neid olulisemas refereerida.

Leonid Zaitsev jutustas Kirjanike Liidu vene sektsiooni tööst ja analüüsis vene keeles kirjutavate autorite loomingut. Ta tõstis positiivselt esile Valentin Ruškise olukirjeldusi elektriijaamade ehitajatest, inseneridest, monteerijatest. L. Zaitsev märkis, et kirjandus on viimastel aastatel tulnud elule lähemale, on hakatud paremini kujutama tänapäeva inimest.

Heino Väli rääkis lastekirjandusest. Kahe kongressi vaheajal ilmunud ligi kolmesajast raamatust on umbes neljandik lasteraamatud. On häid kordaminekuid. Samal ajal oleks aga vaja kirjastamise olukorda parandada. Kriitika peaks ilmuvatele teostele reageerima, mitte aga neist vaikides mööda minema. Lasteraamatud on muutunud omanäoliseks, neisse on tulnud rohkem lustakust, head naeru, aga samuti fantaasiarikkust ja leidlikkust.

Villem Gross polemiseeris nendega, kes peavad tarbetuks käsitleda isikukultuse nähtusi ja nimetavad seda tagantjärele-tarkuseks. Kirjaniku kohta, kes ausalt ja sügavuti soovib kujutada mingit ajalõiku meie elust, ei sobi aga nii öelda. Samuti takistaks selle aine kunstlik väljatõrjumine nõukogude inimese kujutamist tema ajaloolises arengus.

Sõnavõtja peatus poleemilisel Olaf Uti artiklil (ilmunud «Sirbis ja Vasaras» 16. veebruaril). V. Gross andis positiivse hinnangu Arvo Valtoni mõnele proosaloole ja Kersti Merilaasi luuletustele.

Paul Rummo rääkis kirjastamisraskustest: kirjastamise tempo on aeglane ja käsikirjad seisavad kaua kirjastustes, enne kui saavad raamatuiks. Ta andis positiivse hinnangu eesti luule tänasele päevale, märkis uute annete edukat rün-

nakut parnassile. Puuduseks pidas P. Rummo kaasaegse luule ühiskondliku kõlajõu vähesust.

Mats Traat ja tõlkija Hendrik Sepamaa puudutasid lähemalt tõlkeprobleeme — esimene muretsetes eesti luule vene keelde tõlkimise kvaliteedi pärast, teine aga tõlkijate kaadri juurdekasvu pärast. Ta tegi ettepaneku, et Kirjanike Liit või kirjastused korraldaksid seminare tõlkijate kvalifikatsiooni tõstmiseks.

Afanassi Salõnski, NSVL Kirjanike Liidu juhatuse sekretär, ja Andrei Turkov, NSVL Kirjanike Liidu eesti kirjanduse nõukogu esimees, rääkisid sellest, et rohkem peaks olema loomingulist julgust, otsivat vaimu. Kriitilise mõtte, kriitilise ja enesekriitilise laadi ilmne tugevnemine on positiivne ja loomulik nähtus, märkis sm. Salõnski. See kuulub orgaaniliselt sotsialistlikku realismi. Oluline on kirjaniku mure esinevate pahede pärast, mitte aga kriitilise elemendi protsent kirjanduses.

Paul-Eerik Rummo käsitles elu ja kirjanduse vahekorda, teoste hindamise kriteeriume, märkides, et mõnikord tehakse palju kriitilist juttu kas või ühe luuletuse puhul (konkreetselt J. Kaplinski «Murka»), unustatakse aga autori looming tervikuna. Samuti ei ole põhjendatud väited: luuletus on pessimistlik ja seega halb. Kui teos on väga siiras ja inimlik dokument, siis ta väljendab autori optimistlikku vajadust leida inimene, kes teda kuulab ja temast aru saab.

Johannes Feldbach, kirjandusteadlane, andis positiivse hinnangu meie kirjanduslikule järelkasvule. Ta ütles, et noor lugeja ootab kirjanikelt positiivseid eeskujukangelasi, tänapäeva Dankosid. J. Feldbach nõudis tugevamat ja löövamat satiiri, ka ajakirjalt «Pikker». Ta tegi ettepaneku asutada algupärase ilukirjanduse väljaandmiseks iseseisev kirjastus.

Uno Laht puudutas läbimõeldud ja teoreetilisest mõttest kantud sõnavõtus õige mitmeid ja mitmeid loominguprobleeme. Täheleatavamaks jooneks läbitud perioodil pidas ta luules mõistusliku elemendi võrdõiguslikuks saamist või koguni liidrikohale asumist, proosas psühholoogilist süvenemist. Selle põhjusena nimetas ta üldist tervenemist, mida meie ühiskond ja kaasaegne kommunistlik liikumine läbi elas.

Uno Laht konkretiseeris Johannes Feldbachi poolt tehtud ettepanekuid kirjastamistöö parandamiseks — «Sovetski Pissateli» eeskujul Kirjanike Liidu juurde uue kirjastuse loomiseks.

Eduard Päll kaitses diskussiooni loomingulisi põhimõtteid. Enesekriitiliselt märkis ta, et tema artiklis, mis ilmus «Sirbis ja Vasaras» kongressieelse diskussiooni raames ning milles ta analüüsis Mati Undi «Võlga» ja Enn Vetemaa «Monumenti», oli ka omajagu ülepakkumist. Selle võis tingida aga varasem ühekülgne, komplimentaarne kiidulaul, mis ju pole kasuks üheleegi autorile.

Endel Sõgel astus välja positiivse kangelase kaitseks. Positiivsed ideaalid ja eeskujud on elus eneses olemas, miks me peaksime kirjanduses neid vältima. Samuti on meil olemas loominguvabadus, poleemika selles küsimuses on tarbetu.

Endel Sõgel polemiseeris sm. Salõnskiga tema eitava hinnangu pärast Egon Ranneti «Veripunasele roosile».

Rudolf Sirge: On tunne, et kirjandusse püüdlejad, sellega katsetajad lähivad teinekord kergema vastupanu teed, ei püüagi enesele raskemaid ülesandeid võtta. Me ei leia noorte loomingus rahva, perekonna, kodu ega õieti ka mitte armastuse motiive. Rahvalikkus ja rahvuslikkus on ideelisuse üheks tõsisemaks avaldussfääriks. Paraku aga näib mõlemast olevat puudus.

Vello Saage, pedagoog Tartust, rääkis raskustest kirjanduse õpetamisel koolis seoses kirjandusõpikute ebarahuldava tasemega. Koolielu käsitlevaid teoseid meie noorsookirjanduses ei ole. Kas poleks mõtet selles, et mõni kirjanikest tuleks kooli, töötaks seal aasta, ja siis juba kirjutaks hea, huviga loetava raamatu.

Einar Maasik polnud rahul teatava ühekülgsusega, mis iseloomustab viimase aja kirjandusteoste tegelasi. Peaks kujutama tugevaid natuure, kes kannaksid tugevaid konflikte. Seda eeldaks ka käesoleva sajandi tendents romaanide dramatiseerumisele.

Helene Siimisker arvas: erialane kirjandus teistes keeltes tuleks teha kättesaadavamaks, see on informatsiooni seisukohalt väga oluline.

Ta kritiseeris Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori asetäitjat teaduse alal **sm. Sõgelit**, kes arvab, et kirjandusteoreetiliste probleemidega saab alles siis tegelema hakata, kui on valmis suur kirjandusajalugu. Teooriaküsimused nõuaksid kirjandusajalooga paralleelset läbitöötamist.

Ja üldse tuleks teooriaga rohkem tegelda. Siin on palju probleeme, milles on segasust ja selgusetust.

Johannes Semper: otsingud žanride ja uute vormivahendite leidmiseks on tervitatavad. Huumor ja satiir on hakanud arenema, olukirjeldus taandunud, puudub aga teaduslik-fantastiline ilukirjandus ja samuti essee, mis peaks taasündima.

Põlvkondade vahed, erinevused on olemas, need kujundab ajalooline olukord, olustiku erinevused. Eelmised põlvkonnad pidasid rängemat võitlust enesele majanduslike tingimuste loomisel ja teel haridusele. Kuid tänapäeva noored poeetid ja novellistid ei peaks mitte võitlusest eemale jääma. Meil on veel vaenulikke jõude — kas või väikekodanlikud igandid, võimuahnus, revanšism. Ainult argipäevaelust aine leidmine võib lõpuks viia sisutusse, kitsusse, tühisusse.

Rudolf Rimmel analüüsis kirjaniku maailmavaate ja tema loomingu vahekorra, kriitiku ja autori suhteid ning kõneles **Mats Traadi** loomingu konkreetse näite varal sellest, et kriitika ei analüüsi mitte alati autori loomingut selle järjepidevuses ega näe inimese edasiarenemist, tema osasaamist arenevast maailmapildist ja -tunnetusest.

August Eelmäe, kirjandusteadlane, toetas kriitilise lähenemise vajalikkust meie elu ja edasiminekut takistavatele nähtustele — karjerismile, bürokratismile, pugemisele, variserlusele. Autoril võib juhtuda, et ta ei saa alati anda kõige paremat lahendust, ta võib oma järeldusteski mõnikord eksida. Kuid see ei tohi kahtluse alla panna tema ausat kavatsust.

Hando Runnel: enne kongressi kui ka kongressi ajal on räägitud meie kirjandusse tunginud kosmilisest hõngust. Võib-olla see ongi üheks tunnuseks, kuidas aja vaim jõuab kõikjale.

H. Runnel tõstatas mõtte nn. «Nooruse Raamatukogu» asutamisest ajakirja «Noorus» juures. See mõte on saanud küll juba varem hääleõiguse, on isegi Eesti-maa LKNÜ Keskkomitee vastavad otsused olemas, kuid «Raamatukogu» ise ootab ikka alles ilmumistundi. Ometi oleks ta üheks täiendavaks tribüüniks noortele autoritele, mis annaks operatiivselt eakohast lugemismaterjali noortele.

Aira Kaal rõhutas marksismi-leninismi teooria süvendatud tundmaõppimise vajadust. See on teadus, see on meetod, mida pole nii kerge omandada, eriti pärast seda, kui esines väga palju dogmatismi. Kongress aga käsitles küllaltki palju teoreetilisi probleeme. See on hea.

* * *

Järgnevalt sai sõna **Ralf Parve**, kes märkis, et mingeid printsiipiaalseid vastuvaidlusi tema ettekanne ei leidnud, millest võib järeldada, et kongress oli sellega põhijoontes nõus. **Ralf Parve** peatus üksikute sõnavõttude juures ja tegi nende kohta kriitilisi märkusi.

Lembit Remmelgas iseloomustas kongressi vaidlusõhkkonda ja märkis ära, et «otsustavalt astuti siin kõigepealt nende tagasikiskuvate seisukohtade

vastu, mis tihtilugu takistavad meid teoreetiliselt, teaduslikult, filosoofiliselt ettepoole vaatamast. Kuid tuleb öelda, et nendele seisukohtadele on siin siiski vist ots peale tehtud».

Juhan Smuul märkis oma lõppsõnas positiivselt kongressi ajuti üsnagi temperamentset vaimu. Meie homses kirjanduses peaks seda rohkem olema, samuti otsinguid.

Peale seltsimeeste Salõnski ja Turkovi võtsid tervituseks sõna veel Nikolai Zarnudnõi (Ukraina NSV), Imants Ziedonis (Läti NSV), K. Aini (Tadžiki NSV), A. Kešokov (Vene NFSV), J. Bukov (Moldaavia NSV), A. Baitanajev (Kasahhi NSV), A. Muradov (Turkmeeni NSV), V. Toropõgin (Leningrad), R. Sobolenko (Valgevene NSV), T. Donžašvili (Gruusia NSV), M. Tarassov (Karjala ANSV) ja Šuh-rat (Usbeki NSV).

Loeti ette kirjanike kongressi tervitus Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteele.

Võeti vastu otsus.

Otsuses fikseeriti kirjanike ülesanded järgnevateks aastateks.

«Partei XX ja XXII kongressi otsused kõrvaldasid kirjanduse eest dogmaatilised tõkkes nõukogude rahva mineviku ja tänapäeva kõigekülgsel kujutamisel. Nende otsuste edasiviiv tähendus on hindamatu. Ent ükski kirjanik ei tohi hetkekski unustada, et sellega suurenes järsult ka iga prosaisti, luuletaja, dramaturgi, kriitiku ja kirjandusteadlase kodanikuvastutus. — — —

Jääb maksuma ja endistviisi aktuaalseks vabariigi kirjanike eelmise kongressi seisukoht: kodanlik ideoloogia, mis tagedalt ründab marksistlik-leninliku esteetika põhiprintsiipe, sotsialistliku realismi meetodit ja selle aluste alust — kunsti kommunistlikku parteilisust, leiab üksikuil juhtumel kõlapinda ideeliselt ebakindlate autorite juures, sellepärast ei tohi ideelistes küsimustes muretuks muutada.»

Seejärel asus kongress valima uut juhatust.

Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatusse valiti järgmised seltsimehed: V. Beekman, A. Hint, O. Jõgi, A. Kaal, A. Kaalep, J. Kross, P. Kuusberg, K. Kääri, U. Laht, E. Maasik, L. Meri, K. Merilaas, R. Parve, E. Päll, L. Rimmelgas, P. Rummo, V. Ruškis, J. Semper, R. Sirge, J. Smuul, H. Suislepp, E. Vetemaa, H. Väli.

Eesti NSV Kirjanike Liidu revisjonikomisjon valiti 8-liikmeline: Villem Gross, Lehte Hainsalu-Sööt, Väino Ilus, Mai Talvest, Harald Peep, Eno Raud, Rudolf Rimmel, Mats Traat.

Revisjonikomisjoni esimeheks valiti Väino Ilus.

NSVL Kirjanike Liidu IV kongressi delegaatideks valiti Aadu Hint, Paul Kuusberg, Lilli Promet, Lembit Rimmelgas, Paul-Eerik Rummo, Johannes Semper, Rudolf Sirge, Juhan Smuul, Rostislav Titov.

Sada aastat „Estonia“ seltsi asutamisest

ksteise järel hakkavad saja-aastaseks saama eesti rahvusliku liikumisega seotud üritused. 1965. a. suvel tähistati Tartus «Vanemuise» seltsi juubelit, pool aastat hiljem täitus 100 aastat ka Tallinna seltsi «Estonia» asutamisest. Need pole siiski kõige esimesed eesti organisatsioonid, sest Tallinnas asutati juba 1863. a. lauluselts «Revalia», mis tegutses üsna intensiivselt 1860-ndail aastail, kuid järgneval kümnendil vaibus surmaunne, nii et järelpõlved on seda seltsi hoopiski vähe mäletanud.

«Estonia» asutamiseks astus kaupmees Joh. Trummeri majas 10. (22.) oktoobril 1865 grupp mehi kokku ja 17. oktoobril valiti 4-liikmeline juhatus; esimeheks sai Joh. Trummer. Seltsi peamiseks tegevusalaks kujunes meeskoorilaul, seevastu «Revalias» tegutses segakoor, nii et üks selts ei seganud teise tööd. Laulujuhiks pandi «Estonias» Toom-vaestekooli õpetaja Treu (arvatavasti eestlane), kes sai varsti ka esimeheks. Ta hakkas hoolikalt tööle, kuid pidi juba järgmise aasta alguses kehva tervise tõttu seltsitegevusest loobuma. Enda asemele soovitas ta linnaorkestri mängijat Bergmanni, kes olevat ka «tubli lauluõpetaja». Bergmann hakkas koorijuhiks ja talle määrati palgaks 50 rubla aastas. Lauluharjutused olid üks kord nädalas, suvel peeti aga vaheaega. Esimesed 8 kuud asus selts kaupmees Trummeri korteris Viru tänaval, 1866. a. sügisel hakati lauluharjutusi pidama Wietingi kooli ruumides Nikolai gümnaasiumi taga. 1866. a. suvel soetati seltsile ka põhikiri.

10. oktoobril 1866 pühitseti «Estonia» esimest aastapäeva. Koor esitas juba 10 laulu ja juhatus esines aruandega. Koosviibimisele oli ilmunud rohkesti sakslasi, nende hulgas mitmed tähtsad Tallinna ametimehed. Seltsil oli 24 lauljat ja 50 «kuuljat», s. o. passiivliiget, nende hulgas rohkesti sakslasi. Paljud külalised astusid veelgi liikmeks. Seltsi meeskoor jõudis juba nõnda kaugele, et võis 1867. a. 19. märtsil Suure Gildi saalis iseseisva kontserdiga esineda. Kuulajaid oli rohkesti, eriti ka vaest «teenijarahvast», nii et kontsert tuli järgmisel kuul kordamisele. Samal suvel kutsuti koor laulma ehitamisel oleva Jaani kiriku tellingutele ja sügisel kiriku avamispidustustele. Septembris palus selts endale presidendiks mõisnikusoost advokaadi R. von Antropoffi ja oli rõõmus, et «nüüd on meil ometi pea otsas». Tallinnas oli puudus haritud eestlastest, kes oleksid seltsi iseseisvalt juhtinud, ja selts langes tugevasti baltisakslaste mõju alla, mis pidurdas arengut. Siiski tehti sama 1867. a. sügisel otsuseks seltsi asjaajamistes tarvitada eesti keelt. 1868. aastal näis tegevus üsna soikuvat.

Suurt elevust tekitas 1869. a. alguses «Vanemuise» seltsi kutse «Estoniale» osa võtta esimesest Eesti üldlaulupeost. Otsustati saata ainult 10 meest; laulujuht Bergmann valis need välja ja sõitis ise ka Tartusse. Sõit laulupeole nõudis erakorralisi kulusid, mida oli raske katta. Korraldati rahakorjandus ja osteti siidlipp. Tehti ka seltsi märk: «vasest, jungfrau ja liira käes, üle hõbetatud ja Eesti-maa värvidega pael küljes». Sõit pidi kestma 10 päeva ja igale lauljale maksti

toetust 1,50 rubla päevas; voorimees nõudis 50 rubla; seega tõusis üldkulu ligi 300 rublani. Raha saamiseks pandi jällegi korjandusleht käima, ent sõidukulude katteks oldi sunnitud ka võlga tegema.

Osavõtt võidulaulmisest osutus «Estoniale» edukaks — saadi esikoht. Nähtavasti oli maakooride tase madalavõitu ja «Vanemuise» koor ei võtnud võistlusest osa. «Vanemuisega» sõlmiti soojad sõprussuhted, nii et terve selts tuli «Estoniat» koduteele saatma; vastutasuks saatis «Estonia» kuldtrükkis tänukirja. Teine tänukiri saadeti Tartu aiandusäripidajale Daugullile, «et meid armsaste vastu võtsid ja üles pidasid», s. o. andis korteri ja toidu. Lauupeosõidust tekkinud võlgade katmiseks korraldas «Estonia» 1869. a. 14. septembril suure kontserdi laulpeo kavaga, ja elava osavõtu tõttu saadigi võlad tasa.

Samal 1869. a. sügisel elavnes seltsi tegevus mitmeti, ilmesti laulupeolt saadud vaimustuse tõttu; pealegi oli tutvunud «Vanemuise» seltsi tegevusega, millest võis palju eeskuju võtta. Hakati asutama pasunakoori, kasutades ühe endise koori instrumente. Orkester alustaski tegevust ja esines järgmise aasta (1870) märtsis kontserdil, kuid hiljem pole temast palju kuulda. Hakati soovima ka oma korterit nagu «Vanemuisel», kel oli terve maja käsutada. Tulude suurendamiseks värvati rohkesti uusi liikmeid, eriti «kuuljaid»; nende hulgas jälle tähtsaid sakslasi, mis tugevdas veelgi nende mõju. Korterit ei suutnud «lahked härrad» siiski muretseda.

1870. a. aprillis korraldati kontsert uues Jaani kirikus. Samal suvel kutsuti «Estonia» lauljaid osa võtma Beethoveni 100. sünnipäeva kontserdist; selts saatis sinna ainult paar paremat lauljat. 30. augustil otsustati hakata edaspidi pidama loenguid «ilmalikkude asjade äramõistmiseks» ja «eluviihetele kasuliku õpetuse» saamiseks. Loodeti, et selle kaudu saaks «täht tõusma ning paistma eesti seisusele üheks äratamiseks, et siis ka need tumedad pilved enam ära saaks lahutud, mis veel praegu meie vendade silmad varjutavad ja oma aega mitte sünda koha peal ei viivita, vaid kõrtsudes». Rahva kasvatamisele kohustavat ka seltsi nimi «Estonia». Loengute korraldamise lubasid enda kätte võtta seltsi president R. von Antropoff ja tema sõbrad, kuid kavatsuse teostamisest pole hiljem midagi kuulda.

Hakati tõsisemalt taotlema uut korterit, kus loenguid pidada ja puhvet sisse seada; taheti ka vabal ajal koos istuda, vestelda, «Eesti Postimeest» ja muud ajakirjandust lugeda; seejuures loodeti seltsi liikmeilt head käitumist. Varsti üüriti kelleltki Eggersilt Laial tänaval ruumikas korter, mille eest maksti 110 rubla aastas. Muretseti ka inventari, osalt laenates seda liikmete käest. Uude korterisse asuti 27. septembril 1870. aastal. Pandi ametisse palgaline majavanem ja seltsiliikmed olid järgemööda korrapidajateks. Viieandat aastapäeva pühitseti oma korteris teiste seltside esindajate osavõtul. 1871. a. jaanuaris aitas «Estonia» tubliil Äksi kihelkonna pasunakooril korraldada Tallinnas kontserte ja tegi Tartumaa pillimeestele lõbusa vastuvõtu-õhtu. Seltsis hakati ka tantsima ja valiti selleks eriline tantsujuht.

Edenes ka koorilaul, nii et 30. märtsil 1871 korraldati jällegi erikontsert. Näib siiski, et laulukultuur, mis seltsi asutamisel seisis esikohal, suruti kõrvale ja valitsevaks sai meelelahutuslik, klubiline suund. Nõnda soovis ühel koosolekul keegi laulja, et seltsis oleksid lauljad ja «kuuljad» üheõiguslikud, nii et ka viimased võiksid osa võtta valimistest. Saksikut peenutsemist tõendab samal koosolekul tehtud otsus, «et keegi kirju riietega ega ilma kinnasteta tantsuseltsi ei tuleks, vaid mustas frakis ja kinnastega; kel mitte võimalik ei ole üsna must, siis ometigi tunkle riietega ennast seltsi hulka näidata võib». Enne seda peeti vastlaball, kus viibis ka sakslastest härrasid, ja eestlastest liikmete käitumine ning välimus jätsid vist palju soovida.

«Estonia» seltsi vanemad protokollid, mida säilitatakse Teatri ja Muusika Muuseumis, lõpevad 1871. a. algusega ja muudki allikad kõnelevad vähe seltsi tege-

vusest, mis hakkas alla käima. Kui juhatusse valiti veel sakslastest passiivliikmeid ja need hakkasid end aina rohkem maksma panema, siis lõpetas juhatus 1871. a. märtsis üldse oma koosolekud. 1872. a. esimesel poolel Tallinnas elades hakkas C. R. Jakobson osa võtma kohalikest üritustest ja ta leidis, et eluajaks valitud president R. von Antropoff oli «Estonia» seltsi «nii halva järje peale seadnud, et seal keegi muu seltsi-liikmeks ei ole kui teenrid ja kõige alam rahvas. Sellepärast on see selts siin eesti nimele ainult häbiks.» Jakobson laitis ka saksa rahvusest laulujuhti Bergmanni, «kes lauljatele jo viulipoognaga pähe on löönud ja neid «Pöbelvolk» söimanud». Jakobson ei teinud katsetki «Estoniale» läheneda, sest see oli lootusetult langenud mõisnike ja teiste sakslaste mõju alla. Ta püüdis elustada «Revalia» seltsi ja hakkas seal isegi laulukoori juhtima, kuid 1872. a. suvel lahkus Jakobson Tallinnast ja asus Väandrasse elama, mistõttu tema algatused vaibusid.

«Estonia» rajas siiski eestikeelsed teatrietendused Tallinnas. Ilmselt võeti eeskujuna «Vanemuiselt», kus Lydia Koidula lavastas 1870. a. jaanipäeval oma «Saaremaa onupoja» ja sellele järgnesid aasta jooksul sama autori «Kosjakased» ja «Säärane mulk». «Estonias» etendati seltsi 6. aastapäeval 14. novembril 1871 näitemängu «Valelik, kes tõtt räägib», mille oli kirjutanud kohalik eesti kaupmees Pettenberg. Järgmise aasta 23. aprillil etendati näidendit «Nirgi Hinno viletsus», mille autoriks oli maksuametnik Bachmann; teos käsitles mõisarahva elu. Etenduse eel laulis «Estonia» meeskoor. Gildisaal oli rahvast täis ja etendust jälgiti suure huviga. Samal sügisel mängiti näidendit «Igaühel kõverus» ja korrati eelmist. «Üleüldse olnud päältvaatajad mänguga väga rahul,» kirjutab «Eesti Postimees». 1873. a. kevadel korrati näidendit «Igaühel kõverus» ja esitati uus lavateos «Põllumees ja linnamees kosjas», mille autoriks oli maaler Assafrei; tükis oli ka laulu ja tantsu ning osalised esinesid rahvariides. Ka 1874. ja 1875. aastal etendas «Estonia» näitemänge. Seejuures on silmapaistev, et kujunesid oma näitekirjanikud, kes kirjutasid algupäraseid näidendeid. Teosed ei pääsenud aga trükki ja on jäljetult kadunud, mistõttu ei saa kujutlust nende laadist ega tase-
mest.

«Estonia» tegevus hakkas suurt langust näitama 1870-ndate aastate teisel poolel. Kontserdid ja näitemängud ei andnud küllalt tulu ja selts kannatas pidevat rahapuudust. Ei jõutud enam korralikku korterit pidada ja koliti ühest agulist teise. Paljud lahkusid liikmeskonnast ja asutasid 1877. a. uue seltsi «Lootus», mis hakkas veidi edukamalt tegutsema. «Estonia» hingitses edasi peamiselt kaardimängu-, piljardi- ja joomaklubina, millest korralikum ja haritum rahvas eemale hoidus. Alles 1894. a. lõpul võtsid mõned agaramad seltsitegelased (eesotsas Andres Perdiga) laostunud «Estonia» üle ja alustasid uut tegevust. Juba 1896. aastal oli selts võimeline korraldama kuuenda Eesti üldlaulupeo. Selts võttis endale korteri Väike-Tartu maanteele, kus jäädik pikemaks ajaks püsima ja kus sündis ka kutseline teater «Estonia». A. Perdi juhtimisel elustus näitekunst, eriti laulumäng, mida saatis orkester. Tema järglane V. Thal viis «Estonia» juba kutselise teatri lähedale. Neile alustele tuginedes rajatigi 1906. aastal «Estonias» kutseline teater, mille tegevus on katkestamatult jätkunud tänapäevani.

Mõtteid Veera Saare jutustusi lugedes

Veera Saart tunneme eeskätt romaanistina. Teame muidugi, et ta on ka jutustusi kirjutanud, aga elus ja kirjanduses kehtib juba kord reegel: mis on suurem, see torkab rohkem silma. Peale selle on omaette raamatutena ilmunud romaanid «Lõokesed taeva all» ja «Üle allikate» kergesti kättesaadavad, perioodikasse laialipillatud jutustuste kohta aga ei saanud sedasama kuidagi öelda. Õnneks on nüüd vaekausid tasakaalustunud: Veera Saare parimad jutustused ajavahemikust 1955—1964 on jõudnud kõvade kaante vahele¹.

Kui neid kümmet jutustust ainevaldkonna järgi klassifitseerida (ehkki iga selline katse sisaldab endas ka paratamatult teatava osa meelevaldsust), siis saaksime järgmise jaotuse: 1) inimese ja looduse vahekord («Põlatud maa», «Meie aed», «Lein», «Kohisevate mändide all»), 2) kooli- ja kasvatusprobleemid («Muld ja armastus», «Süüdistus», «Kassi-Tiina»), 3) külaelu kodanliku vabariigi ajal («Hea elu», «Miks Tarumi Jaak läks turvast sööma», «Puud otri»). Ühesõnaga — formaalselt vaadates on kõik traditsiooniline ja tuttav, midagi raba- vat ning eksootilist ei maksa oodata. Ja kui Veera Saar niisuguse linnamehe arusaamise oma jutustustega täielikult kummutab, siis suurel määral just... eksootika abil. Selle eksootika abil, mida leidub nii palju Eesti looduses ja mida me harjunud igapäevasuse tõttu ei märkagi. Kui aga loed niisuguseid loodusekirjeldusi nagu näiteks: «Hinge-

tus kesksuvises leitsakus tukub kõrkjaisse ja pilliroogu kasvanud jõgi. Hääletult ujub pruunikas, kuldsete sädemetega vesi kohati üle madalate kallaste ja laia luha nõgudesse valgudes ühendab paljusid roosteveelaukaid ja kalmuserikkaid koolmeid. Vee kohal, kalmuste ja hundinuiade vahel lendleb lugematul hulgal vikerkaarehelgilisi kiletiivalisi — nende lennusärin ei eksita, vaid süvendab ääretut vaikust» (lk. 5) või siis: «Öösel oli tulnud hoog kerget vihma ja nüüd lõhnas kogu aed tugevasti ja omapäraselt — lõhnasid avanenud põõsasroosid kõnniteede ääres ja uhutud kruusaterakesed kõnniteel, lõhnasid roosakasvalgeid õielehti poetavad õunapuud ja mustavad mullasõõrid nende ümber, lõhnas aeda piirav sara- puuhekk, milles häälitseid pisikesed ohakalinnud, ja vana park põhja pool aeda, mille sügavuses laksutas käo- sulane. Päike polnud veel kuigi kõrgel, kui me tööd alustasime, aga ta kerkis kiiresti ning säras vastu igas veekübe- mes, mis rippus talinelgi kitsa lehekese küljes, värises vaarika varrekarvakesel või kiikus kõrvitsalehe laial pinnal» (lk. 106). Jah, kui loed niisuguseid loodusekirjeldusi, siis algul just nagu jah- mud, sest ilu ja värviküllust seod paha- tihti ikka mõne kauge troopikamaaga. Ent siis hakkab meenuma kodumai- seid loodusepilte — ja korraga tajud: oled seda kõike ka ise siin-seal viie meelega vastu võtnud... ja sealsamas unustanud. Kirjaniku lüüriline looduse- taju aga aitas lugejalgi eneses üht-teist avastada, võimaldas lugejalgi väikselt «kaasautoriks» hakata.

Pärast ülalesitatud näiteid (nende

¹ Veera Saar: «Põlatud maa». Ju-
tustusi. Kirjastus «Eesti Raamat», Tal-
linn, 1965. 156 lk. Hind 52 kop.

arvu võib muidugi tunduvalt suurendada) ei vaja enam tõestamist väide, et loodust kujutab Veera Saar kui lüüririk. Kõige meeldivam aga on, et tema lüüriline kujutamislaid ei muutu magusaks, vaid jääb alati kargeks ning põhjamaiseks.

Kuid nagu teada, ei muuda mistahes kirjutust ilukirjanduseks ei probleemid ega temaatika, ei loodusekirjeldused ega olustikukujutused, vaid ainult ning üksnes teoses antud inimesed oma murede ja rõõmudega. Tegelaste ja nende vaheliste suhetega avaneb kõige selgemini autori enese dialektiline ellusuhutumine, tema hoiak käsitletavate probleemide puhul, tema mõtte- ja tunde maailm. Ühesõnaga — tegelastes on alati kõige selgemini tunda autori enese veretukset. Ja autori palge avastamine teose kaudu on lugemisel üks veetlevamaid ülesandeid.

Käesolevat kogu lugedes ei saa muidugi märkamatuks jääda autori südameheadus ja usk inimesse. Näiteks nimijutustuses «Põlatud maa» on mitu tegelast (Laine Kaare, Leo Rimmel, maailmaheidik August, jaoskonnaülem Laas) antud oma vooruste ja vigadega, millele liituvad veel minevikus saadud saatuselöögid, nii huvitavalt, et nendest eeldustest lähtudes võiks oodata teoses dramaatilisi kokkupõrkeid, jõulisi tunde puhanguid, füüsilise hävingu piirini viidud konflikte. Kuid Veera Saare kunstnikutemperament on teistsugune. Ta jääb iseendale truuks, ta annab oma tegelased ja nende vahelised suhted just nagu mahedates pastelltoonides — ja saavutab samuti suurepärase tulemuse, õnnestunud sünteesi inimeste, looduse ja probleemide kokkusulutamisel.

Usk inimesse on aidanud Veera Saart oma tegelaste kujutamisel vältida ka seda hädaohtlikku must-valget kari, millel on purunenud nii mitmedki kirjan-dusteosed. Vaadeldava jutustustekogu lehekülgedel ei puudu loomulikult negatiivsed osalised (ei saagi puududa, sest tegemist on ikkagi belletristikaga!), kuid autor ei näita kusagil, et need tegelased on oma olemuselt halvad ja pahad. Olgu see enesesse armunud õp-

pealajuhataja Kannel või Künkamäe kruubimõlder, arg kooliõpetaja Piirak või ahne noor hingekarjane — ühegi puhul ei teki lugejal tunnet, et nendes on inimene täielikult surnud. Inimene elab, kuid teda on rängalt muserdanud kas tegelastes endis peituvad nõrkused või neid ümbritsev väline miljöö.

Lähenedamine oma kangelastele nii-öelda sisemisi pindasid mööda iseloomustabki Veera Saare meetodit karakterite kujutamisel. Sellega liitub positiivsete tegelaste puhul veel tugev eetiline sisu. Väliselt jäävad nad sageli kaotaja ossa. Näiteks metsavaht Tidrik, kes ei suuda takistada talle nii armsate kuuskede mõttetut maharaiumist; aednik ning õpetaja Leena, kelle elutöö — suur kooliaed — saab rängalt laastata; kehvik Tarumi Jaak, kes peab taluma ülekohut. Kuid välisest lüüasaamisest hoolimata jäävad nad moraalselt võitjaks. Ja just sellise võidu tõttu tekitavad nad lugejas kindla veendumuse, et nende lüüasaamine pole seaduspärane nähtus, vaid juhuslik, et lõppude lõpuks löövad ikkagi läbi need eesrindlikud arusaamad, mille nimel nad võitlesid.

Midagi čapeklikku peitub Veera Saare positiivsetes tegelastes selles mõttes, et ka need on väikesed inimesed, kes julgevad vastu astuda niisugustele kolletistele, nagu bürokratism, ükskõiksus, ühe-päeva-peremehelikkus, egoism, südametus. Ääretult raske võitlus, sest pidevalt tuleb siin lahinguid lüüa ka iseendaga.

Ja veel üks mõte, mis tekkis Veera Saare jutustusi lugedes. Novellilaadilises «Süüdistuses» leidub lause, mida võiks autori loominguliseks kreedoks pidada, ja nimelt: «... olen püüdnud tema südant hoida ja mõistust arendada ning hinge istutada armastust ilu ja headuse vastu» (lk. 107). Kas ei maksaks selle lause üle järele mõelda just praegu, kus lakkamatult kuuldu niisuguseid hääli, mis väidavad, et meie tänapäeva inimene tahab kirjanduselt probleeme, intellektuaalsust, teadmisi, mõistust, erudeeritust. Ma ei kavatse nendele soovidele vastu väelda, kuid

siiski tundub mulle, et ilma südameheaduseta jääb kõik mõistuslik, intellektuaalne ning tark lugejas vastukajata. Laias laastus lööduna näib, et kaasaegse kirjanduse tee peaks kulgema nagu argosõitjate oma, kes suutsid (mõistustlikkuse) Skylla ja (sentimentalismi) Charybdise vahelt terve nahaga läbi purjetada.

Veera Saare näol on meil tegemist

autoriga, kes on leidnud oma laadi ja ainevaldkonna. Seepärast ei tarvitse ta enam aega raisata oma aia otsimisele ning rajamisele, vaid tubli aednikuna võib ta loodud aias üha põhjalikumalt töötada, selle viljasid teistele pakkuda. Ja on igati põhjust arvata, et eelseisvad aastad toovad lugeja lauale küpse ning rikkaliku saagi.

L. Metsar

Üks laul sajast

August Sanga lüüriline autobiograafia on ilmunud «Saja laulu» raamatuna¹. Kolm kogu selles — «Üks noormehe otsib õnne» (1936), «Müürid» (1939), «Võileib suudlusega» (1963) — ja kümme lahtist luuletust heidavad valgust autori arenguteele kolmes aastakümnes. Muidugi peegeldab raamat ka oma osakese küllaltki pika ajajärgu sotsiaalsetest-esteetilisest liikumistest — algul nagu vargsi, läbi enesesepöördu nud taaniprintsliku kahtleja silmade, lõpuks läbi humanisti mõttepingestatuse.

Vaevalt eksib arvustaja, kes leiab omajagu ajalikkust luuletustes, mis ilmusid enam kui veerandsada aastat tagasi. Kriitika väärtusmöödud erinevad ajas. Ent «viski ja Staviski riimiva noormehe» luuletuste tänast trükkimist küsimärgi alla seada on põhjendamatu karmus. Kestahes poeedi valikogu ei saa olla ainuüksi värsivääriskivide kollektsioon. Esikkogu ja «Müüride» autor on skeptiline romantik. Mõnede nõrkade intiimsete laulude kainest ulmlemisest õhkub tõepoolest kõledavõitu kitsust (esikkogu teine tsükkel). Aga kas jätab nüüdset lugejat puudutamata õhtu- ja öölaulude nukker tusk, üksiklase eneseiroonia, «Kahe stroofiga» mõtterikkused või müüridevahelisel ringteel tõe jälgi otsiva inimese mõtetetus ning traagika? Ja luuletaja subtiilne sõnataju, hoolit-

setud värsikultuur? Sellest võiks osa saada.

On tõmmatud arengupidevaid sildu üle kirjaniku vaikumisperioodi varasest kuni vastsema teisenemistsüklini, milleks on «Võileib suudlusega». Silmatorkav erinevus sisulises kvaliteedis on sundinud neid staadiume samal ajal vastandama kui eitust-jaatust, otsimist-leidmist, küsimist-kostust, kui kaht vastakat — väikestes harguvates tõe-des kahtleja ja suurema tõe jälgedele asunud mõtleja — maailmapilti. On ilmne, et «Võileib suudlusega» laulud, kus värskelt tänapäevane, igapäevane, isiklik, publitsistlik ja humanistlik mõte poesiaks värvub, meile enam pakub. «Võileiva» nelikud on köitnud nii lugejat-intellektuaali kui emotsionaali, isegi luulehindajaid, kes ei usu värs-sidesse, mis ei nõua pingutust tajumiseks — Sanga puhta luule sisuselgusse ja vormiharmoniasse suubuvad komplitseeritud tunnetused.

Raamatu tipmist «Laulu O. W. Maasingust, mehest, kes andis eesti keelele õ-tähe» ei saa endastmõistetavalt võtta saja laulu ekvivalendina. See luuletus õhutab endast kõnelema kui luuletaja isikupära ilmekast avaldusest.

Papp kantslist paukus kange keelega, kuid viljatusse pinda seeme kukkus. Maarahvas tõnts ja tõrkas meelega kõik manitsused lihtsalt maha tukkus.

Küll noomiti, et «põrgus põleb õel», ja «õndsust nõuda» kästi ristihingi, kuid süüte jõust jäi puudu sõnasõel ja vaimne õõ jäi kestma ümberringi.

¹ August Sang: «Sada laulu. Valik luuletusi 1933—1963». Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1965. 222 lk. Hind 41 kop.

Ja nukralt leidsid valgustatud pead,
kes rahvast hoidma kutsutud ja seatud,
et asjatu on tahta neile head,
sest need on loomad — tuimad,
arupeatud.

Nad looja vilja seas on aganad —
ei mõtle üldse taevariigi aule.
Nad kummardavad puid kui paganad
ja jorutavad ilgeid koeralaule.

Jah, vihuti, täis õelat isemeelt,
nad teevad seda just, mis halb ja vale.
Nad — hirmus mõtelda! — ka oma keelt
ei räägi vastavalt grammatikale.

Nii leidsid kõik, kel selge aru peas,
ja ainult ühes kahtlus võttis voli,
sest tihtilugu alamrahva seas
ta ringi käis, kui vaba minut oli.

Raske on tsiteerimisega läbi lõigata
nende värsside rütmipingelist kulgu,
mis nagu mängeldes viivad lugeja aja-
hakule, kus maarahva hinge ja keelt
muserdasid paukuvad papid. Järgnevad
stroofid samade petlikult kergete into-
natsioonidega, kuni kostab tumedalt
muulase diktsioonis «lööma, õõ ja töö»,
millega kontrasteerivad rõõmsalt heli-
sevad «pöllud», «lööriv löo» ja «õits-
vad hõllud».

Ja siis —

Ta sosistas: õnn, tõde, õigus,
õhk...
Jah, rahva suus on nendel teine kaja...
Kas erinev on hääletoon või rõhk?
Ja kõiki neid on inimesel vaja...

— — — — —
Mees pasteldes, kes väljas põldu kündis,
uut vagu alustas ja hõikas: «Nõõ!»
Mees kambris haaras sullepea ja sündis
uus pookstav tema käe all — sündis «õ».

Taalises luulelaadis, kus eepiline alge
peene huumori paistusel on lüürikat

teenimas, saab rõõmus-tõsine poeedi-
kõne õige haaravaks — omapärane
poetiline mõtlemise tüüp, mida võiks
vastandada assotsiatiivsele. Luule jõud
peitub siin tavaliste, koguni tarvitatud
sõnade erilises toonituses, poetilise
energia jaotumises kõige väiksemale
kujundiosale — sõnale. Õ-tähe sündi-
mise sümboolikas nagu näeksid esma-
kordselt ilmavalgust ka õnn ja tõde ja
õigus — nii puhtalt hääldab luuletaja
pruukimisest vaevatud sõnu, mille tar-
bimisväärtus saab avaramaks ja emot-
ionaalsemaks kui varasemas loomingu-
s. Nende vastavad tähendused olid:
väikekodanliku õnneretsepti eitamine
ja ebamäärane tabamatus. Erilise
värskuse tämbriks annab siin suurtele
sõnadele ärkamiseelse vaimuhämaruse,
«tuimade, arupeatute» paganate keelt
ja inimsust rõhuva sajandi akustika.
Sügavalt inimlikku mõtet leebe naera-
tusega väljendada, ilma et hääli paatos-
likumaks tarvitseks paisuda, annab
põhjult fakt, et «maarahvas» ja «maa-
keel» on endale lõpuks eluõigused kätte
võitnud. Millegipärast meenub kõne all
olevat luuletust lugedes uuemas rahva-
laulus kohati esinev seletamatu ise-
pära: hell lürism on peitu pugenud la-
bastatud sõnade koorikusse, naiivsete
riimide ja robustse rütmi alla. Mistahes
sõna- või kujundihõrgutised ei kannu
taolist kordumatut mõtte- ja tundesii-
rust.

Sanga luule tõendab jälle kord, et
poesia sobib kokku lihtsuse ja selgu-
suga. Ja et laule, mis oma päevinäinud
riimipasteldes Kipjatokist Kipjatokki
õõtsuvad, on hädapärast tarvis. Kas
või sellele vaesele publikule, kellele ei
paku pinget vapra neutriinona kosmi-
selt kiirgavatel orbiitidel meeletult
kihutada. Sanga poetilises reageerimi-
ses on sümpaatselt maapaikset: tal on
inimlik hääli, mis ei sobi ajastust üle-
hüüdvasse robotlikku koori.

A. Schmuul

Fr. Tuglase 80 aasta juubeli tähistamine

Armastatud rahvakirjaniku auväärseks juubeliks algasid ettevalmistused juba möödunud kevadel. Kirjanike Majas korraldati kirjanduslik kolmapäev Tuglase loomingust, kirjastused alustasid teoste koostamist ning toimetamist.

Juubelieelsele kuul avaldasid vabariigi ajalehed, ajakirjad, raadio ja televisioon sadu kirjutusi ning materjale Fr. Tuglase kohta ja temalt endaltki. Toimus taas selleteemaline kirjanduslik kolmapäev, pealkirjaga «Kohtumisi Tuglasega». «Loomingu» Raamatukogu avaldas kaksiknumbri «Neli novelli», milles «Käsu Hansu noorus» ilmnes esitrükis, teised põhjalikult redigeeritud kujul. Kirjastus «Eesti Raamat» andis 25 autori rikkalikult illustreeritud koguteose «Tuglas sõnas ja pildis» (koostaja P. Rummo), milles muuhulgas uudisena ilmus juubilari ulatuslik teos «Teoste sünnilood». Juubelpäevaks jõudis müügile Fr. Tuglase «Marginaalia», ilmumist ootavad veel Tuglase lühimonograafia N. Andreseni sulest ja klassikaline revolutsioonipoem «Meri» bibliofiilse väljaandena. Kõik koolid ja kultuurimajad korraldasid Tuglase õhtuid, raamatukogud näitusi. Ka Tartu luuleteatri järjekordne õhtu oli pühendatud Tuglase loominguks.

Keskseks sündmuseks oli juubelilaktus 2. märtsil «Estonia» teatris. Saali kogunes enam kui 800 Tuglase austajat; väga paljud pidid ruumipuudusel pettunult koju pöörduma ja jälgima õhtut raadio või televisiooni ülekande kaudu. Kui juubilari koos abikaasaga saali astus, tervitati teda püsti seistes tormilise aplausiga ja orkestrituusi saatel. Avakõneks sai sõna Paul Rummo:

«Erutatud meeltega asun täitma juubelikomisjonilt saadud austavat ülesannet — lausuma avasõnu tänasele suurele pidule.

«Mida uut saate te mulle veel öelda, mida ma kuulnud ei ole...» Nii ütles

Friedebert Tuglas siinsamas teatrilaval viie aasta eest.

See teeb mu ülesande raskeks. Tõepoolest: kuuskümmend viis aastat on Tuglas olnud meie kultuurielus tähelepanu keskpunktis. Olen sirvinud kahtkümmend mahukat mappi, kuhu on koondatud peaaegu kõik, mis eesti ja teiste keelte perioodikas aastakümnete kestel meie tänasest juubilarist on kirja pandud. Mida seal kõik ei leidu!? Asjalikku kriitikat, särtsakat poleemikat, jah, aeg-ajalt ka väikeste vaimude lahmivat laimu ning virilat valet. Eelkõige aga õhkub sealt siirast imetlust suure sõnameistri vastu. See on ajapikku aina süvenenud ja nüüd juba ammu üldrahalikuks, ei — rahvusvaheliseks tundeks saanud. Friedebert Tuglas on meie rahvuslik uhkus.

Ebaviisakas on meistriga vaielda, eriti täna õhtul. Ent ometi tahaksin äsatsiteeritule vastu väita, et temast pole öeldud veel pooli asjugi. Me teame ja tunnetame tema suurust, ent veel on kirjutamata ammendavad analüüsid, tõsised monograafiad ja loomingu kohta, teaduslikud teosed, mis küüniksid temalt saadud monograafiate rinnunigi. Alles oleme aimu hakanud saada tema määratust, tihti nähtavate jälgedeta algataja- ning organisaatoritööst, mille täielik ülevaade ja hinnang meil veel puuduvad.

Nii et isegi tänasel pidupäeval, kus kombekohane on aina häid lubadusi jagada, ei või Friedebert Tuglasele lootust anda, et kõnelused tema ümber kunagi saaksid vaibuda. Ja midagi on neis ehk uutki tema jaoks.

Oieti tuleks selle ammendava kõnelusega praegu alustada. Kui te lubaksite mulle ühegi tunni juubilari senise elutee iga kümne versta kohta, ka siis saaksin selle ääretult rikka tee ainult läbi kihutada, kusjuures igal sammul esinevate vaatamisväärsuste ees peatumine vajaks omakorda palju lisatunde.

Niisiis, kas algame 2. märtsist 1886. aastal?

Palun mitte kohkuda. Minust poleks õiget giidi sellel matkal. Väikese Illimari reisile Ahja õuemurult suurde maailma kogunes järk-järgult värvi-kirev kaaskond, kelle põguski taastuvustamine siin võtaks tohutu aja. Aga üks ole Juhan Remmelgas ja Torgla Margus, Leeni ja Vidrik, Maali ja Kustas, Felix Ormusson ja Arthur Valdes, Kaspar Punane ja Hiigelneitsi, Popi ja Huhuu, Androgüüni prints-printsess, keiserlik kokk ja Naapoli varemeilt viimse tervituse saatja, ja sada teist Illimari reisiseltskonnast meile kõigile ammused tuttavad, kellega koos on naerdud ja muiatud, ahastatud, uneldud ja hõisatud!? Või kellele oleks vaja tõestada monograafiatega «Juhan Liiv», «Eesti Kirjameeste Selts» ja «Ado Grenzsteini lahkumine», kriitikakõidete, miniatuuride, reisirakade, memuaaride asendamatus eesti kirjandusloos?!

Kui lähedaseks, kui vajalikuks Tuglase teosed meile oleksidki muutunud, võivad vist vähesed öelda, et nad on jõudnud ta loomingu rikkustest täieliku osasaamiseni. Igal uuel ülelugemisel pakuvad ta teosed üha uut naudingut. Tuglase sõna on tugevatoimeline narokos, mille küüsiist naljalt ei vabane.

Vaadagem Tuglase raamatute täielikku bibliograafiat. See sisaldab siiani terveni 174 üksust — originaale ja tõlkeid. Kõik see kokku on väga suur salv täis tuumakaid teri, kuuekümmne viie aasta viljakas lõikus.

Te ütlete, et see nimistu sisaldab ka hulga kordustrukke. Seda küll, aga üks näita see lugejate lakkamatut janu Tuglase sõna järele. Ja pealegi on sõna «kordustrukk» tema puhul üpris tinglik mõiste. Vaadake äsjailmunud juubelikogumikku paigutatud faksiimileid «Arthur Valdese» vfiendast redaktsioonist, ja teile saab selgeks, mis Tuglase puhul tähendab mõiste «kordustrukk». Iga teos, iga lehekülj, iga rida käib tal uue väljaande eel läbi korduvalt ning korduvalt viimistlusest, muutudes aina täpsemaks, aina ehadamaks, aina stiilipuhtamaks. Kui kahe tema eakaaslase — kahe eesti suure luuletaja teoste hilisemates redaktsioonides tuleb tihti kahetseda kaotsiläänud kastevärskust, siis Tuglase stiililõiget on pärast kümnendatki põhjalikku töötlust säilinud esmase puhkemise hurm. Kõrgendatud nõudlikkus enda vastu, erakordne vastustus-tunne lugeja ees iseloomustavad meie rahvakirjaniku tööd igal sammul.

Viimase kümne aasta jooksul on Friedebert Tuglase looming valikuliselt uues, põhjaliku viimistluse ja suure trükiarvuga väljaandes rahvale kättesaadavaks tehtud. Ent peame meeles pidama, et «Teoste» kaheksa köidet

moodustavad siiski vaid poole Tuglase kirjanduslikust toodangust. Ülejäänud osa on eriti noorema põlvkonna jaoks veel avastamata maa. Siinset kõrget tribüüni kasutades kutsun autorit ja asjaomaseid asutusi kohe pärast juubeliväsimuse väljapuhkamist ette valmistama Friedebert Tuglase kogutud teoste väljaandmist. See on meie aukohus.

Ikka ja alati — ja tänasel päeval eriti — mõtleme imetleva tänutundega sellele, mida on meister meie kultuurile andnud veel peale enda kirjandusliku loomingu. Siin on Tuglase andam palju kordi suurem kui ühelgi teisel eesti kirjanikul. Mõtlen tema hiiglaslikku kirjandusala organisaatori tööd, mis algas juba koolipoisipõlves, jätkus poliitilise maapao ränkadel aastatel ja on kestnud kuni viimase ajani. «Noor-Eesti» albumid, ajakiri ja kirjastus; ajakirjad «Ilo», «Tarapita», «Odamees» ja nüüd juba neljakümne neljandat aastat ilmuv «Looming»; Kirjanike Liit ja Eesti Kirjanduse Selts; kümned koostatud koguteosed, sajad toimetatud raamatud ja palju, palju muud — kuidas kujutleksime endi minevikku kõige selleta?! Tuglase tark vaim ning töökas käsi algatajana, läbisurujana, juhtijana, tegeliku igapäevase töö tegijana on seal kõikjal juures olnud. Kui ka ühe või teise loetletud ürituse suunitlus alati ei pidanud sammu meie tänapäevaste arusaamiste ja nõuetega, siis lõppkokkuvõttes on sel hiiglaslikul tööil olnud määratu, otsustav mõju eesti rahva kultuurirahvaks kujunemisel.

Aga edasi: kas tunneksime ilma Tuglase koguva, kommenteeriva tööta Juhan Liivi tema praeguses suuruses, Hendrik Adamsoni, Marie Heibergi ja mitut teistki autorit?

Noored kirjandusteadlased! Igatseme lugeda teie uurimuste sarja, teie doktori-väitekirju teemal: «Friedebert Tuglase looming ja organisatsioonilise töö mõju eesti sõnakunstile ja üldse kirjanduskultuurile». Me teame juba ammu, et see viljastav mõju on tohutu, ent vajame selle ammendavat analüüsi — teadmiseks ja eeskujuks tulevõlvedele.

Auväärt meister! Teie tegude iseloomustus ei vaja mingit juubelikomplimentide juurdehindlust. Töö kiidab tegijat. Kui see kiitus raskeks kanda läheb, siis palume seda jagada teie truu elukaaslasega. Meile teadmata osa pälvitud kiitusest kuulub kindlasti temale.

Kas on liiga ninakas veel kord polemiseerida teiega? Ennist tsiteerisin poolikult teie lauset, mis viie aasta eest siin saalis kõlas. Te ütlesite nimelt veel: «...või mida uut on mulgi teile veel öelda, mida ma juba ütelda pole jõud-

nud?» Aga möödunud viie aasta jooksul olete ometi kirjandussõpradele veel palju uut öelnud! Eks ole eriti hiljuti valminud, kahel viimasel kuul esitrukkis ilmunud ulatuslikud teosed — vastused «Noorte Hääle» lugejate küsimustele ja «Teoste sünnilood» — veenvateks tõenditeks teie püsimisest loomingulises kõrgvormis?! Me ei kahtle, et järgnevad päevad toovad sellest üha uusi näiteid, sest puhata teie ei oska.

Ajalehtedest loeme ühtepuhku, kuidas 150—160-aastased mäestikumehed töötavad, pulmi peavad ja muid tegusid teevad. Gustav Ernesaks kirjutab, et Tuglaste kodus valitsevat mingi kõrgmäestiku õhkkond. Ime küll: Toompea ja Tõnismägi, Must- ja Musumägi on ju lähedal. Ja nii võib meie tänase auõhtu põhjustajatki pidada nüüd keskikka jõudnuks. Ei-ei, palun öeldut tõesti mitte arvata tavakohaseks juubeli-õlalepatsutuseks! Ei reeda ju Tuglase uusimad teosed mingeid vanaduse tunnuseid. Ma ei tea ühtki noort autorit, kellel oleks tänase Tuglase taolist ahnet uudishimu kõige uuega kursis olla, kirglikku tahet kaasa aidata kõigele, mis elu edasi viib. Tõsi: sisu ja vorm, mille eeskujulikkust kooskõlast Tuglase looming kõneleb, kipuvad ülekantud mõttes, vaimu ja keha tähenduses, mõnikord ebakõlasid tekitama. Ent usume siiralt, et vitaalne sisu väsimata kippuva vormi üle veel kaua võidutseb.

Eesti rahva ajalugu on õpetanud sirge selja vajadust. Ja seltsimees Friedebert Tuglas on seda õpetanud. Ent tema

ees tahaksid ta kolleegid, ta loominguloomendamatud austajad hardalt kummardada.»

Juubilari läheduses istuv Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees A. Müürisepp luges ette NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse Fr. Tuglase autasustamisest Tööpunalipu ordeniga ja andis ordeni üle.

Kirjandusliku kontserdi järel, pärast «Estonia», Draamateatri ja Noorsooteatri näitlejate esinemist läks juubilar kolleegide saatel lavale. Järgnes tervitajate aegavõttev defilee, rahvakirjaniku ümbrusse kuhjus lilli ja kingitusi. Tervitasid ENSV Ministrite Nõukogu esimehe esimene asetäitja A. Tõnurist ja EKP KK sekretär L. Lentsman, J. Smuul, J. Jensen, G. Ernesaks meeskooori laulu saatel, E. Kapp, Soome Kirjanike Liidu esindaja Martti Santavuori, leedu kirjandusteadlane Kostas Korsakas, Maaviljeluse Instituudi direktor I. Jürisson ja pikk rida teisi. Maale, graafilisi lehti, aiaskulptuure ja -toole, virm auaadresse, vägev kadakakepp, mätas Tartu Botaanikaaiast õitsvate sinilillede ja nurmenukkudega, auto koorem mulda aia jaoks ja teine kände seal lõkke tarbeks (viimased esialgu küll lubadustena)... Tervituskirju ja -telegramme oli kogunenud kahesaja ümber, muu hulgas EKP KK esimeselt sekretäriilt J. Käbinalt, Sylvi ja Urho Kalevi Kekkonenilt, J. V. Veskiilt, «kahelt siurulaselt mere tagant», N. Karotammelt, paljudelt kirjanikelt kodu- ja vennasvabariikidest kui ka välismailt.

Kirjanike Liidu uus presiidium

Eesti NSV Kirjanike Liidu uus juhatuse valis presiidiumi esimeheks Juhan Smuuli ning sekretäredeks Paul Kuusbergi, Johannes Semperi ja Rudolf

Sirge, presiidiumi liikmeteks Vladimir Beekmani, Jaan Krossi, Kalju Kääri, Ralf Parve, Lembit Remmelga ja Paul Rummo.

Eesti NSV Kirjanike Liidus

Kirjanike Liidu juhatuse võttis kahel koosolekul, 3. ja 12. veebruaril, liidu uuteks liikmeteks A. Beekmani, B. Kaburi, J. Rannapi, R. Rimmeli, A. Tamme, Ü. Tontsi, M. Undi ja E. Vetemaa.

Nii kuulus Eesti NSV Kirjanike Liitu veebruaris toimunud V kongressiks 109 inimest. Vastavalt ühes kirjandusliigis tegutsevatest liidu liikmetest on proosakirjanikke 36 (liikmete üldarvust 33%), luuletajaid 28 (25,7%), näitekirja-

nikke 9 (8,3%), kirjandusteadlasi ning kriitikuid 16 (14,7%) ja tõlkijaid 11 (10%). Mitmežanri-kirjanikke on 9 (8,3%). Kirjanike Liidu liikmetest on 60 (55%) vabakutselised, mitmesugustel töökohtadel töötavad 49 inimest (45%). Jagunemine soo järgi: mehi 81 (74,3%), naised 28 (25,7%). Vanuse järgi: vanuses kuni 25 aastat — 2 (1,8%), vanuses 25—30 aastat — 5 (4,6%), 30—40 aastat — 21 (19,3%), 40—50 aastat — 33 (30,3%), 50-aastased ja vanemad — 48 (44%).

Liidu liikmete keskmine vanus on 48 aastat. Liidu liikmetest on Tallinna elanikud 82 (75,2%), Tartus elab 21 inimest (19,3%) ja teistes paikades 6 (5,5%).

10. veebruaril esines kirjanike teoreetilises seminaris Kõrgema ja Keskeerihariduse Komitee esimees M. Pesti. Kõne all olid kõrgema hariduse probleemid.

Kirjanike Liidu Tartu osakonnas

EN Kirjanike Liidu Tartu osakonna ja «Edasi» toimetuse viimane kongressieelne kriitilise vestlusring toimus 7. veebruaril. Seekord olid arutusobjektiks kahe kongressi vahel ilmunud reisikirjad. Ettekandja Jaan Eilart mainis, et kõnesoleval ajavahemikul on ilmunud 32 reisiraamatut 37 autorilt ja nende kogutiraaž on 658 000 eksemplari. Meie soliidse tasemega reisikirjades on uut kvaliteeti märgata eelkõige J. Smuuli ja L. Mere teostes.

Arutelul püüti liigitada reisikirju, vaieldi mitme raamatu üle ja esitati soovide uute reisiraamatute autoreile. Oma arvamus avaldasid K. Kääri, A. Kaal, T. Lehtmets, A. Annist, E. Teder, A. Järv, H. Kään, E. Parmasto, H. Trass, A. Raik ja A. Marksoo.

14. veebruaril tutvustas tõlkija A. Kurtina tähtsamate austria kaasaegsete prosaistide ja luuletajate loomingu.

Vennasvabariikide kirjanduselu kroonikat

Kunstipärase tõlke aktuaalsetele probleemidele oli pühendatud üleliiduline sümposium, mis alustas tööd 25. veebruaril Kirjanike Keskmajas. Sellest võtsid osa tõlke teoreetikud ja praktikud — kõikide liiduvabariikide ja oblastite esindajad (Eesti NSV-st L. Hiedel, O. Ojamaa ja J. Ojamaa), tuntud nõukogude teadlased, külalised Bulgaariast, Tšehhoslovakiast, Rumeeniast, Poolast, Saksa DV-st, Ungarist, Jugoslaaviast, Prantsusmaalt, Itaaliast, Soomest, Saksa FV-st ja USA-st.

Nõupidamise avas pikema sissejuhatava sõnavõtuga NSV Liidu Kirjanike Liidu juhatuse sekretär Aleksei Surkov.

Ta rõhutas sümposiumi uurimuslikku iseloomu ja ütles, et see on esimene tõsine katse teoreetilise baasi loomiseks

sellele tohutule ja üllale tõlkimistöele, mida tehakse Nõukogude Liidus.

Tõlkijate üleliiduline konverents kestis viis päeva ja sellel käsitleti kõigepealt tõlketeaduse üldküsimusi, neile järgnesid algupärandi rahvusliku omapära ja poeetilise tõlke probleemid.

Suri Vilis Lācis, kes noorusest peale sidus oma elu võitlusega läti tööraha vabastamise eest. Nõukogude võimu taaskehtestamisel sai temast Läti Rahvakomissaride Nõukogu esimees. Pärast fašistlike anastajate purustamist, milles ta silmapaistvat osa etendas, oli Lācis palju aastaid Läti NSV Ministrite Nõukogu esimees.

Lācise romaanid «Kaluri poeg», «Torm», «Uuele rannale» jt. on väga populaarsed lugejate hulgas ja tõlgitud paljudesse maailma keeltesse.

Sotsialistlike riikide kirjanike koostöö

Veebruari keskpaiku toimus Varssavis Euroopa sotsialistlike riikide kirjanike liitude esindajate konverents. Konverentsist osavõtjad otsustasid, et sotsialistlike riikide kirjanike organisatsioonid peavad tihendama koostööd kõrgemate õppeasutuste ja teaduslike

instituutidega, mis tegelevad üksikute maade kirjanduse uurimisega ja tõlkijate ettevalmistamisega. Euroopa sotsialistlike maade kirjanike järjekordne konverents toimub tuleval aastal Saksa Demokraatlikus Vabariigis.

Uus luuleajakiri

Käesoleval aastal alustas Poolas ilmumist luulekümismüüsi käsitlev ajakiri «Poezja». Iga kuu ilmuv 112-leheküljeline number tutvustab poola ja välismaa poeetide uudisloomingut ning klassikat, esseid ja uurimusi, toob ära uute värsikogude retsensioone ja sisaldab rohkesti informatsiooni. Ajakiri pühendab palju tähelepanu poola luulepärandi uurimisele ja tutvustamisele ning teoreetilistele probleemidele. «Poezja» avaldab ka kirjutusi luule seostest

maalikunsti, muusika, teaduse ja filmikunstiga. Ajakirja kaunistavad reproduktsioonid uutest maalidest, graafilistest töödest ja skulptuuridest.

Ajakirja esimeses numbris on avaldatud J. Przyboşi, J. B. Ozógi, J. Kureki jt. luuletusi, tõlkeid prantslase Saint-John Perse'i ja ungarlase Gyula Illyés'i loomingust, Roger Garaudy' essee Saint-John Perse'ist ning muid huvitavaid materjale.

Moravia «uuest romaanist»

Ühes hiljutises intervjuus küsiti Alberto Moravialt, kuidas ta suhtub prantsuse «uude romaani». Arvamus oli üsna kriitiline: «Ma ei pea Robbe-Grillet' «uut romaani» paremaks Vasco Pratolini «sotsiaalsest realismist». Mõlemad on olemuselt igavad. Uus romaan ehk veelgi enam juba sellepärast, et ta on äärmiselt pretensioonikas. Uue romaani ideelised lähtekohad ei ole ise-

enesest küll reaktioonilised, kuid nad võivad selleks välja areneda. Nad toetuvad valele põhimõttele. Inimesed ja asjad seatakse ühele pulgale. See toob endaga kaasa erakordse psühholoogilise virvarri.»

Moravia viimistleb praegu näidendit «Elu on, nagu ta on», milles rõhutab, et kõgu meie olemine on täiesti lihtne, kuid samal ajal väga komplitseeritud.

Sisukord

V. Tolli		E. Vetemaa	
Vennad	321 ees	** (Kas on enne näinud keegi)	427
K. Kangur		* Aumärgid rinnas, pigimütsid	427
September	323	M. Kesamaa	
** (Oi nõõpe...)	323	Mahajäetud	429
Kogemused	324	Teel	429
Vana õunapuu	324	Saunapäeval	430
Natüürmort	324	A. Ehin	
Kodupaigas	325	Rattast Haruta-Ju-Vommi	
Väike õhtulaul	325	kaudu Tallinna	432
Tünnivits	326	H. Sarap	
L. Promet		Aegna	438
Tüdruk mustas	327	K. Kurg	
E. Allsalu		Päikse ja pakase laulud	444
Lagle Israel	383	P. Kuusberg	
K. Merilaas		Eesti nõukogude kirjanduse	
«Üks kask meil kasvas		arengujoontest aastail	
õues...»	385	1959—1965	446
Puravikud	385	L. Rimmelgas	
Kaunishinged	386	Seitsme aasta proosast ja	
Rüvetatud jõgi	387	draamast	464
Kell	388	R. Parve	
Kuukressid	389	Probleemidest luules ja	
V. Iius		luuleprobleemidest	480
Anna ja proua	390	E. Maasik	
Asendamatu	392	Kongressi kroonikat	496
Parem äratundmine	393	R. Põldmäe	
V. Verev		Sada aastat «Estonia» seltsi	
Esimesele meresõitjale	397	asutamisest	500
R. Põld		L. Metsar	
Inventuur	399	Mõtteid Veera Saare jutustusi	
A. Suuman		lugedes	503
Gooti aken	410	A. Schmuul	
** (Õhtu. Lund täis Toome)	410	Üks laul sajast	505
** (Seisan lumes, vahin		Ringvaade	507
kuuski)	411		
A. Kaal			
Sõit kõigi ebamugavustega	412		

Toimetuse kolleegium: Erni Hiir, Paul Kuusberg, Ralf Parve,
Paul Rummo, Ilmar Sikemäe, Juhan Smuul, Aleksei Sokolov,
Anton Vaarandi (toimetaja).

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju tn. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk tn. 37.

Ladumisele antud 8. II 1966. Trükkimisele antud 6. III 1966. Trükiarv 10 000.
Staitsele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108, 1/16. Trükipoognaid 12 + kleebis.
Formaadile 60×90 kohaldatud trükipoognaid 16,98. Arvestuspoognaid 16,3.
MB-02428. Tellimise nr. 456. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.
«Looming» nr. 3, märts 1966. Hind 60 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 3, март 1966

60 коп.

Индекс
78174